

November 1989 na Slovensku

SÚVISLOSTI
PREDPOKLADY
A DÔSLEDKY

ŠTÚDIE
A ÚVAHY

NADÁCIA
MILANA
ŠIMEČKU

MILAN
ŠIMEČKA
FOUNDATION

November 1989 na Slovensku

Súvislosti, predpoklady a dôsledky

Štúdie a úvahy

Editori

Jan Pešek – Soňa Szomolányi

S láskavou podporou National Endowment for Democracy

© Nadácia Milana Šimečku, Historický ústav Slovenskej akadémie vied
a Katedra politológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského

ISBN 80-89008-00-3

Obsah

I. Z pohľadu historikov

<i>Vilém Prečan</i> Stredoevropský kontext demokratického prevratu v Československu roku 1989	7
<i>Lubomír Lipták</i> Miesto Novembra 1989 v moderných slovenských dejinách	24
<i>Michal Barnovský</i> Vedenie KSČ a KSS – od nástupu M. Gorbačova po November 1989	30
<i>Jan Pešek</i> Pohľad štátnej moci na disent na Slovensku v „ére prestavby“	45
<i>Juraj Marušiak</i> Nezávislé iniciatívy na Slovensku v rokoch normalizácie	54
<i>Jozef Žatkuliak</i> Čo otvoril November 1989 vo sfére politickej, ekonomickej a štátoprávnej	76

II. Z pohľadu politológov a sociológov

<i>Soňa Szomolányi</i> November 1989: otvorenie kľukatej cesty k demokracii	92
<i>Peter Učeň</i> Desať rokov vývoja straníckej politiky a jeho formatívny konflikt	111
<i>Vladimír Krivý</i> Kultúrne vzorce: staré a nové kontúry	134
<i>Oľga Gyarfášová - Marián Velšic</i> Dynamika verejnej mienky	150
<i>Katarína Zavacká</i> Prevrat v ústavnoprávnom vývine	162
<i>Miroslav Kusý</i> O čom to bolo...	166
<i>Daniel Luther - Peter Salner</i> Spoločnosť v prejavoch neformálnej komunikácie pred novembrom 1989	170

Úvodom

Udalosti v novembri 1989 a kolaps rigidného post-totalitného režimu bývalého Československa otvorili aj na Slovensku cestu k politickej a socio-ekonomickej systémovej zmene. Desiate výročie prevratných zmien je príležitosťou na reflexiu nielen vďaka okružnosti výročia, ale aj preto, že uplynulých desať rokov vytvára časový odstup a možnosť objektívnejšieho pohľadu na to, čo sa vlastne vtedy udialo, čo tomuto zlomu predchádzalo a kam nasmerovalo Slovensko. Publikovalo sa už dosť spomienkovej literatúry z pera aktérov týchto dní, ktorí primerane žánru ponúkajú viac či menej subjektívnu interpretáciu. Stále sme však iba na začiatku historiografického skúmania a sociálno-vedeckej analýzy tohto obdobia súčasných dejín.

Nadácia Milana Šimečku v spolupráci s Historickým ústavom Slovenskej akadémie vied a Katedrou politológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského využila príležitosť výročia nielen na spomienkové akcie, ale v dňoch 11.–12. novembra 1999 usporiadala v Bratislave vedeckú konferenciu „November 1989“. Príspevky pôvodne prednesené na konferencii autori aj na základe diskusie dopracovali do podoby štúdií, ktoré sú spolu s niekoľkými kratšími úvahami obsahom tejto publikácie.

Príspevky sú usporiadané do dvoch tematicko-obsahových blokov: historického a politologicko-sociologického. Autori dvoch príspevkov na začiatku historického bloku sledujú vývoj predmetných udalostí v širšom, minimálne stredo-európskom kontexte a zamýšľajú sa nad miestom Novembra 1989 v slovenských dejinách 20. storočia. Ďalšie dva príspevky sú venované charakteristike spôsobu myslenia a konania vtedajšieho vedenia komunistického režimu v celoštátnom meradle i v rámci Slovenska v „ére prestavby“, t. j. od polovice 80. rokov, a pohľadu štátnej moci na dissent, s dôrazom na prístupy Štátnej bezpečnosti v tomto období. Význam týchto príspevkov, založených na skúmaní pôvodných archívnych materiálov, je o to väčší, že prístup k týmto materiálom, bez ktorých je práca historika takmer nemysliteľná, je viac ako komplikovaný. Ďalej nasleduje štúdia, ktorá analyzuje členenie a vlastné pôsobenie rôznych disidentských štruktúr na Slovensku. Historický blok vyúsťuje do náčrtu tých problémov, ktorých riešenie November 1989 reálne i potencionálne otvoril.

Politologicko-sociologický blok otvára štúdia venovaná identifikácii typu prechodu, ktorý sa uskutočnil na úrovni bývalej ČSSR, a porovnáva ho so susednými krajinami. Hlavným zámerom štúdie je identifikovať rozdiely tohto prechodu, najmä v čom sa už na jeho začiatku odlišovala slovenská cesta. O dôsledkoch slovenskej cesty prechodu od komunizmu na štrukturovaný systém politických strán hovorí štúdia, ktorej autor analyzuje zdroj základného konfliktu straníckej politiky a jej vyústenie do rozštiepenia na nacionálno-populistický a liberálno-demokratický blok strán. Spoločným východiskom pri výklade novembrových udalostí v Československu je všeobecné konštatovanie, že spoločnosť ani jej elity neboli pripravené na systémovú zmenu. Hovorí o tom aj štúdia, ktorej autor veľmi konkrétne identifikuje (opierajúc sa o sociologické výskumy)

empirickú podobu a mieru tejto nepripravenosti obyvateľov Slovenska na úrovni kultúrnych vzorcov a ich posun v priebehu desiatich rokov. V perspektíve tejto analýzy pokračuje ďalší príspevok, ktorý sa usiluje z množstva empirických zistení mnohých výskumov verejnej mienky, tak ako odrážali spoločensko-politické dianie v 90. rokoch, „vydolať“ trendy vo vývine postojov k prednovembrovému a k súčasnému režimu, postojov k ekonomickej reforme a k vyznávaným princípom politického života.

Ústavnoprávnou a ľudskoprávnou rovinou prechodu od starého režimu sa zaoberajú dve krátke úvahy. Z nich jednoznačne vyplýva, že Slovensko aj v tejto oblasti prešlo kus cesty. Na doplnenie oboch blokov etnológie ponúkajú obraz prednovembrového obdobia, ako sa na úrovni každodennosti reflektovalo v neformálnej komunikácii najmä formou politického vtipu a humoru.

Publikácia *November 1989 na Slovensku. Súvislosti, predpoklady a dôsledky* odráža dosiahnutý stupeň poznania zložitého prelomového obdobia súčasných dejín. Dopĺňa a nadväzuje na tie materiály, ktoré už Nadácia Milana Šimečku publikovala. Je zásluhou tejto nadácie, že v posledných dvoch rokoch boli vydané publikácie ako *Verejnosť proti násiliu 1989-1991. Svedectvá a dokumenty* (Bratislava 1998), *November 1989 a Slovensko. Chronológia a dokumenty 1985-1990* (Bratislava 1999) a *Verejnosť proti násiliu - Občianske fórum. Svedectvá*. (Bratislava 1999).

Publikácia *November 1989 na Slovensku. Súvislosti, predpoklady a dôsledky* je určene nielen aktérom a súčasníkom prelomového diania, ale predovšetkým mladej generácii, pre ktorú je obdobie pred rokom 1989 a bezprostredne po ňom už iba vzdialenou a niekedy takmer neznámou históriou.

Bratislava, január 2000

Jan Pešek a Soňa Szomolányi

Středoevropský kontext demokratického převratu v Československu roku 1989

Vilém Prečan

V čase, který mám k dispozici, se nechci pokoušet o nemožné, totiž dát jakýkoli ucelený výklad. Omezím se proto na poznámky, resp. komentář k několika problémům, jež považuji za základní, či na které bych chtěl z toho či onoho důvodu obrátit pozornost.

Pokud hovořím o střední Evropě, mám na mysli její tehdejší geopolitický rozměr, tj. východní část střední Evropy, součást tehdejšího vnějšího sovětského impéria: Polsko, Maďarsko, Československo a Německou demokratickou republiku. Tento region byl v dobové terminologii někdy označován také jako »východní střední Evropa«. Vzhledem k celé řadě ohlášených referátů nebudu se zvlášť zabývat slovenským faktorem středoevropského kontextu, třebaže jsem si vědom toho, že slovenská cesta k demokracii měla řadu odlišných rysů od cesty české. Nicméně šlo o vývoj v jednom státě, a právě na slovenské straně bylo opakovaně konstatováno, že Bratislava a přeneseně i Slovensko bylo oproti Praze periferií či regionem československého státu.¹

Moje poznámky se soustředí na několik okruhů otázek, některých z nich se však dočknou jen stručně. Jsou to:

1. Sovětský faktor
2. Zdroje a východiska demokratické revoluce
3. Západní faktor
4. Role Polska v řetězu středoevropských revolucí
5. Některé otázky československé cesty k demokracii

Dovolím si úvodem ještě jednu vymezující, povýtce metodickou poznámku. Při líčení událostí »roku zázraků« se setkáváme s tím — jako ostatně při vnímání každého velkého převratu, že ve zpětném pohledu (když už všichni vědí, jak to dopadlo) dnešnímu pozorovateli vytvářejí tehdejší dějinné faktory a souvislosti jakoby kauzální řetěz »zákonitého«, logicky zdánlivě jedině možného a údajně všemi vlastně očekávaného a předvídatelného vyústění. Nic není pravdě tak vzdálené jako takový výklad, nic není tak nespravedlivé vůči tehdejším současníkům, vůči jejich tápávému a riskantnímu hledání adekvátní reakce na situaci, na vývoj, který se v okamžicích společenských krizí urychluje a je plný nebezpečí a hrozeb. Avšak nic také není méně neobvyklé. Pokuším se vyhnout úskalí takového zjednodušujícího pohledu a alespoň tu a tam připomenout, jak to měli lidé před deseti lety těžké a proč si protagonisté demokratického převratu zaslouží uznání a obdiv, i když jejich výkony neotevřely cestu k zlatému věku dnešních pokolení. Že se tomu tak nestalo, to není jejich vina.

¹ *Verejnosc' proti násiliju 1989-1991. Svedectvá a dokumenty*. Bratislava 1998. Srv. s. 14 (S. Szomolányi), 56 (M. Kňazko), 96 (M. Šimečka - »... v tomto mal Kňazko obrovskú pravdu, my sme boli provincia, boli sme regiónom«).

Sovětský faktor

Všechny předcházející krize v sovětské střední Evropě – v roce 1953 ve východním Berlíně, v roce 1956 v Maďarsku, roku 1968 v Československu – byly řešeny z Moskvy a podle moskevského receptu, a to s použitím síly, především vojenské síly Sovětů, nebo bylo jejich násilné řešení diktováno sovětským tlakem, jako při zavedení výjimečného stavu v Polsku v prosinci 1981.

Vlastně i tentokrát měla být krize komunistických režimů sovětské sféry řešena podle sovětského receptu; jen ten byl na rozdíl od toho, který platil ve všech předcházejících případech, zcela odlišný: přestavba a *glasnost*, tedy radikální reformy s cílem »obnovy socialismu« spolu s novým myšlením a *glasností*, což bylo jakoby z orwellovského newspeaku vypůjčené označení pro svéráznou (omezenou) svobodu slova (tato *glasnost* byla jedním z opěrných sloupů ideologického konceptu gorbačovského neúspěšného pokusu o modernizaci sovětského systému), jinými slovy reforem a pravdy v zájmu socialismu a při zachování »socialistické demokracie«. Generální tajemník Michail S. Gorbačov chtěl podněcovat změny, a také je podněcoval, sovětským příkladem a praktickými kroky, iniciativami v mezinárodním měřítku, jak ve vztahu SSSR–USA, tak myšlenkou společného evropského domu. Gorbačov ohlásil politiku nezasahování silou ani jinými formami politického či ekonomického nátlaku a sovětské vedení vcelku ponechávalo vývoj v jednotlivých zemích volné hře domácích sil, bez ohledu na sympatie.

Nikoli ovšem bez ohledu na vlastní zájmy. Tato politika vycházela z přesvědčení, že je to jediná schůdná cesta z hlediska dlouhodobých zájmů Sovětského svazu a věrohodnosti jeho nové politiky u těch, kdo se z dosavadních odpůrců a protivníků měli stát partnery v novém mezinárodním systému, který by vytvořil vhodný rámec pro modernizaci Sovětského svazu na bázi »obnověného socialismu«.

Významné složky podílející se na tvorbě sovětské politiky² vůči zemím »socialistického společenství«, jinými slovy na formulování strategie vztahů SSSR se socialistickými zeměmi Evropy, uvažovaly zcela otevřeně o možných variantách vývoje jednotlivých zemích sovětského vnějšího imperia a kladly otázku, jaké mají být v nových podmínkách formy ovlivňování socialistických zemí.

Tak například rozbor mezinárodního oddělení ÚV KSSS z února 1989 konstatoval, že autorativní metody se očividně přežily a že dokonce ani »v případě prudkého zostření situace v té či oné zemi« se nelze uchýlit »ke stejným krokům jako v roce 1956 nebo 1968«, a to jak z principiálních důvodů, tak také kvůli možným následkům. »Násilné akce by byly odůvodněné jedině v případě přímé a ozbrojené cizí agrese do vnitř-

² Při analýze sovětské politiky v roce 1989 jsme stále ještě odkázáni především na dokumenty, které vycházely z představ, názorů a návrhů různých složek aparátu komunistické strany nebo určitého okruhu poradenských grémíí či týmů, přičemž rozhodovací kompetenci mělo ovšem výhradně politické byro. Vzpomenuté dokumenty umožní nahlédnout, v jaké otevřenosti byly otázky traktovány, jak byly nahlíženy těmi či oněmi složkami, jaké návrhy byly předkládány k diskusi. Bylo by však chybou ztotožňovat memoranda, hodnocení a návrhy vzniklé na různých stupních diskusí o možných či optimálních variantách politiky se základním konceptem sovětské politiky jako takové a říci, že například memorandum mezinárodního oddělení ÚV KSSS představovalo kvintesenci politiky sovětského vedení či Sovětského svazu.

ního vývoje socialistické země. Za současných podmínek jsou jediným instrumentem politické a ekonomické vztahy.« A dále: »Každý má právo na svobodu jednání, přičemž má ovšem spojencům vysvětlit a zdůvodnit svůj postoj.«³

Citované memorandum mezinárodního oddělení, určené pravděpodobně pro jednání politbyra, upozornilo na přetrvávající obavy širokých vrstev obyvatelstva daných zemí z toho, jak bude Sovětský svaz reagovat, když bude v některé zemi »ohroženo kontrolování situace vládnoucí stranou«, a doporučilo vypracovat zásady vyváženého přístupu k problému možného zásahu v případě politické krize v té či oné zemi východní Evropy. Součástí takového přístupu mělo být »potvrzení principu svobodné volby jakožto univerzálního základu světového pořádku«, avšak také »zachování jisté neurčitosti«, pokud šlo o konkrétní akce při určitém zvratu událostí. Důvodem bylo nepovzbudit »antisocialistické síly«, které by si mohly chtít vyzkoušet, jak pevné jsou »základy socialismu v dané zemi.«⁴

Oficiální sovětská politika, nakolik ji představovalo Gorbačovovo vedení, uplatňovala zásadu nevměšování – s omezeními, o nichž bude ještě řeč –, přičemž pečlivě dbala na to, aby nepřispěla k destabilizaci komunistických režimů v zemích »socialistického společenství«. Sověti tolerovali kroky maďarské vlády při řešení problému uprchlíků z NDR,⁵ respektovali výsledky voleb v Polsku a ustavení koaliční vlády v čele s představitelem Solidarity Tadeuszem Mazowieckým. V září 1989, v důvěrném rozhovoru s britskou ministerskou předsedkyní Michail S. Gorbačov potvrdil, že Margaret Thatcherová interpretuje jeho postoj k vývoji ve východní Evropě v podstatě správně: »Myslíme, že by socialistické země měly činit vlastní rozhodnutí o svých vnitřních záležitostech a že by měly mít možnost samy hledat cesty i tempa k realizaci své socialistické volby. Nechceme a nebudeme zasahovat do těchto procesů, samozřejmě jsme však svým přátelům a spojencům pomáhali a budeme jim pomáhat.«⁶

³ Memorandum je k dispozici v českém překladu v publikaci *K vývoji sovětské politiky vůči státům Varšavské smlouvy*. K vydání připravil Zdeněk Sládek ve spolupráci s Vilémem Prečanem. Praha 1999. s. 10 – 20, zde s. 13 a 17.

⁴ Tamtéž, s. 18. – Když nic jiného, onu nejistotu o tom, jak budou reagovat na zvraty situace v neprospěch vládnoucích režimů, se Sovětům dařilo udržovat, což mohu potvrdit jako pamětník. Když jsem na začátku května 1989 hovořil ve Washingtonu na konferenci O demokratické revoluci (pořádala ji Národní nadace na podporu demokracie) o generální krizi komunismu a hodnotil vyhlídky demokratické revoluce ve vnějším sovětském impériu, konstatoval jsem: »Nikdo neví, kterou fází demokratického vývoje v zemích východní střední Evropy bude centrum sovětského impéria ještě tolerovat. Nelze odhadnout, jakou cenu za své udržení bude ochotné v tom kterém okamžiku zaplatit, která priorita převáží, která ztráta bude považována za menší zlo, aby se zabránilo zlu většímu. (...) Budou mít Rusové, zmítající se v neřešitelných dilematech 'perestrojky' a v křecích hledání vlastní politické identity, možnost a čas, aby pochopili nárok na suverenitu národů vnějšího impéria?« (Srv. Demokratická revoluce ve vnějším impériu. In: *V krádeň čas: Výběr ze studií, článků a úvah z let 1973 – 1993*. Uspořádal Milan Drápala. Praha – Brno 1994, s. 156 – 163, zde s. 162.)

⁵ Mluvčí sovětského ministra zahraničí Gerasimov pouze prohlásil, že Maďarsko učinilo neočekávaný a neobvyklý krok, že však tato epizoda, i když vyvolává jisté znepokojení, se přímo nedotýká Sovětského svazu. George Bush – Brent Scowcroft, *A World Transformed*. New York, Alfred A. Knopf 1998, s. 145.

⁶ »We think that the socialist countries should make their own decisions about their internal affairs, they should be able to choose which road and which tempo to take in the implementation of their socialist choice. We do not want to, and we will not, interfere in these processes, but of course, we were helping, and we will be helping our friends and allies.« Publikováno v souboru dokumentů *The End of the Cold War in Europe, 1989: »New Thinking« and New Evidence (A Briefing Book)*. The Critical Oral History

Z paralelních pamětí amerického prezidenta George Bushe a jeho poradce pro otázky národní bezpečnosti Brenta Scowcrofta, uveřejněných v roce 1998, vyplývá, že Michail Gorbačov reagoval na vývoj ve východní Evropě znepokojeně pouze ve chvíli, kdy se otevřela Berlínská zeď.⁷ Nicméně při setkání s Bushem na Maltě 3. prosince 1989 Gorbačov princip nevmešování znovu potvrdil, tentokrát už bez výhrady o »socialistické volbě«, která zazněla při rozhovoru s M. Thatcherovou deset týdnů předtím: »Hlavní zásada, kterou jsme přijali a jíž se řídíme v rámci nového myšlení, je právo každé země na svobodnou volbu, včetně práva znovu posoudit nebo změnit původní volbu. Je to velmi bolestné, ale je to nejzákladnější právo. Právo činit volbu bez vnějšího vměšování.«⁸

Nelze však zaregistrovat žádný náznak toho, že by sovětské vedení akceptovalo doporučení jiné analýzy pocházející z téže doby jako výše citované memorandum mezinárodního oddělení ÚV KSSS. Mám na mysli rozbor změn ve východní Evropě vypracovaný pro potřeby sovětského vedení v únoru 1989 Ústavem ekonomiky světové socialistické soustavy Akademie věd SSSR (tehdejší Bogomolovův ústav);⁹ zde se mj. plédovalo pro nezbytnost podporovat věcné kontakty »nejen s těmi politickými silami v zemích východní Evropy, které jsou v daný moment u moci, ale i s vnitrostranickou opozicí a s konstruktivní opozicí ve společnosti«. Memorandum argumentovalo, že neochota navazovat kontakty s alternativními silami v těchto zemích »by mohla být chápána jakožto způsob vměšování do vnitřních záležitostí, které jsme nyní zásadně zavrhlí«. Zdůrazňovalo se tu, že »optimální reakcí SSSR na evoluční procesy probíhající v [e východní] Evropě je... aktivní účast na nich«, a navrhovala se celá řada praktických kroků, počínaje vypracováním strategického programu vývoje sovětských vztahů s východoevropskými socialistickými zeměmi »v rámci nového modelu socialismu«.¹⁰

Conference organized by the National Security Archive, Musgrove, May 1 - 3, 1989. Dok. č. 53. (Dále jen *Musgrove*.) Záznam o rozhovoru 23. září 1989. - V rozhovoru s finským prezidentem M. Koivistem 25. října 1989 Gorbačov prohlásil: »Stojíme pevně na stanovisku nezasahování do vnitřních záležitostí socialistických zemí. Co se týká situace v Polsku, dostali jsme dopisy od našich přátel v jiných zemích, kteří na nás apelují, abychom to nedovolili. Avšak to by znamenalo zasahovat do vnitřních záležitostí a převzít plnou odpovědnost za budoucnost Polska, a také za všechny jeho dluhy. Máme pevné stanovisko - nezasahovat.« Srv. taméž, dok. č. 60.

⁷ »V ten den, kdy se otevřela zeď, poslal Gorbačov Kholovi zprávu s varováním, aby přestal mluvit o znovusjednocení, a telegrafoval také mně«, píše bývalý prezident Bush, »naléhaje, abych nereagoval přehnaným způsobem (cabled me urging that I not overreact). Obával se, že by se demonstrace mohly stát nekontrolovatelnými, a žádal mě o pochopení. Bylo to poprvé, kdy dal Gorbačov najevo opravdové znepokojení nad událostmi ve východní Evropě. Do té doby se zdálo, že ho zrychlující se hnutí v regionu, směřující pryč od komunismu a zpod sovětské kontroly, zanechává klidným, ba dokonce jako by se ho netýkalo.« (Heretofore he had seemed relaxed, even blasé, about the accelerating movement in the region away from Communism and Soviet control.) George Bush - Brent Scowcroft, *A World Transformed*, s. 148.

⁸ »Glavnij princip, kotoryj my prinjali i kotoromu sledujem v ramkach novogo myšlenija, - eto pravo každoj strany na svobodnyj vybor, vključaja pravo peresmotreť ili izmenit' pervonačal'no sdelannyj vybor. Eto - očeň boleznenno, no eto - osnovopolagajuščee pravo. Pravo vybirať bez vmešatel'stva izvne.« Citováno podle záznamu, zveřejněného ve sborníku projevů Michaila Gorbačova a záznamů jeho rozhovorů - M. S. Gorbačov, *Gody trudnyh rešenij. Izbrannoje. 1985 - 1992 gg.* Moskva 1993, s. 195. (Pasáž o právu na nové posouzení či na změnu původní volby byla v citátu zvýrazněná mnou - V. P.)

⁹ K vývoji sovětské politiky..., s. 20 - 39.

¹⁰ Tamtéž, s. 36 n.

Sovětská politika »nevměšování« a Československo

V případě Československa měla gorbačovská politika nevměšování zvláštní pačutí velmocenského cynismu, třebaš nezamýšleně a nechtěně. V důsledku sovětského brutálního zásahu do vývoje země na konci šedesátých let a následujícího tlaku na prosazení »normalizační« (tj. restaurační) politiky byl v Československu instalován mimořádně rigidní režim, nesený elitami, které měly existenční zájem na udržení statu quo. S ohledem na to se politika nevměšování právem jevila jako podpora těch, kdo – v podstatě dosazení Sověty – podle moskevského receptu zvrátili reformy a zardousili sociálněpolitické hnutí za svobodu a nezávislost.¹¹ V tomto ohledu politika nevměšování pomáhala udržovat v zemi nehybnost.

Vedlejším účinkem takového postoje, který zahrnoval souhlas s odmítnutím Pražského jara a ignorování Dubčkovy podpory nové sovětské politiky, byla skutečnost, že Gorbačov prohrál zemi, kde si možná mohl zahrát na mesiáše. Později si Gorbačov a jeho lidé stěžovali na »syndrom roku 1968«.¹² Avšak tím, že oficiální Moskva respektovala odmítavé stanovisko pražského vedení k revizi smutně proslulého »Poučení z krizového vývoje«, a také paralyzovala možný vliv Dubčeka i Obrody, zbavila se možnosti ovlivňovat vývoj v zemi ve svůj prospěch.

V delší časové perspektivě to mělo pozitivní důsledky, příznivé znovunastolení plné svobody, demokracie a nezávislosti. Gorbačov, toužebně očekávaný v Praze v dubnu 1987 a vítaný lidmi v ulicích spontánně jako žádný sovětský představitel po dlouhá

¹¹ Přesně to vystihl Milan Šimečka v otevřeném dopise ze 7. září 1989, adresovaném předsedovi Nejvyššího sovětu SSSR Michailu Gorbačovovi jako reakci na uvěznění »bratislavské pětky«, mezi nimi Miroslava Kusého a Jána Čarnogurského: »Nežádám Vás, abyste zasahoval do našich vnitřních věcí. Chci Vám jen připomenout, že klopytání Československa v trendu přestavby a ve smutné věci, o kterých Vám píší, jsou stále ještě důsledkem hanebného rozhodnutí Vašich předchůdců z roku 1968. Dvacet let se již odvíjejí osudy milionů našich lidí, tragicky změněné v jediné srpnové noci. Konkrétní případ mých přátel také souvisí s tímto tématem. Byli obviněni z toho, že znevažují internacionální pomoc. Kdyby vedení Vaší země zaujalo jasně odmítavý postoj k vojenské intervenci a k násilnému přerušení naší »revoluční přestavby«, musely by všechny perzekuce přestat, protože by se zřítíla umělá stavba legitimacy vybudovaná na starém myšlení. Československo nemůže vstoupit do budoucnosti s nevyhlášeným zraněním z roku 1968. Nevejde se do evropského domu a bude zde dále ležet jako nehybný balvan, všem na překážku. Prosím, abyste zasáhl do Vašich vnitřních věcí a odsouzením intervence zbavil svou vlastní zemi mravní zátěže staré viny, která zpochybňuje i nadějně činy současné.« (Československé dokumentační středisko nezávislé literatury Scheinfeld – Schwarzenberg, sbírka Milan Šimečka, 1989, signovaný průpis, strojopis.) V této věci znovu intervenoval v říjnu 1989 Jiří Dienstbier v otevřeném dopise sovětskému ministru zahraničí E. Ševardnadzemu. Dienstbier kviitoval s povděkem Ševardnadzeho ujištění, že Československo je suverénním státem, namítal však: »To však nijak nesnižuje odpovědnost sovětské politiky za její vlastní přítomné i minulé činy. Dnešní československá krize je důsledkem intervence, která rozrušila celou společnost a vytvořila v letech normalizace struktury opírající se do roku 1985 o zpátečnickou politiku sovětského vedení. Tyto mocenské struktury jsou odpovědné za tragický úpadek jedné z nejspěšnějších zemí světa, a snaží se i proto všemi prostředky oddálit svůj odchod z politiké scény. Jejich dnešní oporou je neochota Sovětského svazu vyslovit pravdu o jeho podílu na této situaci. Vyslovení pravdy o intervenci proto mohou považovat v Československu za vměšování do vnitřních věcí jen ti, kteří přijali moc z rukou interventů.« (Informace o Chartě 77, r. 12/1989/, č. 21, s. 10 n. Dopis datován 30. 10. 1989.)

¹² Srv. pasáže v Gorbačovových pamětech konfrontované s dobovými záznamy o jeho rozhovorech s G. Husákem a M. Jakešem: Vilém Prečan, Svědectví o rozpadu »socialistického společenství«. Ukázky z memoárů Michaila Gorbačova, Vadima Medveděva a Valerije Musatova. In: *Soudobé dějiny*, 4/1998, s. 509 – 554, zejména s. 523, 527, 552 – 554. Přetištěno in: *K vývoji sovětské politiky...*, s. 74 – 131.

desetiletí před ním, přestal být pro Čechy a Slováky nadějí; od Sovětského svazu už nikdo v zemi pro budoucnost nic dobrého nečekal, zklamání z Gorbačova prohloubilo delegitimaci domácího komunistického vedení.¹³ V době, kdy se v sousedním Polsku a Maďarsku vytvářely podmínky k historickému kompromisu, zatímco v Československu trvala konfrontační politika režimu vůči aktivistům občanského hnutí a každému náznaku opozice, se ovšem nadále hromadily morální, politické, ekonomické, kulturní ztráty a deficity, které se pak negativně projevíly v období transformace.¹⁴

Nicméně vliv událostí v Sovětském svazu na politickou a duchovní atmosféru v Československu, na růst občanské odvahy a otevřenosti, byl bezpochyby velký. Československá veřejnost byla informovaná o výkonech »přestavby« a *glasnosti* ze sovětského tisku vydávaného česky a distribuovaného v Československu, kde bylo také možné sledovat v přímém přenosu sovětskou televizi, zasaženou *glasností*. V zavedeném rituálu byly v domácím tisku přetiskovány česky i slovensky Gorbačovovy projevy, ve velkém nákladu vyšel jeho projekt »přestavby« i brožura s materiály 19. všesvazové konference KSSS (přelom června a července 1988), kde generální tajemník KSSS prosadil svůj »demokratizační program« zahrnující reformu politického systému včetně voleb s více kandidáty, nezávislost justice a tendenci k omezování moci aparátu komunistické strany ve prospěch posílení pravomoci státu. Zahraniční rozhlas i domácí samizdat povzbuzovaly zájem veřejnosti, která byla předtím dlouhá léta apatická ke všemu, co přicházelo ze země Velkého bratra.

Pozice vedení KSČ ve vztahu k sovětské politice přestavby byla obojetná. I socialistické demokratizace a *glasnosti* se někdejší normalizátoři báli jako čert kříže. Neodvážili se ovšem být neloyalní. Byli vycepaní v poslušnosti, měli zájem udržet si přízeň a solidaritu sovětského vedení, cítili se závislí na jeho dobré vůli. Nepřivýkli žádné jiné roli než následování sovětského příkladu, a tak bylo ukončeno i rušení českého a slovenského vysílání Rádia Svobodná Evropa krátce poté, co k obdobnému kroku při-

¹³ Když mezinárodní oddělení ÚV KSSS na začátku ledna 1990 bilancovalo zvraty ve všech státech Varšavské smlouvy, k nimž došlo v předcházejících měsících, označilo za nejpodstatnější rys nové situace »konec epochy stranických států ve střední a východní Evropě« a dále skutečnost, že komunistické strany *de iure* i *de facto* ztratily řídicí postavení ve společnosti, nadále ztrácejí pozice a prožívají těžkou ideologickou a organizační krizi. Přitom byly pojmenovány chyby a nedůslednosti, jimiž byla zatížena dosavadní sovětská politika vůči východoevropským zemím: příliš mnoho reliktv minulosti; přetrvávající nedemokratičnost vztahů uvnitř Varšavské smlouvy i RVHP; neschopnost sovětských zastupitelství předpovědět události, a to ani v krátkodobé perspektivě; zejména pak také některé chybné zahraničněpolitické kroky »v duchu přežití tradice loajality vůči úzké skupině stranických lídrů«. Výslovně byla jmenována návštěva Gorbačova v Československu (1987), »jejímž důsledkem bylo těžké zklamání obyvatelstva«, a »průtahy v uznání chybnosti intervence do Československa v roce 1968«. *K vývoji sovětské politiky...*, memorandum z 5. ledna 1990 K nové koncepci vztahů mezi SSSR a státy střední a východní Evropy, s. 44 – 58, zde s. 47.

¹⁴ Také Karel Durman ve svém fundovaném diskusním textu Některé mezinárodní faktory negativně ovlivňující demokratickou revoluci 1989 – 1990 soudí, že »sovětské 'nevmešování' vyhovovalo jen klikám nepolepšitelných«. Dále dovozuje, že i když »imunitní«, tedy nikdy neprosazovaná přání 'gorbačovců' nešla co do personálních změn daleko – v československém případě k Štrougalovi, Adamcovi, možná ve vzdálené budoucnosti k Mlynářovi«, »i zdánlivě jen kosmetické změny mohly zemím 'vnějšího impéria' hodně ulehčit, zbavit je alespoň zčásti pozdějších strážní: to dnes shledáváme zjištěním, že maďarské a polské snahy o hospodářskou reformu... jakkoli byly omezené a často znehodnocované konzervativní protitlaky, vytvořily lepší startovní podmínky, než mělo v listopadu 1989 Československo«. In: *Soudobé dějiny*, 2 – 3/99, s. 308 – 320, zde s. 311.

kročil Sovětský svaz; vážně se zabývali opatřeními směřujícími k realizaci závazků vyplývajících ze Závěrečného dokumentu Vídeňské následné schůzky a reformami v hospodářské i politické oblasti, jež bylo možno vykázat jako československou cestu k »přestavbě«. Předsednictvo KSČ koncem srpna 1989 odmítlo rumunský návrh, aby se všechny socialistické státy postavily proti pověření představitelů Solidarity sestavením nové polské vlády, a přijalo stanovisko, že je »v suverenní kompetenci polského lidu«, jakou bude mít vládu.

Zdroje a východiska demokratické revoluce

Z toho, co bylo výše řečeno, nepřímo už vyplývá, jaké místo ve vývoji střední Evropy směrem k demokratickým převratům a k demokratické revoluci přisuzují Gorbačovovým reformám, jeho programu socialistické modernizace a pokusu o realizaci tohoto programu. Především od sebe oba fenomény – »gorbačovismus« a směřování k demokracii – odlišují. Vycházím z toho, že základním směrem dějinného pohybu v regionu střední Evropy nebyla obnova, přestavba či obroda socialismu, ale směřování k demokracii jako systému založenému na duchovní, politické i hospodářské pluralitě a vzájemné toleranci. Toto směřování, tento základní trend, nazývaný demokratickou revolucí, měl po mém soudu své autentické kořeny a zdroje inspirace. Demokratická revoluce nebyla odvozena od žádné socialistické ideologie, nepramenila v diskusích o pravém či nepravém, poskvrněném či neposkvrněném socialismu. Jejím cílem nebyl další pokus o řešení kvadratury kruhu, tj. modernizace a zefektivnění komunistického systému při zachování jeho podstaty, ale jeho definitivní překonání. V demokratické revoluci nešlo tedy o »demokratizaci«, ale o demokracii bez dalších a matoucích adjektiv, jako »lidová« nebo »socialistická«. Nehlásala »glasnost«, ale svobodu slova. Proti myšlence socialistického pluralismu stavěla program svobody, duchovní, politické a hospodářské plurality, emancipaci občana a občanské společnosti vůči státu. Nebyla tedy plodem »gorbačovismu«, ten pro ni pouze vytvářel vhodné podmínky, její dynamika jím byla – v každé zemi jinak – ovlivněna, ale nic víc. Oba procesy nelze sice od sebe oddělit, ale v žádném případě nemohou být ztotožňovány.

O samotném pojmu »demokratická revoluce« a jeho použitelnosti při interpretaci zhroucení sovětského systému na přelomu osmdesátých a devadesátých let soudím, že není důvodu se mu vyhýbat. Je mi známo, že političtí vědci, politologové a sociologové dávají přednost jinému pojmosloví. Jestliže však v revoluci nevidíme primárně prvek násilí jako způsob, jak prosadit systémové změny, ale právě onu základní změnu (transformaci) systému – v daném případě nahrazení komunistického systému demokracií –, pak je pojem »revoluce« zcela na místě. Jde ovšem o nový typ či model revoluce; odtud pojmenování »refoluce« (T. Garton Ash), revoluce »sametová«, »něžná« či »pokojná« (peaceful): její metodou není násilí, ale dojednávání (ideální cestou je »kulatý stůl«), je svým způsobem restaurativní, protože jejím programem není ani nová společnost, ani nový člověk, nýbrž jakoby návrat k tomu, co tu už jednou – před komunismem – bylo.

Demokratická revoluce se odlišovala od dřívějších, v nejednom ohledu obdobných historických procesů tím, že probíhala v čase definitivní krize komunismu, postupujícího úpadku a prohlubující se agonie jak komunistického systému, tak jeho ideologie, jinými slovy za »totální krize všech struktur systému« (Bronisław Geremek). Společenské, politické a morální klima ve střední Evropě druhé poloviny osmdesátých let bylo určováno elementární touhou po svobodě jako základní podmínce lidské existence. Mluvím-li o touze po svobodě, musím dodat, že šlo také o cosi tak nepostižitelné a přece tak významné, jako je lidská důstojnost.¹⁵ K těmto faktorům utvářejícím mentalitu doby se přidružovalo zcela pragmatické poznání, že systém, který totálně ovládá lidi, není schopen vývoje, a že takový systém – v němž není zajištěna svoboda rozhodování – zejména není s to zvládnout komplexní problémy rozvinuté postindustriální společnosti. Racionální poznání podložené ekonomickou analýzou i každodenní praktické zkušenosti milionů lidí sugerovaly závěr, že tento systém není s to uspokojovat základní požadavky lidí, že plodí nedostatek ve všech sférách života společnosti i jednotlivce. Odtud vyplynul dvojitý poznatek podložený zkušeností předcházejících neúspěšných pokusů o pronikavou reformu »socialistického« hospodářského systému: 1. ekonomické otevření není možné bez uvolnění politické kontroly; 2. hospodářství nefunguje bez právního řádu.

Program demokratické revoluce byl dílem autentické opozice vně komunistického establishmentu; svými kořeny byla tato opozice zakotvena v zárodcích či ohniscích občanské společnosti, které se tak či onak, v té či oné míře – a v každé zemi jinak – regenerovaly uvnitř dosavadního společenského systému, ale v relativní nezávislosti na jeho mocenských strukturách. Vítězství středoevropských revolucí bylo také vítězstvím občanské společnosti nad komunistickou mocí.¹⁶

¹⁵ Abych to osvětlil, poněkud odbočím. Bylo už řečeno a napsáno, že v Československu svrhli režim sytí lidé, kteří se před demonstracemi dobře najedli a po nich šli do hospody na pivo. Jinými slovy, nešlo o pozdvižení z důvodů hospodářské nouze, ani s momentálním cílem zavést tržní hospodářství a privatizaci majetku. Vizí převratu byla svoboda a lidská důstojnost. Hledáme-li motivy, jež hnaly do ulic a na náměstí statisíce lidí vyzbrojených pouze klíči, jimiž posměšně vyzývali k odchodu politické vedení, musíme obrátit pozornost na faktory morální a existenciální. Šlo o amalgám pocitů a nálad, které patří do kategorie morálně-politických faktorů a jež našly politický výraz. Přesně to vystihl a pojmenoval už v roce 1990 jeden z předních československých nezávislých publicistů té doby: »... listopadová revoluce v Československu byla revolucí... morální vize svobody, lidských práv a lidské důstojnosti... Dohromady se promíchala lítost nad zbitými studenty, hanba za dlouhý život ve lži, odpor k nehybné existenci státu, který zabil svou podprůměrnou existencí jakoukoliv zámluku k vlastenectví, hnus z přetvářky, kterou byl každý občan zasažen, pokoření za pomalé pokulhávání za západními sousedy, probuzená touha říci, co si myslím.« (Srv. Milan Šimečka, *Literatura a politika: obnovení svobody*. In: *Fragment K*, 1990, č. 7.)

¹⁶ To je téma samo o sobě, jež by si zasloužilo samostatné pojednání. Na tomto místě alespoň odkazuji na svůj referát o znovuvyvození občanské společnosti v komunistickém Československu 70. a 80. let (*The Re-emergence of a Civil Society – Independent Currents in Communist Czechoslovakia in the 1970s and 1980s*), přednesený 5. 5. 1999 na česko-vlámském kolokviu Česká kultura v Evropě v Bruselu. V referátu jsem pojednal o tom, jak se fenomén občanské společnosti stal v teorii i v praxi největší nadějí v zápase s jednou z forem despotismu dvacátého století, s komunistickým totalitářstvím. (Vyjde anglicky ve sborníku vydaném Vlámskou akademií věd.) V říjnu 1999 vyšel v souboru materiálů k pražské konferenci *Demokratická revoluce v Československu 1989* výběr z textů a dokumentů *Hlasy občanské společnosti 1987 – 1989*. (K vydání připravil Jiří Suk ve spolupráci s M. Janišovou a V. Prečanem. Praha 1999, 110 s.)

Západní faktor: k místu Západu v středoevropském prostoru

V rozděleném světě charakterizovaném atomovým patem nenarážel sice Sovětský svaz v zemích východní Evropy na žádné cizí velmocenské ambice, avšak ani evropské západní státy, ani USA nebyly na tomto prostoru dezinteresovány. Ve Spojených státech s nástupem prezidenta Cartera, významnou složkou jehož zahraničněpolitického programu byla podpora zápasu za lidská a občanská práva, skončila smutná éra charakterizovaná cynickým postojem z dob československé krize 1968–1969 nebo takzvanou Sonnenfeldtovou doktrínou z časů prezidenta Nixona. Později, za prezidentství Ronalda Reagana byly cíle politiky Spojených států vůči východní Evropě formulovány jako úsilí o oslabení nadvlády Moskvy v regionu a o podporu věci lidských práv v jednotlivých východoevropských zemích. »Spojené státy mohou podpořit dosažení tohoto cíle tím, že budou dělat zřetelné rozdíly ve prospěch zemí, které projeví v zahraniční politice relativní nezávislost na SSSR nebo větší míru vnitřní liberalizace. Politika Spojených států musí dát také najevo, že východoevropské státy, které potlačí hnutí za liberalizaci nebo se odkloní od nezávislého postoje v zahraniční politice, za to zaplatí značnou cenu ve svých vztazích se Spojenými státy.«¹⁷

Místo a role Západu ve střední Evropě rostla úměrně s intenzifikací helsinského procesu a jeho nedílnou součástí – politikou obhajoby lidských práv ze strany západních demokratických států. Stejně tak s rostoucí orientací jednotlivých komunistických států regionu na hospodářskou spolupráci se západními zeměmi, v níž spatřovaly východisko z narůstajících hospodářských potíží, technologického zaostávání a později rostoucích příznaků celkového hospodářského bankrotu.

Západ představoval v jistém smyslu naději pro demokratické síly v komunistických zemích už jen svou existencí jako realizace právního řádu, občanských svobod a práv. A kromě toho se přítomnost Západu ve střední Evropě projevovala jako zkušenost Poláků, Maďarů, Čechů, Slováků a východních Němců s viditelným fungováním a prosperitou demokratických států v Evropě a v Severní Americe. Snad ještě netřeba připomínat, že Západ byl vytouženým konzumním rájem pro obyvatele komunistických zemí, permanentně trpící sháněním nedostatkového zboží, a to tím více, čím větší byly možnosti cestování a čím děravější byl ve světě nových médií informační monopol komunistických režimů.

Západní rozhlasové stanice Rádio Svobodná Evropa, Hlas Ameriky a další, které vysílaly v jazyce národů střední a východní Evropy, financované ze státního rozpočtu toho kterého státu (nejvíce prostředků v tomto směru vydávaly USA), byly nejen zdrojem necenzurovaných informací o okolním světě, ale také fórem, z něhož zazníval stále silněji hlas domácí opozice, která neměla vlastní prostředky, jak se obracet k spoluobčanům. V době Reaganova i Bushova prezidentství byly ze státního rozpočtu financovány americké instituce (například National Endowment for Democracy – Národní

¹⁷ Tajná směrnice pro rozhodování v záležitostech národní bezpečnosti č. 75 ze 17. ledna 1983, podepsaná prezidentem Reganem. *Natural Security Archive*, Washington, NSDD-75 (U. S. relations with the USSR). Podle této direktivy měla pro politiku USA s ohledem na sovětské impérium jako celek obecně platit zásada: všude, kde je to možné, povzbuzovat spojence SSSR, aby se v zahraniční politice distancovali od postoje Moskvy a ve vnitřní politice se orientovali směrem k demokratizaci.

nadace na podporu demokracie), které zprostředkovaně podporovaly aktivity polské Solidarity a demokratické síly v dalších zemích.

Vládní struktury států západní Evropy byly v tomto ohledu zdrženlivější; až koncem osmdesátých let se stalo běžnou praxí, že se západní státníci za návštěvy východoevropských metropolí setkávali i s představiteli občanské opozice (v Československu v prosinci 1988 snídaně prezidenta Mitteranda s představiteli Charty 77 a setkání ministra Genschera s Václavem Havlem a Jiřím Hájkem v červenci 1989). Ze strany Spolkové republiky Německo byla od roku 1983 průkopníkem styků a spolupráce s Chartou 77 Strana zelených, která byla v té době už zastoupena ve Spolkovém sněmu, ovšem v opozičních lavicích. Vrcholným aktem protestu proti perzekuci nezávislého občanského hnutí v Československu, na němž se podílely všechny složky politické spektra Spolkové republiky, byla rezoluce Spolkového sněmu z března 1989, jež reagovala na rozsudek nad Václavem Havlem v únoru 1989.

Vedle toho a spolu s tím se už od druhé poloviny sedmdesátých let vytvářela na Západě, v jednotlivých zemích i v nadnárodním měřítku, celá síť podpůrných organizací (mezi nimi například Amnesty International), církví, spolků, intelektuálních center, nadací a podobně, které veřejně i neveřejně pomáhaly politickým vězňům, disentu, nezávislým občanským a intelektuálním aktivitám v komunistických zemích, podporovaly zárodečné buňky a ohniska regenerující se občanské společnosti a mobilizovaly světové veřejné mínění k vytváření tlaku na vlády těchto států.

Tato přítomnost Západu v komunistické střední Evropě byla zesilována aktivitou exilových center i jednotlivých osobností politického a kulturního exilu polského, maďarského, československého, činných v západní Evropě i ve Spojených státech a Kanadě. Jejich působení zasahovalo do vládních establishmentů západních států a do masmédií, do vzpomenuuté sítě západních podpůrných organizací a institucí. Kromě toho existovala už v sedmdesátých letech spolupráce a postupem času sílily a množily se kontakty i interakce všeho druhu mezi exilem a domácími rezistencí, později opozicí, v jednotlivých zemích střední Evropy.

Připomenu jen okrajově, a to na příkladu reakce oficiální americké politiky na převratné změny v Polsku, jak byly při dozrávání krize v jednotlivých zemích komunistické střední Evropy západní vlády zdrženlivé, aby nevyprovokovaly odvetnou reakci Moskvy, neboť ani ony si nebyly jisté, kde je hranice Gorbačovovy tolerance vůči systémovým změnám ve vnějším sovětském impériu.

V zrcadle už vzpomenuutých paralelních memoárů prezidenta Bushe a jeho poradce pro národní bezpečnost Scowcrofta v citované knize *A World Transformed* nalezneme čtenář velmi plastické vylíčení této zdrženlivosti. Scowcroft píše (interpretuji podle smyslu, bez nároku na preciznost překladu): Změny ve východní Evropě v létě [1989] pokračovaly s omračující rychlostí a my jsme je sledovali velmi pečlivě, ale nehlučně. Mohli jsme dosáhnout více tím, že jsme řekli co nejméně. Byli jsme pro sebeurčení, pečlivě jsme se vyhýbali rétorice nebo jiným náznakům vměšování, což by mohlo Sověty jedině dráždit v době, kdy jsme doufali, že se smíří s pozitivním vývojem, který pomohl vyvolat. (S. 135.)

Reakci na situaci v Polsku poté, když Czesław Kiszczak rezignoval na premiérské křeslo (14.8.1989) a prezident Jaruzelski pověřil sestavením koaliční vlády přestavitele Solidarity Tadeusze Mazowieckého (19.8.), líčí Scowcroft takto: Třebaže jsme měli z tohoto vývoje událostí soukromě obrovskou radost, krotili jsme jásot. Moskva měla ve východní Evropě stále ještě velké vojenské síly, a my jsme si nepřáli přivádět Sověty do rozpaků, když byla v sázce polská svoboda. Naše veřejná reakce byla proto velmi zdrženlivá. Marlin Fitzwater dostal pokyn, aby řekl, že prezident »bude podporovat« vytvoření nekomunistické vlády. (S. 137.)¹⁸

Uvedl jsem tato fakta – podle principu *pars pro toto* –, abych demonstroval, že navzdory už charakterizované přítomnosti Západu v středoevropském prostoru svoboda nebyla do Polska, Maďarska, Československa, Německé demokratické republiky přinesena zvenčí, žádným »vývozem« demokratické revoluce. Zkušenost západních společností byla sice jedním ze zdrojů, z nichž čerpal program demokratického převratu, a politika západních demokratických států byla jedním z faktorů vytvářejících příznivé mezinárodní podmínky pro středoevropské revoluce roku 1989 (významná byla mimo jiné neexistence německé hrozby, integrace Spolkové republiky do systému západní aliance), avšak nic víc.

Klíčová role Polska

Polsko bylo základním kamenem sovětského středoevropského impéria. Už tradičně s ohledem na ruskou a odtud sovětskou zahraniční politiku, vzhledem ke své rozloze a počtu obyvatel, i strategickým významem pro zabezpečení nejzápadnější državy sovětského impéria s nejdlejší hranicí s NATO a nejspolehlivějšího spojence SSSR – Německé demokratické republiky. Význam Polska byl zhodnocen volbou Poláka Karola Wojtyły papežem v roce 1978, vlivem amerických Poláků ve Spojených státech, a zejména aktivitou polské společnosti v 70. a 80. letech.

Poučení z polského vývoje bylo pro region klíčové ve dvojitým smyslu.

Na prvním místě to byl příklad masového společenského hnutí soustřeďujícího se kolem Solidarity z počátku osmdesátých let, které se nepodařilo udusit ani režimem

¹⁸ Jiným svědectvím tohoto druhu je (sovětský) záznam o rozhovoru Margaret Thatcherové s Michaiilem Gorbačovem 21. září 1989. V jednu chvíli ministerská předsedkyně požádala, aby se rozhovor přestal zaznamenávat, protože chce sdělit cosi velmi důvěrného. Následující část rozhovoru byla pak rekonstruována jen podle paměti sovětských účastníků. »Thatcherová: Jsme velmi znepokojeni vývojem ve Východním Německu. (...) Británie a západní Evropa nemají zájem na sjednocení Německa. Slova obsažená v komuniké NATO mohou vyznívat jinak, ale na to nehleďte. Nepřejeme si sjednocení Německa. Vedlo by to ke změnám poválečných hranic, a to nemůžeme dovolit, protože takový vývoj by podminoval stabilitu celé mezinárodní situace a mohl by vést k ohrožení naší bezpečnosti. Nemáme zájem na destabilizaci východní Evropy nebo na rozvázání Varšavské smlouvy. Zajisté, vnitřní změny jsou zralé ve všech zemích východní Evropy, avšak v některých zemích jsou výraznější, v jiných ještě ne. Dáváme však přednost tomu, aby tento vývoj zůstal přísně vnitřní záležitostí, nebudeme do něj zasahovat a popohánět dekomunizaci východní Evropy. Mohu Vám sdělit, že to je také stanovisko prezidenta Spojených států, Poslal mi telegram do Tokia, v němž mě požádal, abych Vám řekl, že Spojené státy nepodniknou nic, co by mohlo ohrozit zájmy bezpečnosti Sovětského svazu, nebo co by mohla sovětská společnost považovat za hrozbu. Plním jeho přání.« *Musgrove*, dok. č. 53.

výjimečného stavu. Polská Solidarita byla živým dokladem toho, že komunistická moc je bezmocná proti probuzenému obyvatelstvu (Bronisław Geremek). Toto poučení odvozené z polského vývoje bylo potvrzeno během devíti měsíců roku 1989, které oťásaly komunistickým systémem v celé střední Evropě.

Druhým poučením z Polska byla metoda pokojného přechodu od komunismu k demokracii, filozofie »kulatého stolu«, zkušenost, že historický kompromis je nezbytností a že je vyjádřením síly občanského hnutí.¹⁹

Některé otázky československé cesty k demokracii

Někdy se říká, že v listopadu 1989 ležela v Československu moc na ulici a že záleželo jen na tom, kdo ji zvedne. Nutno připomenout, jakým způsobem vládnoucí režim obhajoval svou moc v českých a slovenských ulicích, zejména na pražských náměstích, po celý rok 1989 až do 17. listopadu včetně: opakovaně byly nasazovány policejní síly s pendrekem a vodními děly. Poslední politický proces – s bratislavskou pětkou – se konal 13. a 14. listopadu. Jeden z odsouzených, Ján Čarnogurský, byl propuštěn až 25. listopadu.

Československá cesta k demokratickému převratu se podstatně odlišovala od způsobu, jakým došlo k dojednané abdikaci komunistické strany na mocenský monopol v sousedním Polsku a Maďarsku, kde pokojný ráz revoluce určila dohoda mezi vedením komunistické strany a opozicí. Pro Československo byla charakteristická neutuchající konfrontace mezi komunistickým establishmentem a ohnisky občanské společnosti, z nichž se postupně vynořovala demokratická opozice.

Odmítání nabídek k dialogu a požadavků na demokratizaci systému, setrvání na politice nepřátelství vůči všem, kdo nebyli ochotni podřídit se diktátu komunistické strany, určovaly politiku vedení KSČ i poté, co v Polsku stanul v čele vlády představitel Solidarity a v Maďarsku došlo k dohodě o svobodných volbách a volném utváření politických stran, ba ještě v době po pádu berlínské zdi. Stačí číst Milošem Jakešem podepsaný dálnopis z 19. listopadu 1989 s pokyny, co dělat a jak reagovat na situaci v zemi. Mimo jiné pohotovostí Lidových milicí.

Jak reagovalo vedení KSČ na vývoj v sousedních zemích, proč se živilo nadějí, že se zemětřesení Československu vyhne a na co spoléhalo? Jedno z mála zaznamenaných svědectví v tomto směru nalezneme v záznamu o rozhovoru generálního tajemníka Ja-

¹⁹ Odkazuji na text přednášky Bronisława Geremka Role Polska při svržení komunismu v Evropě, otištěný v českém překladu in: *Soudobé dějiny*, 2 - 3/99, s. 321 - 327. V téměř čísle časopisu je publikována obsáhlá chronologie událostí Polská cesta k demokracii 1986 - 1989 (s. 227 - 253) a podobná chronologie Politický tranzit v Maďarsku 1987 - 1990 (s. 254 - 296). Všechny údaje a interpretace událostí souvisejících s východoněmeckým hnutím »uprchlíků« obsaženy v článku Oldřicha Tůmy 9:00, Praha-Libeň, Horní nádraží s podtitulkem Exodus východních Němců přes Prahu v září 1989 (tamtéž, s. 147 - 164). V uvedených, snadno dostupných materiálech najde čtenář více faktických údajů o vývoji v Polsku, Maďarsku a NDR, než kolik jsem jich mohl přinést ve svém příspěvku. Velkým samostatným tématem, pro které mi v tomto pojednání nezbylo místo, je ohlas a vliv událostí v Polsku, Maďarsku a Německé demokratické republice na dozrávání krize v Československu, jakož i vzájemná komunikace a spolupráce demokratických sil v Československu a Polsku, respektive v Maďarsku.

keše s členem politbyra SED Schabowským v září 1989 v Praze. Podle německého záznamu Jakeš argumentoval takto: »KSC sleduje vývoj v bratrských zemích a informuje československou veřejnost. To přispívá k tomu, že jsou občané v poslední době odstrašeni vývojem, který se odehrává jinde, a nepřejí si žádnou nejistotu. Na druhé straně stimuluje situace v jiných socialistických zemích militantní skupiny protivníka. Pokoušejí se napodobovat tamější vývoj v ČSR. KSC vidí situaci takto: Je sice nepřijemné, že opozice zvedá hlavu, avšak svou politikou nezasahuje široké masy československé společnosti. K oporám protivníka patří určité známé síly. Přidávají se k nim některé kruhy intelektuálů a část mládeže. Pro mládež mají demonstrace a kravály často příchut' dobrodružství, je to pro ni 'action'.

Bude-li však i v budoucnu existovat ekonomická stabilita, bude-li stoupat produktivita a bude-li zajištěno zásobování, nebude mít opozice u dělníků, rolníků a technické inteligence úspěch. V kruzích intelektuálů, kteří dosáhli za socialismu všeho — materiální blahobyt a úspěch — to vypadá jinak. Usilují o moc a upírají právo na ni komunistům. To je základní otázka. Jejich snaha po dosažení moci zůstane marná za podmínky, že hospodářství zůstane stabilizované. To zase závisí od spolupráce s bratrskými stranami a také od vývoje postojů maďarské a polské vlády ke spolupráci.« V tomto ohledu Jakeš vyjádřil přesvědčení, že tyto země nenajdou žádnou rovnocennou náhradu za tuto socialistickou spolupráci.

A ještě o kus dál: »Žijeme tedy v těžké době. V důsledku toho začínají lidé také v ČSSR zaujímat vyčkávací postoj. To je výhodné pro opozici. Také proto nesmějí být opoziční seskupení tolerována. Nebude-li strana postupovat sebevědomě a rozhodně, ztratí podporu mas. Protivník pozoruje velmi bedlivě, jaký je vztah mezi lidem a stranou. Bohužel se mnoho členů KSC chová za této situace pasivně. Protivník hojně využívá toho, že v Sovětském svazu si každý může dělat co chce.«²⁰

Nepřekvapuje, že takto, vcelku optimisticky, hodnotil perspektivu československého establishmentu přežít zemětřesení v okolních státech také pracovník sovětského velvyslanectví v Praze, který v rozhovoru se svým americkým partnerem z velvyslanectví USA v Praze koncem října 1989 soudil, že »do sjezdu KSC v květnu 1990 nedojde k žádným velkým personálním nebo politickým změnám. V NDR se ukázalo, že nelze ignorovat veřejné mínění, ale zde je tlak zdola omezený. Československé vedení si dělá starosti kvůli vývoji ve východním Německu a bude se držet programu postupných změn, dokud zde také nedojde k zauzlení situace. ...k tlaku ve směru změn dojde, až budou diskutovány praktické otázky v souvislosti se sjezdem strany v květnu 1990.«²¹

Ovšem, a to bylo rovněž příznačné pro situaci v Československu, ani experti z amerického velvyslanectví v Praze nic zvláštního neočekávali; v žádném případě o nich nelze říci, že by slyšeli »trávu růst«. Naopak, když 9. listopadu 1989 americká velvyslan-

²⁰ Stiftungarchiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv, Berlin, DY 30/IV 2. 2. 0404/27. Záznam rozhovoru Miloše Jakeše a Günthera Schabowského v Praze 21. září 1989.

²¹ National Security Archive, Washington, Soviet Flashpoints set. US Embassy in Prague to the US Department of State, Prague 07670, 2. 11. 1989.

kyně informovala centrálu ve Washingtonu o nervozitě v československém vedení vzhledem k událostem v NDR, jak na ně přišla řeč na koktejlu pořádaném den předtím zástupcem vedoucího mise, upozorňuje na paradox situace v zemi. »Zatímco vedení cítí potřebu reagovat na vývoj v NDR, i když zatím jen personálními změnami, reakce veřejnosti je jiná. Máme dojem, že muž z ulice na rozdíl od disidentských a intelektuálních kruhů je tvář v tvář vývoji v NDR spíše ostražitější vůči změnám než naopak.«

»Tuto reakci lze snáze pochopit,« pokračuje komentář, »jestliže vezmeme v úvahu psychologii českého člověka, který má hluboký odpor k riziku. Tvář v tvář změně dává přednost volbě toho, co zná. Upřednostňování statu quo posiluje, zvláště u starší generace, obava ze znovuzkříšení [velkého] Německa. Rozšířené jsou obavy, že relativně dobrá hospodářská situace lidí by byla obětována, kdyby se šlo cestou Maďarska nebo Polska. (...) Momentálně to může paralyzovat skutečný tlak zdola na významnější politické změny vycházející zevnitř systému. Bez takového tlaku nebo rozsáhlejší generační změny na špičce ovšem současný spolek zastánců tvrdé linie v KSČ skutečné politické reformy nepodnikne.«²²

Jedněm i druhým bylo souzeno se mýlit. A také těm, kteří tvrdili, že Češi a Slováci se nepohnou nikdy. Naopak, tíha dějinného pohybu spočívala v Československu právě na nich, na rodící se občanské společnosti. Češi a Slováci nebyli osvobozeni zvenčí, třebaže znovuzískali svobodu za těch nejpříznivějších mezinárodních okolností: zázrak svobody byl dílem sebeosvobození. Při tom byly rozhodující dvě okolnosti: statisíce lidí v ulicích a na náměstích, kteří se otevřeně distancovali od režimu, jenž se neměl v zahraničí o koho opřít a na koho se spolehnout; v tomto smyslu, a jedině v tomto smyslu se o osudu komunistické moci rozhodovalo na ulicích, ale ovšem také v závodech, ve školách, na vesnicích, všude; přelomovou událostí byla vedle demonstrací generální stávka 27. listopadu. Druhou okolností, která rozhodla, byla schopnost spontánně se formujících představitelů veřejnosti – Občanského fóra a bratislavské Verejnosti proti násilí – využít příhodnou situaci, stát se rozhodující politickou silou v zemi a zabezpečit nezvratitelnou demokratickou transformaci.

Na počátku to byl příběh se zcela otevřeným koncem a s mnoha riziky. Neřekl bych ani, že »ti nahoře« kapitulovali, rozhodně ne naráz; nevzdávali to, snažili se zachránit, co se dalo, dělali ústupky a kompromisy úměrně tlaku, jemuž byli vystaveni. Jakešovo předsednictvo a pozdější další a další vysokí činitelé KSČ byli hozeni přes palubu, aby se z komunistické strany uchovalo co nejvíc. I Ladislav Adamec, který pochopil nejdříve ze všech, že musí začít jednat s těmi, kteří byli vyhlášeni jako »nepřátelé«, ustupoval před požadavky Občanského fóra jen z nezbytnosti, protože OF mělo za sebou ulice a náměstí. Vzdal to teprve tehdy, když nepořídil s reorganizací vlády, když zjistil, že lidé z OF jsou na jeho gusto příliš obtížný protivník, a když si spočítal – 7. prosince –, že za takové situace nemá šanci ani na čestný ústup do prezidentské funkce. Je příznačné, že Adamec začínal jednání s opozicí jako předseda vlády, bez pověření předsednictva ÚV KSČ.

²² Tamtéž. Prague 07892, 9. 11. 1989

A Marián Čalfa zpřetrhal svazky s »rodnou« stranou úplně a beze zbytku, bez jakéhokoli mandátu ze strany KSČ (a snad i bez postranních myšlenek) se dal do služeb demokratické transformace jako předseda federální vlády, přičemž nebyl ani účastníkem politických rozhovorů u československého »kulatého stolu« (v Praze se jim říkalo »jednání rozhodujících politických sil«). Obstál se ctí, povzbuzen velmi záhy po převzetí funkce předsedy vlády důvěrou těch, kdo byli předtím na druhé straně pomyslné barikády.²³

Přípravenost opozice k převzetí moci

Do konce roku 1988 se v Československu, především v českých zemích, vytvořila celá struktura několika desítek nezávislých iniciativ se spontánní dělbou práce, které měly vlastní informační systém, zasahující veřejnost vlastními samizdatovými orgány a s pomocí zahraničních rozhlasových stanic, a s řadou vazeb do sousedních zemí a do zahraničí vůbec, zejména systematicky se rozšiřujícím a intezifikujícím spojením s centry politického exilu. Kromě početního růstu účastníků těchto občanských iniciativ byla očividná výrazná politizace jejich programů. Na přelomu roku 1988 a 1989 je na místě hovořit o politické opozici.

Tato opozice měla v roce 1989 na svém štítu napsán program systémové změny. Nemůže být sporu o tom, že určující bylo směřování k demokracii (poukazují zejména na manifest Hnutí za občanskou svobodu nazvaný Demokracii pro všechny a na programová prohlášení Demokratické iniciativy), k programu svobody a duchovní, politické a hospodářské plurality. Komunistické straně se veřejně upíralo právo na její takzvanou vedoucí úlohu. Demokratické karty byly i v Československu vyloženy nedvojzmyslně na stůl už v roce 1988.²⁴

Až do okamžiku akutní krize režimu, jež vypukla ve dnech 18. a 19. listopadu 1989, představovala ovšem opozice volnou strukturu nezávislých iniciativ. To se rázem měnilo 19. listopadu večer, když se paralelně ustavily v Praze a Bratislavě dvě reprezentace veřejnosti a formující se občanské společnosti – Občanské fórum a Verejnost proti násilíu.

Požadavky Občanského fóra (OF) z prvních dnů jeho existence vypadají velmi skromně, což bylo dáno momentální situací, byly však krok za krokem rozšiřovány (na což si tehdy nejednou stěžoval Ladislav Adamec): už 22. listopadu o požadavek respektování svobody tisku a informací; a prohlášení OF z toho dne končilo slovy o otevření cesty ke skutečně demokratickému společenskému uspořádání. Provolání OF z 23. listopadu konstatovalo: »Naší druhou jistotou je, že chceme žít ve svobodném demokratickém a prosperujícím Československu, které se musí vrátit do Evropy, a že se tohoto

²³ Viz dokumenty a svědectví v příspěvku Jiřího Suka K prosazení kandidatury Václava Havla na úřad prezidenta v prosinci 1989, in: *Soudobé dějiny*, 2 – 3/99, s. 346 – 369. Upozorňuji zejména na svědectví Vladimíra Hanzla z 10. 12. 1994, s. 368 – 369.

²⁴ Odkazují na svůj starší výklad citovaný v pozn. 4 a na jeho aktualizovanou podobu v referátu předneseném na moskevské konferenci Revoluce roku 1989 v zemích středně-východní Evropy, pohled po deseti letech, která se konala 20. – 21. dubna 1999 v Ústavu slavistiky Ruské akademie věd; bude publikován v konferenčním sborníku v průběhu roku 2000.

ideálu nikdy nevzdáme... Na úspěchu této [generální] stávky může záviset, zda se naše země vydá pokojným způsobem na cestu k demokratickému společenskému uspořádání...« O den později, 24. listopadu, OF vyzývá k tomu, »aby se generální stávka stala symbolickým celonárodním referendem o právu jedné politické strany přivlastňovat si ústavní prostředky vedoucí úlohu v politickém uspořádání republiky«. Prohlášení OF z 26. listopadu »Co chceme« bylo už programem všestranných společensko-politických přeměn na bázi právního státu, zaručených občanských práv a svobod a nezávislého soudnictví, svobodných voleb do zastupitelských sborů, sociálně spravedlivého tržního hospodářství se souběžnou a rovnoprávnou existencí různých typů vlastnictví, svobodné kultury, vědy atd.²⁵ Slovensko v tomto směru nikterak nezaostávalo, dvanáct programových požadavků Verejnosti proti násilíu a Koordinačního výboru slovenských vysokoškoláků z 25. listopadu 1989 zahrnovalo mj. svobodné volby, svobodu tisku, svobodu podnikání, shromažďování, spolčování a pohybu, zrušení vedoucí úlohy KSČ, nezávislost justice, odideologizování školství a kultury.²⁶

Nejpozději do dvou týdnů se Občanské fórum stalo nejdůležitější politickou silou v zemi. Ve dnech 5. až 7. prosince 1989 překračuje OF svůj Rubikon, když se rozhodlo výrazně se podílet na moci, vstoupit do jednání o složení federální vlády, prosadit, že vláda pod vedením Mariána Čalfy bude jmenovaná 10. prosince ve složení, jež vycházelo na prvním místě z předběžné dohody OF a VPN, a zasáhnout do jednání o obsazení úřadu prezidenta republiky.

Toto rychlé zrání ochoty a vůle podílet se na moci a odtud, z vlády, z parlamentu a z Hradu spolurozhodovat o transformaci systému, ne-li tuto transformaci rozhodujícím způsobem ovlivňovat či řídit, si zasluhuje kladné ocenění.²⁷ Zvláště srovnáme-li československý případ s tím, jak se věci v tomto ohledu vyvíjely v Německé demokratické republice. Východoněmecký exodus v létě a na podzim 1989, aktivita alternativních skupin, které se v průběhu roku 1989 zformovaly jako politická opozice, a konečně podzimní masové demonstrace, pro které připravily půdu nezávislé občanské skupiny působící zpočátku z velké části pod ochranou protestantské církve, způsobily podobnou akutní krizi režimu, jaká nastala – ovšem se zpožděním o řadu týdnů – v Československu. Nicméně se u východoněmeckých alternativních a opozičních skupin projevoval zjevný ostych v otázce podílu na moci. Ještě v debatách u »kulatého stolu« (sešel se poprvé 7. prosince 1989) byla opozice v mocenských otázkách velmi zdrženlivá a považovala podíl na moci před svobodnými volbami za nelegitimní. Teprve 5. února 1990 vstoupilo do vlády Hanse Modrowa (vytvořené 18. listopadu 1989) osm příslušníků nových stran a hnutí jako ministři bez portfeje.²⁸

²⁵ Všechny dokumenty Občanského fóra z listopadu a prosince 1989 lze nalistovat a souvislosti jejich vzniku ověřit ve spolehlivé dvoudílné příručce Jiřího Suka *Občanské fórum: listopad - prosinec 1989*. 1. *Události*; 2. *Dokumenty*. Brno 1997 - 1998.

²⁶ Srv. *Verejnosť proti násilíu 1989 - 1991*, c. d., s. 311; nejnověji *November 1989 a Slovensko. Chronológia a dokumenty (1985-1990)*, Bratislava 1999, s. 358.

²⁷ Podobně skutečnost, že lidé ze »staré« opozice dokázali integrovat veškeren lidský potenciál politického převratu a revoluce bez ohledu na to, kdy kdo vstoupil do politického života.

²⁸ Německá autorka Sigrid Meuschel, profesorka Ústavu politických věd Univerzity v Lipsku, sice poukazuje na tyto skutečnosti a konstatuje, že Nové fórum a ostatní opoziční skupiny byly revolucí samy převál-

Závěrečná poznámka

Demokratická revoluce z konce osmdesátých let patří do kategorie neočekávaných darů dějin. *Annus mirabilis* – rok zázraků '89 (Timothy Garton Ash) – není historická nadsázka. Stačí se vrátit o deset dvanáct let zpět a připomenout si tehdejší politologické úvahy a teorie o možnostech překonání komunistického systému: hovořilo se o finlandizaci, otomanizaci, počítalo se s pozvolnými reformními kroky; s návratem svobody v tomto století nepočítal nikdo, ani na jedné, ani na druhé straně železné opony. Stojí za to připomenout si nejistoty a obavy léta a raného podzimu 1989 a uvědomit si, jak velkého převratu a dějinného obratu jsme se stali svědky i aktéry.

Návrat svobody a mezinárodněpolitická integrace nových demokratických systémů střední Evropy byly snadnější, než se vůbec mohlo čekat. Naproti tomu budování demokratické politické kultury, překonání hospodářské zaostalosti regionu a ostatních důsledků čtyřiceti let komunistického systému je úkol, který bude tyto země a spolu s nimi ostatní svět zaměstnávat pravděpodobně ještě dlouhá desetiletí. Debata o tom, co všechno se mohlo a mělo dělat lépe v onom památném roce 1989, když se nově nastavovaly výhybky pro vlaky do budoucnosti v celé Evropě, neskončí ovšem ani tehdy, až už nebude žít ani jeden z pamětníků.

covány, neboť požadovaly dialog s vládci, místo aby si zjednaly podíl na moci, a »kulatý stůl«, když už byla strana svržena a systém se rozpadal. Poukazuje na skutečnost, že v NDR se opozice pohybovala v prostředí společenské většiny, která nebyla zainteresovaná na demokratické NDR, protože už nechtěla žádnou NDR, a považuje za příliš tvrdý a nespravedlivý soud, podle něhož se opozice vytvořila pozdě, jednala nerozhodně a sama si zavinila, že se ocitla v marginálním postavení. (Podle přednášky *Stabilität und Unstabilität der DDR*, přednesené na mezinárodní konferenci /Hannah-Arendt-Forum/ v Drážďanech 4. - 6. července 1999. Písemné zpracování přednášky ze srpna 1999.)

Miesto Novembra 1989 v moderných slovenských dejinách

Lubomír Lipták

Pri skúmaní udalosti, od ktorej uplynulo desať rokov, historik váha, aký nástroj na jej skúmanie použiť, či mikroskop alebo ďalekohľad. Podrobnosti sú ešte živé, pamätníci a aktéri zväčša tiež; sú dostupní a zhovorčiví; zo dňa na deň sa hromadia nové a nové informácie. Máme už publikované pamäti i kontrapamäti, spomienky i zapomienky. Poznanie sa posúva od agitácie cez informovanú publicistiku smerom k vede. Tento proces dobre poznáme napríklad z obdobia po roku 1918 i z ďalších prevratov, preto vieme predvídať jeho etapy i úskalía. Aj pokus *dnes* odpovedať na otázku, aké je miesto Novembra 1989 v moderných slovenských dejinách, je v procese poznávania nevyhnutne iba akýmsi medzipristátím.

Jedným zo spôsobov skúmania miesta Novembra 1989 v slovenských dejinách môže byť porovnávanie s prevratmi v rokoch 1918, 1939, 1944–1945 a 1948, prípadne i s rokom 1968. Porovnávať možno hĺbku a rozsah premien politickej moci, vlastníckych vzťahov a štátoprávneho usporiadania i mnohé ďalšie črty. Tieto prevraty sa líšia dĺžkou realizácie iniciovaných premien, pripravenosťou či nepripravenosťou strategických elit i obyvateľstva, silou a dosahom vnútorných a vonkajších faktorov a podobne. Dôležitým kritériom sa mi zdá aj posúdenie prevratov z hľadiska ich potenciálu riešiť dlhodobé strategické problémy Slovenska, ktoré ako štafeta prechádzajú cez prevraty, štáty, režimy, generácie.

Začnime hĺbkou prevratov, teda politických, majetkových a štátoprávnych zmien. Ak by sme si rozsah týchto zmien označili jednoduchou stupnicou: *žiadna, čiastočná a úplná* a kvantifikovali ich známkami 0, 1, 2, tak prevrat roku 1918 má súčet 4, 1939 už 5, 1944–1945 takisto, 1948 a 1989 však už 6. V prevrate roku 1918 sa štátne zaradenie Slovenska menilo úplne, politický systém čiastočne radikálnym posilnením parlamentnej demokracie; prevrat inicioval čiastočné presuny vo vlastníctve pozemkovou reformou i v sfére peňažníctva a podnikania. Rok 1939 bol totálnou zmenou štátoprávnu i politickou, čiastočne majetkovou. Zmeny v rokoch 1944–1945 sú podobné. Až prevraty roku 1948 a roku 1989 menia všetko. Hĺbka premien ovplyvňuje aj dĺžku realizácie zmien iniciovaných prevratom.

Na medziodborovej konferencii *Osobnosť v spoločenských makrozmenách* roku 1997 som sa pokúsil porovnať vplyv prevratov na slovenské politické, výkonné a ekonomické elity nepriamou kvantifikáciou za pomoci nenumerických stupníc. Tu sa ako najradikálnejší prevrat ukazuje rok 1918, avšak ak by sme brali pásmo zmien v rokoch 1945–1948 ako jeden celok, tak tu došlo k najradikálnejšiemu zemetraseniu, výmenám i k najdrastickejším stratám kultúrneho kapitálu v podobe vzdelania, kvalifikácie,

zručností, stavovskej etiky a podobne. Napríklad v oblasti vzdelávania môžeme všetky prevraty, charakterizovať skratkou „z odborníka či docenta urýchlene cez politiku profesorom“. Rok 1948 je jediný, ktorý možno charakterizovať ako „z robotníka cez politiku profesorom“. To platí aj pre sudcu, riaditeľa, dôstojníka. V známej českej knihe *Černí baroni*, ktorá bola aj sfilmovaná, postava slovenského pôvodu, hovoriaca úradne nejestvujúcim československým jazykom, hrdo konštatuje: „*Čo bolo bolo. Terazky som majorom.*“

Práve trauma hĺbky pofebruárových čistiek a nasledujúcich neuveriteľných kariér upevnila v historickej pamäti krátke spojenie medzi prevratmi a kádrovými zemetraseniami. Tie skutočne vždy boli, ale ich sila na Richterovej stupnici čistiek iba zriedka dosiahla vyššie hodnoty. Na už spomínanej stupnici zásahov do troch skupín elit počas siedmich prevratov od roku 1918 sa z celkom 21 prípadov v 6 prípadoch hodnotili zmeny ako nepatrné, v 8 ako čiastočné, v 5 ako prevažujúce a iba v 2 prípadoch ako úplné: pri politických elitách roku 1918 a roku 1945. Podobnú stúpajúcu krivku intenzity zmien pozorujeme od roku 1918 po rok 1948 ako pri prvom porovnaní, v striedaní elit sa rok 1989 rovná roku 1939. Ak by sme rok 1993 posudzovali samostatne, tak je to v kádrovej oblasti historicky výnimočná a takmer neuveriteľná idyla.

Na konferencii *Demokratická revolúcia v Československu roku 1989*, ktorá sa konala 14.–16. októbra 1999 v Prahe, sa stále vracala otázka, hoci to bol iba jeden z bodov programu, ako boli protagonisti novembra na demokratickú revolúciu pripravení? Položme si otázku: Ako to bolo v predchádzajúcich prípadoch?

Asi najpodrobnejšie máme spracovanú tému pripravení – nepripravení na obdobie roku 1918. Súdobá publicistika, pamäti, ale aj historiografia, napríklad viaceré práce Mariána Hronského dokladajú, že slovensky orientované elity mali dosť odvahy a síl prihlásiť sa k novému štátu, k demokracii. Neboli však sami schopné presadiť sa proti starým elitám a štátnej moci bez pomoci zvonka, teda českej. To sa často a právom pripomína, menej sa už zdôrazňuje prinajmenšom rovnako dôležitá podpora Dohody. Reakcie obyvateľstva jednoznačne potvrdzujú ochotu a potenciú zmeny prijať, ale nedostatočnú schopnosť prekročiť deštrukčnú fázu a dať zmenám politicky primeraný tvar a organizačnú podobu.

Značný význam síl „zvonka“ a „zhora“ v prevrate roku 1918 neprekážal, lebo národné sebaurčenie a demokracia boli v zhode s dlhodobým trendom slovenskej spoločnosti. Rok 1918 bol hlbokým prelomom, ale predovšetkým štartom k behu na veľmi dlhú trať. Mnohí súčasníci si toho boli vedomí. V úvodníku nazvanom „Skok“ v banskobystrickom týždenníku *Hronské noviny* z roku 1921 sa revolúcia chápe ako nevyhnutné zlo, keď je prirodzený vývoj dlhodobo násilne hatený, aj nasledujúce revolučné zmätky sú nevyhnutnou daňou. Ale ďalej ísť skokmi nemožno. „To nejde. My si musíme svojich prespaných sto rokov odžiť uvedomelým, zápalistým národným životom, k akému sme ešte spôsobu, možnosti nemali. Dotiaľ dajte nám pokoj, nenúťte nás so žiadnej strany k násilnému skoku, ktorý by sa mohol stať pre nás smrteľným, lebo história skokov nezná. Nechajte nás chopiť sa domácej, svojskej práce, neskôr položíme i my svoje obolusy na oltár všeludstva.“

Na pochopenie prevratu roku 1918, ako radikálnej brány k pokojnej evolúcii je dôležité práve to dobiehanie „prespaných sto rokov.“ Výsledky takejto evolúcie boli citeľné dokonca aj v nasledujúcich prevratoch a zmenách. Pri koncipovaní ústavy Slovenskej republiky roku 1939 jej tvorcovia chtiac-nechtiac dočasne akceptovali inak v režime nesystémové „demokratické prežitky“ ako snem, voľby, deľba moci a iba postupne sa ich snažili eliminovať. Základňou demokratických, presnejšie nekomunistických síl v boji o moc v rokoch 1945–1948 bol prvok reštitúcie, čiastočná obnova medzivojnového režimu. Napokon aj porovnávanie komunistických diktatúr vo východnej Európe zaraďuje medzi ich odlišujúce znaky aj politickú tradíciu: boli to diktatúry zhodne komunistické, ale súčasne aj postmonarchistické, postautoritatívne, ale aj postdemokratické; výrazné stopy akumulovanej minulosti nesú ešte aj režimy postkomunistické.

Pri desiatom výročí Novembra sa ozývajú začudované hlasy, že historici majú ťažkosti s pomenovaním a charakteristikou udalostí pred desiatimi rokmi. Podobne na tom však boli a dodnes sú všetky predchodkyne Novembra. Spory sa viedli a vedú o to, či to bol prevrat zhora alebo zdola, revolúcia alebo puč, sprisahanie alebo vyvrcholenie cieľavedomej dlhodobej činnosti? Aký bol podiel tej zložky, ktorú jedni nazývajú ľud, iní občania, tretí pracujúci, štvrtí národ? Bezvýslednosť diskusií je často spôsobená tým, že sa nerozlíšene hovorí o momente, akte prevratu a potom zasa o režime, ktorý nasledoval, čo nemožno síce celkom oddeľovať ale ani stotožňovať. Ak sa vrátíme k už spomínanej pripravenosti či nepripravenosti, je zaujímavé, že vo všetkých prípadoch, od roku 1918 až dodnes, ak použijeme najneutrálnejší termín aký je len možný, populácia tejto krajiny bola pripravená na zmenu, ale nie na tú, čo prišla po historickom prelome. Po prvej vojne zaskočili výrobcov i prostých konzumentov reálnych dejín hospodárske dôsledky vojny a rozpadu monarchie, radikalizmus a „revolúcia očakávaní“, vlastná takýmto zvratom. Čas na riešenie národnostných i ďalších otázok, ktorý poskytlo štátu jeho geopolitické okolie a aký potrebovala historicky sformovaná česká, slovenská, ale i nemecká a maďarská politická kultúra, sa ukázal ako príkrátky. Koncom tridsiatych rokov občan i politici boli už nesporne pripravení akceptovať rôzne, a to podstatné zmeny v postavení Slovenska, ale prevažne odmietali stratu demokracie, diktatúru, nacistickú a nemeckú hegemoniu v Európe, rasizmus a vojnu ako nástroj politiky. Teda to, čo bolo popri ohraničenej suverenite hlavným plodom roku 1939.

Po druhej svetovej vojne väčšina obyvateľstva, do ktorej netreba zarátať iba hlasy odovzdané vo voľbách roku 1946 Demokratickej strane, ale aj časť ľavice, chcela demokraciu a niečo, čo v Nemecku potom dostalo názov „sociálne-trhové hospodárstvo“. No reálnym výsledkom zmien v rokoch 1945–1948 bola komunistická diktatúra, na ktorej podobu, v akej sa realizovala, nebol pripravený nik, ani vedenie komunistickej strany. Jej akcie po februári 1948 nesú znaky nielen programovej realizácie komunistickej ideológie a napodobňovania sovietskeho vzoru, ale aj prvky improvizácie, stopy strachu pred šírkou horizontu a hĺbkou zodpovednosti, ktorú otvorila absolútna moc.

Pre predvečer Novembra 1989 je asi najsignifikantnejším pocitom spoločnosti potreba zmeny. Povaha komunistickej diktatúry nedovoľovala sformulovať pred prevratom ucelené politické, hospodárske i štátoprávne platformy, tie vznikali až postupne. Zjednocujúcim článkom tribúnov revolúcie i ľudí na námestiach, možno aj časti mlčiacej väčšiny, ktorá opatrne alebo ľahostajne ostala doma, bol prvok popierania – *koniec vlády jednej strany* a heslo, ktoré štartovaciu čiaru profilovania revolúcie posunulo do budúcnosti – *slobodné voľby*. Samotný obsah demokratickej revolúcie, teda sociálne orientované trhové hospodárstvo, parlamentná demokracia a zmena neuspokojivého štátoprávneho postavenia Slovenska sa realizovali improvizovane, nie ako výsledok sporu koncepcií, ale iba názorov. Dôsledkom toho je zopakovanie javu, ktorý je charakteristický pre všetky predchádzajúce poprevratové režimy: fundamentalistické, rigidné a deformované presadzovanie jedného princípu, ktorý sa potom v malígnej podobe stane trvalou záťažou. Roku 1918 to bola deformovaná národná otázka a rovnako aj roku 1939; pofebruárový režim znásilnil ideu sociálnej rovnosti a spravodlivosti. Ponovembrový režim sa historicky zaťažil praktickými dôsledkami dogmatickej interpretácie názoru na vlastníctvo. Správna téza, že súkromné vlastníctvo je v princípe efektívnejšie ako štátne sa dezinterpretovala tak, že štátne vlastníctvo je v každom prípade horšie, ako súkromné a súkromné je v každom prípade lepšie, ako akékoľvek iné. Z tejto dezinterpretácie sa stala povera, z nej ideológia a štátna politika, spor v praxi sa sústredil na metódy, tempo a najmä osoby. Úlohou historika nie je robiť prognózy, ale dejiny realizácie novembrového prevratu budú asi do veľkej miery dejinami improvizovaného, insitného a nemorálneho realizovania tejto tézy s dlhodobými a ničivými dôsledkami v podobe klientelizmu, korupcie, sociálnych a hospodárskych kríz, na niekoľko desaťročí naprogramovanej záťaže spoločnosti.

Významným prvkom porovnávania prevratov v našom priestore je medzinárodné prostredie, geopolitické vzťahy. Všetky sa odohrali na akomsi tektonickom zlome epoch, ako súčasť novej deľby sfér. Aj preto sme vždy boli súčasťou zboru, nie sólisti. Nikdy sme nehrali ani prvé husle. Občas sme boli dokonca iba nástroj, rozbuška, spomeňme rok 1939 alebo 1947. Náš obľúbený čas je o dve minúty dvanásť, spomeňme rok 1918 a 1989. Využili sme situáciu, záujmy skupín veľmocí alebo aj ich omyly, drobné i tie s fatálnymi dôsledkami. Niekedy nás zo zboru vyradili, ako v Mníchove, nie pre falošný spev, ale pre zmenu repertoáru: po Wilsonovej epizóde podpory malých štátov zasa prišiel čas veľmocí. Keďže všetky prevraty sa stali súčasťou národného mýtu, či dokonca hrdosti, pripomínať, že sme sa ich iba zúčastnili alebo ich využili, nezodpovedá potrebe vytvárať legitimitu pre nové elity ani potrebe pocitu dôstojnej spoluúčasti na dejinách s veľkým D. Je zaujímavé, že jedine rok 1968 sa z tejto schémy spoluúčasti na medzinárodných kataklizmách vymyká, a zrejme preto skončil tak ako skončil.

Rok 1989 bol z hľadiska medzinárodnej situácie najpriaznivejší nielen pre samotný akt prevratu, tým že bol vyradený sovietsky garant režimu, ale aj z hľadiska otvorenosti pre nasledujúce kroky. V nijakom prípade tu nebolo mocenské vákuum, ale celkom iste minimum tlakov a obmedzení. Samozodpovednosť bola najvyššia, aj v porovnaní s donedávna najpriaznivejším obdobím po roku 1918. Preto aj posudzovanie pono-

vembrových elít zo zorného uhla, ktorý je pre rôznosť historických podmienok prevratov najspravodlivejší, teda ako využili dané možnosti - bude asi najprísnejšie. V každom prípade, manévrovací priestor na ospravedlňovania typu „menšie zlo“ je minimálny.

Uzlové body našich dejín, ako východiská historických pásem zmien možno posudzovať aj podľa toho, ako sa zaraďujú do dlhodobého trendu slovenských dejín, teda toho, čo sa nadnesene niekedy označuje ako zmysel slovenských dejín. Samozrejme, že tu môžu byť a sú aj rôzne interpretácie: ak sa dívame na slovenské dejiny iba ako na dlhý pochod za samostatnosťou, alebo iba ako na sled triednych bojov s vyvrcholením v roku 1948, je všetko ostatné brzda, vybočenie, zrada, neprajníctvo a intriga, protihistorický akt, nehodný pamäti štátu a národa. Ak za takýto dlhodobý trend slovenských dejín pokladáme približovanie sa krajiny súdobým pozitívnym hodnotám najvyspelejších krajín v našom civilizačnom priestore, čo je predpoklad nie iba prežívania, ale dôstojného života - je zaraďovanie náročnejšie. Niektoré prevraty sú z tohto hľadiska „otvorené“, napríklad rok 1918, ktorý inicioval krátku dvadsaťročnú etapu urýchlenej komplexnej organizácie spoločnosti. Naopak, prevrat roku 1939 akoby jednu stránku tejto organizácie, národné sebaurčenie urýchlil, v skutočnosti ju však zmrazil: stala sa celkom závislá od jednej veľmoci, jednej ideológie a od jedného vyústenia svetového konfliktu. Režim a štátna koncepcia boli uzavreté, bez vývojového potenciálu: mohli byť prežívať alebo byť zmetené, nemohli sa vyvíjať. Rovnaký „koniec dejín“ znamenal prevrat roku 1948. Bol originálny v hĺbke a bezohľadnej razantnosti zmien a keď vyčerpal potenciál kvantitatívneho rastu aj v schopnosti svoju sterilitu dlhodobo konzervovať. Niektorí najmä zahraniční historici sa nazdávajú, že režimy vo východnej Európe sa menili, že v posledných desaťročiach išlo už „iba“ o autoritatívnu diktatúru. Je to omyl, systémovo to bola až do konca tá istá diktatúra, ako v jej najdrastickejšej gründerovej fáze zo začiatku päťdesiatych rokov, iba prostriedky a štýl používala primeraný už dobudovanému režimu, stavu a rezistencii spoločnosti.

November znamenal prelomenie tejto uzavretosti, pasce reprodukcie daného stavu. Nie začiatok, ale ani koniec dejín. Dejiny nepísal, ale otvoril. V tom bol radikálny. Otvoril priestor aj v inom zmysle: že ciele spoločnosti nie sú stanovené ako pevné a mocou sankcionované hranice, ale ako neustále diskutované inovácie. V tom sa blíži roku 1918. Pretože komunistická diktatúra sa od režimu predvojnového Uhorska diametrálne líšila, aj November musel byť nevyhnutne radikálnejší, ako český a slovenský Október.

Ak berieme štátoprávne zmeny v rokoch 1989-1993 ako súčasť jednej demokratickej revolúcie, tak November zasiahol spoločnosť a krajinu ešte viac a hlbšie ako Február. Preto nie je prekvapujúce, že spoločnosť po desiatich rokoch okrem iných rozličných pripomienok, kritik a výhrad má jednu spoločnú - trvá to pridlho. Režim medzivojnového štátu sa formoval dva roky, Slovenskej republiky tri, komunistická diktatúra podľa vlastnej definície dvanásť - do socialistickej ústavy roku 1960. Skutočnosť, že prevraty u nás sú čoraz hlbšie a obdobie upevňovania režimov dlhšie, sama o sebe nič nehovorí. Nie je to nijaká prognóza, iba historický poznatok, ktorý môže iný bádateľ

spochybniť a vyvrátiť. Bude ma však tešiť ešte viac, ak ma každodenná prax presvedčí, že je už skutočnosťou to, o čom November bol a je: že je tu demokracia, právny štát, sloboda akýchkoľvek menších a spoľahlivé, dobrovoľné zakotvenie štátu v medzinárodnom spoločenstve.

Vedenie KSČ a KSS – od nástupu M. Gorbačova po November 1989

Michal Barnovský

Desaťročný časový odstup od udalostí je pridlhý pre pamäť a prikrátky pre historickú analýzu. Jednak preto, že ide o minulosť, ktorá je ešte živá, bezprostredne sa dotýka prítomnosti, jednak z hľadiska prístupnosti archívnych prameňov; tie sa uvoľňujú bádateľom spravidla až po 30 rokoch. Napriek tomu nie je zriedkavosťou, že sa historici púšťajú do ich rozborov a hodnotení. Hoci riziko omylu je tu veľké, moderná doba predsa len vytvára určité predpoklady na to, aby historik úspešne zvládol svoju úlohu. Rozvetvená informačná sieť, snahy politikov zviditeľniť sa prostredníctvom memoárov, výskumy verejnej mienky, častý únik informácií, ako aj skutočnosť, že poprevratové časy vychrlia nemálo svedectiev a faktov o predchádzajúcom období, ktoré by inak uzreli svetlo sveta až po desaťročiach – to všetko umožňuje historikovi oprieť svoje úsudky o určitý druh prameňov.

Cieľom tohto príspevku je aspoň naznačiť správanie sa mocenskej elity v Československu v čase Gorbačovovej reformy a narastania spoločenskej krízy v bývalom Československu a v sovietskom bloku vôbec, ktorá vyústila do pádu komunistických režimov. Dnes málokto pochybuje o kľúčovej úlohe sovietskej „perestrojky“ a „glasnosti“ na politických zmenách v strednej a juhovýchodnej Európe, aj keď cesty týchto zmien boli odlišné. Spoluurčovali ich aj zástoje a politika mocenských establishmentov. Prítom musíme mať na zreteli gradáciu vývoja v Sovietskom zväze a metamorfózy sovietskych reformátorov. Michail S. Gorbačov ako politik v polovici 80. rokov a na ich konci nie je ten istý Gorbačov. Spočiatku sa ničím podstatným neodlišoval od straníckej nomenklatúry. V nástupníckej reči o. i. povedal: „Nepotrebujeme meniť politiku... Potrebujeme len zvýšiť tempo, ísť vpred, odhaľovať nedostatky a prekonávať ich, vidieť jasne našu svetlú budúcnosť.“¹

Nikto nepomýšľal na systémové zmeny. Prestavba sa začala v ekonomike pod heslom „urýchlenia“, teda úsilím zdynamizovať hospodársky vývoj a v krátkom čase – približne za 6–7 rokov – dosiahnuť špičkovú techniku a technológiu v strojárstve. V tomto duchu sa niesol aj XXVII. zjazd KSSZ 25. februára – 6. marca 1986. V januári 1987 sa pojem „perestrojky“ rozšíril o demokratizáciu a „glasnosť“, v júni 1987 o ekonomickú reformu. To všetko sa malo uskutočniť na ideovej platforme „návratu k Leninovi“, „obrody socializmu“. Možno povedať, že M. S. Gorbačov začal tam, kde Nikita S. Chruščov tzv. destalinizáciou skončil. Nie náhodou sa v sovietskej tlači v rokoch 1987–1988 objavilo veľa článkov o N. S. Chruščovovi a jeho politike. Sovietski reformátori museli spočiatku vynaložiť značnú energiu na prebudenie spoločnosti z letargie.

¹ DURMAN, K.: Útek od praporů. Kreml a krize impéria 1964–1991. Praha 1998, s. 299.

M. S. Gorbačov neskôr, v roku 1994 v rozhovore so Zdeňkom Mlynárom spomenul, že reformní komunisti vo vedení KSSZ koncom roka 1987 dospeli k záveru, „že ich čaká osud Chruščova, ak reforma zhora nebude podporená a posilnená zdola.“² Začalo sa s prípravou politickej reformy. V októbri 1988 sa uzákonila reforma volebného systému. V marci a apríli 1989 sa konali voľby do Kongresu ľudových poslancov. Práve vtedy sa vyostřili rozpory medzi konzervatívnym a reformným krídlom v ÚV KSSZ a ekonomika sa čím ďalej, tým viac rútila do priepasti. Podľa slov Gorbačova po voľbách roku 1989 začalo obdobie hromadenia takých skúseností, ktoré vyžadovali po novom chápať socializmus. „Od tejto chvíle možno povedať“, pokračuje Gorbačov, „že som vstúpil na cestu sociálnodemokratického pojatia socializmu.“³

Načrtnuté vývojové etapy „perestrojky“ determinovali aj postoje československého straníckeho vedenia k nej. Zhodou okolností týždeň pred zvolením Gorbačova za generálneho tajomníka ÚV KSSZ navštívil Sovietsky zväz Vasil Biľak, tajomník ÚV KSČ, a mal rozhovory s viacerými straníckymi funkcionármi, vrátane M. S. Gorbačova, ktoré sa niesli v tradičnom duchu.⁴ Nenájeme v nich ani náznak neskorších reforiem. Sovietski činitelia sa trochu pošťazovali na predstaviteľov Číny, Rumunska, Maďarska, ba aj NDR a vyzdvihli názorovú jednotu medzi KSSZ a KSČ. Napríklad Nikolaj I. Ryžkov spomenul, že „tí, ktorí sa orientovali na ekonomické styky so Západom, nedopadli dobre.“ Mal zrejme na mysli Maďarsko, Poľsko a Rumunsko. Ďalej pokračoval: „To nie je naša cesta. Sovietsky postoj je v tomto zmysle jasný – nebyť závislým od Západu už preto, že nikto nemôže predvídať, aké budú s ním hospodárske styky zajtra. Vstup do MMF (Medzinárodného menového fondu – pozn. M.B.) nie je ani pre MLR (Maďarskú ľudovú republiku – pozn. M. B.) ani pre PLR (Poľskú ľudovú republiku – pozn. M.B.) žiadne východisko.“⁵ Michail V. Zimianin zasa uviedol, že niektorí sovietski ekonómovia robili určitý čas reklamu maďarskej ekonomike. „Týchto ‚teoretikov‘ bolo nevyhnutné poučiť. Samotným Maďarom ich experimenty len tak ľahko neprejdú.“ M. S. Gorbačov vysoko ocenil zásadovú zahraničnú a vnútornú politiku československého vedenia, ako aj to, že „ČSSR nehľadá cesty mimo rámec socialistického spôsobu hospodárenia, ale naopak, usiluje o jeho všestranný rozvoj.“⁶ Predsedníctvo ÚV KSČ prerokovalo správu V. Biľaka z pracovnej návštevy v ZSSR 20. marca 1985 auložilo tajomníkom ÚV KSČ využiť poznatky získané v rozhovoroch so sovietskymi predstaviteľmi.⁷

Z dostupných materiálov vyplýva, že vedenie KSČ, zvyknuté na poslušnosť Moskve spočiatku vítalo verbálne „perestrojku“, nemalo z nej obavy, preberalo sovietsku frazeológiu a dávalo najavo, že súhlasí so sovietskou vnútornou a zahraničnou politikou.

² GORBAČOV, M. – MLYNÁŘ, Z.: Reformátoři nebývají šťastni. Dialóg o „perestrojce“, Pražském jaru a socializmu. Praha 1995, s. 54.

³ Tamže, s. 64.

⁴ M. S. Gorbačova zvolili za generálneho tajomníka ÚV KSSZ 11. marca 1985. V. Biľak rokoval v Moskve 4. a 5. marca 1985.

⁵ Státní ústřední archiv Praha (ďalej SÚA), A ÚV KSČ, fond (ďalej f.) Predsedníctva ÚV KSČ (ďalej P ÚV KSČ). Zasadanie P ÚV KSČ 20.3.1985. Informácia o priateľskej pracovnej návšteve člena predsedníctva a tajomníka ÚV KSČ V. Biľaka v ZSSR.

⁶ Tamže. Pozn. N. I. Ryžkov, M. S. Gorbačov a N. V. Zimianin boli vtedy tajomníkmi ÚV KSSZ (M.B.)

⁷ Tamže. Uznesenie P ÚV KSČ z 20.3.1985 k uvedenému bodu.

Mnohé opatrenia označilo za inšpirujúce. Obrat a určitá diferenciacia vo vedení KSČ nastala počas roku 1987. Skôr než budeme o nich hovoriť, musím uviesť niektoré fakty o zložení predsedníctva ÚV KSČ a ÚV KSS.

Vedenia KSČ a KSS, zvolené ústrednými výbormi po XVII. zjazde KSČ 24.-28. marca 1986 a zjazde KSS 13.-15. marca 1986 tvorili vekove starší funkcionári, ktorých politická kariéra bola spojená s rokmi normalizácie. Buď sa k moci dostali po potlačení reformného hnutia v roku 1968, alebo sa ich politický vzostup začal v tomto období. V 11-člennom Predsedníctve ÚV KSČ na čele s generálnym tajomníkom Gustávom Husákom nebol človek s vekom pod 60 rokov.⁸ Najstarší bol G. Husák – 73 rokov (v r. 1986), najmladší Peter Colotka – 61 rokov. Priemerný vek členov predsedníctva dosiahol takmer 65 rokov. Prvým tajomníkom ÚV KSS bol Jozef Lenárt. Najstarším členom Predsedníctva ÚV KSS bol Viliam Šalgovič – 67 rokov a najmladším Pavel Hrivnák – 55 rokov.⁹ Priemerný vek členov vedenia KSS bol 60 a pol roka. Podobné vekové zloženie mal aj Ústredný výbor KSČ, zvolený na XVII. zjazde. Z memoárov Miloša Jakeša vyplýva, že ak by sa jeho zloženie nezmenilo, v čase konania XVII. zjazdu KSČ v roku 1990 by 70 % členov ústredného výboru bolo v dôchodkovom veku.¹⁰ Tieto údaje hovoria jasnou rečou. Vo vedeniach KSČ a KSS úplne chýbala mladá krv a stredná generácia nemala primerané zastúpenie. Ťažko bolo očakávať od gerontokracie, navyše zaťaženej politikou a atmosférou normalizačného obdobia, že čosi zmení na spôsobe vládnutia a politike.

Vedenie KSČ sa začalo vážnejšie zamýšľať nad sovietskou „perestrojkou“ až začiatkom roku 1987, takmer dva roky po nástupe M. Gorbačova na post generálneho tajomníka ÚV KSSZ. Predsedníctvo ÚV KSČ sa vo februári 1987 na troch zasadnutiach (4., 18. a 26. februára) zaoberalo výsledkami januárového zasadnutia ÚV KSSZ z hľadiska ich výkladu a aktuálnosti v československých podmienkach. Kladne hodnotilo jeho závery, ale súčasne zdôraznilo historickú a sociálnu odlišnosť Československa a nepokladalo za potrebné niečo zmeniť na hodnotení udalostí z roku 1968 a „konsolidačných“ opatrení. Predsedníctvo uložilo svojim členom a tajomníkom ústredného výboru využiť podnety sovietskej prestavby pri „rozpracovaní a realizácii záverov XVII. zjazdu KSČ“. Celkovo išlo o 25 úloh, ktoré sa týkali otázky „prestavby hospodárskeho mechanizmu“ a politických problémov: aktivizovať Národný front, zvýšiť účinnosť národných výborov, skvalitniť prácu zákonodarných zborov, zdokonaľiť systém volieb, zlepšiť otvorenú informovanosť a činnosť orgánov činných v trestnom konaní atď.¹¹

Približne v tom istom čase sa začal diferenciatívny proces vo vedení KSČ, ktorý symbolizovali vystúpenia V. Biľaka a Lubomíra Štrougala vo februári a marci 1987. V. Biľak sa na zasadnutí ideologickej komisie 10. februára síce odvolal na zásadový prístup ÚV

⁸ Členmi Predsedníctva ÚV KSČ boli: G. Husák, V. Biľak, P. Colotka, K. Hoffmann, A. Indra, M. Jakeš, A. Kappek, J. Kempný, J. Karčák, J. Lenárt, L. Štrougal.

⁹ Členmi Predsedníctva ÚV KSS boli: J. Lenárt, P. Colotka, P. Hrivnák, M. Hruškovič, I. Janák, J. Janík, E. Litvajová, L. Pezlár, V. Šalgovič, G. Šlapka, M. Válek.

¹⁰ JAKEŠ, M.: Dva roky generálnym tajomníkom. Praha 1996, s. 86.

¹¹ Československá cesta k demokracii. Chronologie událostí 1985-1989. Československé dokumentační středisko, o.p.s. ÚSD AV ČR Praha 1999, s. 14.

KSSZ, ale vzápätí uviedol, že pri uplatňovaní skúseností „bratských strán“ nemožno postupovať konjunktúrne. „Nikdy nesmieme zabudnúť ani na skúsenosti, ktoré sme získali v boji s nepriateľmi socializmu, najmä koncom 60. rokov. Sú zovšeobecnené v *Poučení z krízového vývoja v strane a spoločnosti po XIII. zjazde KSC*.“¹² L. Štrougal, predseda vlády ČSSR, na pražskom aktíve funkcionárov a vedúcich hospodárskych pracovníkov 2. marca 1987 vystúpil s reformne ladeným prejavom. Zdôraznil, že myšlienky XXVII. zjazdu KSSZ a januárového zasadnutia ÚV KSSZ 1987 predstavujú nielen cenné podnety, ale aj „návod na nový spôsob uvažovania o stave veci u nás doma i vo svete, návod na konanie, smer i metódy ďalšieho postupu...“, vývoj v Sovietskom zväze je svojím obsahom univerzálny, všeobecne platný.“¹³ Na adresu tých, ktorí poukazovali na osobitné podmienky Československa, povedal, že tieto názory šíria ľudia, „ktorí predtým akúkoľvek národnú špecifiku uznávali len vtedy, ak bola chápaná v hlbokom tieni všeobecne platných zákonitých princípov a tendencií.“¹⁴

Miroslav Štěpán vo svojich pamätiach napísal, že nešlo o „perestrojku“, ale o prestrojovanie sa, že Štrougal sa chcel stať generálnym tajomníkom, preto poklonkoval Moskve, chcel na seba upozorniť pred príchodom M. S. Gorbačova do Prahy.¹⁵ Ponechajme zatiaľ stranou osobné ambície L. Štrougala a V. Biřaka. Zrejme obidvaja túžili po najvyššom poste v strane, pričom aj minulosť ich spájala, lebo boli spätí, aj keď odlišnou mierou, s jej neslávnou stránkou – normalizáciou. Rozchádzali sa však v názoroch na budúcnosť. Rozdiel nebol priepastný, no v súdobej atmosfére bol viditeľný a verejnosťou zreteľne vnímaný. Je nesporné, že Štrougalov pragmatický postoj viac zodpovedal požiadavkám doby. Pri vtedajšom rozložení politických síl vo vedení KSC sa však nepresadil a rozkol v strane si nikto neprial. Napokon obidvoch postihol rovnaký osud. V nasledujúcom roku na vlastnú žiadosť opustili stranícky Olymp. Tento fakt svedčí o slabosti reformného krídla vo vedení, ak vôbec o ňom možno hovoriť, ale aj o tom, že politici krajného a zjavného konzervativizmu boli už neprijateľní.

V dňoch 8.–11. apríla 1987 navštívil Československo M. S. Gorbačov. Dostalo sa mu prijatia, akých v dejinách Československa bolo málo, bez toho, aby ho ktosi vopred pripravoval. Ľudia vkladali veľké nádeje do návštevy, no výsledkami boli sklamaní, lebo Gorbačov hovoril jazykom, ktorý ich nenadchol. V improvizovaných vystúpeniach a rozhovoroch hovoril o vysokej životnej úrovni obyvateľstva v Československu, o tom, že ľudia majú byť hrdí na to, čo dosiahli za posledné desaťročia, že roku 1968 bola „ťažká doba“ a pod. Z jeho reči nebolo možné vycítiť sympatie k „československej jari“ 1968 a vedenie KSC ubezpečil, že prestavba nemá nič spoločné s tým, o čo usilovali revizionisti v Československu roku 1968.¹⁶

Z viacerých prameňov vyplýva, že stanoviská Gorbačova neboli náhodné. V januári 1990, keď sa Československo i ďalšie krajiny strednej Európy dali už na nové cesty, Medzinárodné oddelenie ÚV KSSZ zaradilo návštevu M. S. Gorbačova v Československu

¹² Pravda, 11. februára 1987.

¹³ Pravda, 3. marca 1987.

¹⁴ Tamže.

¹⁵ ŠTĚPÁN, M.: Zpověď vězně sametové revoluce. Praha 1991, s. 113-121.

¹⁶ JAKEŠ, M.: c.d., s. 68.

v apríli 1987, ktorej dôsledkom bolo sklamanie obyvateľstva, k chybným krokom a za nevyužitú šancu označilo prietahy s odsúdením intervencie do Československa roku 1968.¹⁷ Pred troma rokmi sa však vedeniu KSSZ javila situácia inak. Cesta Gorbačova bola vopred prerokovaná a schválená Politickým byrom ÚV KSSZ, ktoré rozhodlo zvoliť taký postup, ako neskôr napísal Vadim A. Medvedev, „aby sa... neposilnil negatívny vzťah československej spoločnosti voči vlastnému vedeniu, ale súčasne, aby sme sa ani nedostali do rozporu s prevládajúcimi náladami, ktoré nám boli známe.“¹⁸ Gorbačov v oficiálnych i neoficiálnych rozhovoroch tlmočil teda stanovisko politického byra, v ktorom boli tak reformisti, ako aj fundamentalisti. Otázne je, do akej miery sa osobne stotožňoval s týmto stanoviskom. Vo svojich memoároch napísal, že azda nikdy nepociťoval takú vnútornú dilemu ako v týchto chvíľach.¹⁹ V rozhovore na túto tému so Z. Mlynárom roku 1994 Gorbačov zdôvodňoval svoj vtedajší postoj troma argumentmi: stanoviskom politbyra, úctou ku G. Husákovi, ktorého si vážil a veril, že je schopný nastúpiť cestu demokratizácie²⁰ a vtedajším stupňom poznania.²¹

Z Gorbačovovej návštevy Československa urobili vlastné závery stranícke špičky v Moskve i v Prahe. Moskva sa na vlastné oči presvedčila, že československá verejnosť víta sovietsku „perestrojku“ a že nálady spoločnosti výrazne predbiehajú ochotu vedenia k zmenám. Všimla si aj jeho nepopulárnosť. Východisko hľadala v akomsi kompromise, pričom aj naďalej trvala na stanovisku nezasahovať do vývoja udalostí v Československu. Pre stranícke a štátne vedenie ČSSR bolo vrelé privítanie Gorbačova určitým mementom. Vo vnútrostraníckej Informácii o politickej situácii zo 14. apríla 1987 sa konštatovalo, že návšteva Gorbačova vyvolala enormný záujem komunistov i nekomunistov, že radoví členovia strany v niektorých krajoch začali hovoriť o nevyhnutnosti kádrových zmien a omladení najvyšších orgánov KSČ.

Volanie po politických a kádrových zmenách bolo natoľko silné, že o nich začali premýšľať aj členovia Predsedníctva ÚV KSČ tak pragmatici, ako aj fundamentalisti. Tí druhí videli v personálnych zmenách prostriedok na uvoľnenie napätia, teda akýsi ventil. Do centra pozornosti sa dostala funkcia generálneho tajomníka ÚV KSČ. Dôvodov bolo viac. Politika strany sa vždy spájala s osobou prvého muža v strane. G. Husák bol najstarším členom predsedníctva a vysoký vek sa odrazil aj na jeho zdravotnom stave. Zastával dve najvyššie funkcie – generálneho tajomníka ÚV KSČ a prezidenta republiky. G. Husák bol skúseným politikom. Uvedomoval si potrebu zmien, cítil, že ho sily opúšťajú, ale nemienil sa stať obetným baránkom. Už koncom roka 1986 oznámil v predsedníctve svoj zámer odstúpiť z funkcie generálneho tajomníka, neuviedol však termín. Informácia sa vtedy prijala mlčaním.²² O niekoľko mesiacov po už spomína-

¹⁷ K vývoji sovietskej politiky vŕči státium Varšavskej smlouvy. Dokumenty a materiály 1989-1990 (ed. SLÁDEK, Z. - PREČAN, V.). Československé dokumentační středisko, o.p.s., ÚSD AV ČR. Praha 1999, s. 47.

¹⁸ Tamže, s. 111.

¹⁹ Tamže, s. 91.

²⁰ Túto myšlienku M. Gorbačov vyjadril vo svojich pamätiach. Tamže, s. 90.

²¹ M. Gorbačov o.i. povedal: „Predovšetkým to bola ešte len jar roku 1997, a my sme ešte len začínali hľadať cestu, konkrétnejšiu koncepciu... Vtedy som ešte ani vo vnútornej, ani v zahraničnej politike nemohol robiť také kroky, aké som robil neskôr. GORBAČOV, M. - MLYNÁR, Z.: c.d., s. 71-72.

²² JAKEŠ, M.: c.d., s. 68.

nom vystúpení L. Štrougala v pražskej Lucerne začiatkom marca 1987 a po návšteve Gorbačova sa otázka odstúpenia G. Husáka a zvolenia jeho nástupcu zaktualizovala. Štrougalove vystúpenie na pražskom aktíve sa vnímalo vo vedení KSČ ako jeho aspirácia na najvyššiu funkciu v strane. Podľa slov M. Jakeša väčšina členov vedenia si nepriala, aby sa práve on (L. Štrougal) stal generálnym tajomníkom. „Mám však taký dojem“, uvádza ďalej M. Jakeš, „že by Husák v tejto etape s kandidatúrou Štrougala súhlasil, ale nebol si istý, či získa podporu väčšiny.“²³ Koncom augusta Karel Hoffmann v osobnom rozhovore vyzval G. Husáka, aby odstúpil.

Hoci do novembra 1987 táto otázka nebola predmetom rokovania predsedníctva, pretriasala sa iba v osobných rozhovoroch a stretnutiach, Husák tušil, že sa za jeho chrbtom vedie boj o nástupníctvo. Preto počas návštevy Moskvy v novembri 1987 pri príležitosti výročia boľševickej revolúcie v rozhovore s Gorbačovom povedal, že je ochotný všetko odovzdať, ale trápí ho otázka komu. Dal najavo, že Biľak a Jakeš sa na túto funkciu nehodia, že chce presadiť 2-3 mladých ľudí do predsedníctva a 3-4 za kandidátov na členstvo v predsedníctve. Zrejme očakával podporu Gorbačova, ale ten odbavil celú záležitosť vetou: „Gustav Nikodémovič, vy to vidíte lepšie ako my z Moskvy.“²⁴ L. Štrougal navštívil Moskvu 15.-16. novembra 1987, kde mal rokovania s N. Ryškovom o ekonomických otázkach. Prijal ho aj Gorbačov. L. Štrougal potvrdil, že situácia vo vedení je napätá a vyslovil sa proti skorému odchodu Husáka z funkcie.²⁵

Skupina, ktorá sa usilovala rýchlo rozdeliť funkcie generálneho tajomníka ÚV KSČ a prezidenta republiky sa zrejme nazdávala, že sa v Moskve o veci rokovalo bez nich a prešla do útoku. Na zasadnutí Predsedníctva ÚV KSČ 19. novembra nastolil túto otázku V. Biľak, ale nenavrhol kandidáta na funkciu generálneho tajomníka. S kritikou G. Husáka vystúpil Ladislav Adamec. Rozdelenie funkcií zdôvodnil bytostnou spätosťou Husáka s minulosťou a za generálneho tajomníka navrhol M. Jakeša. G. Husák označil návrh za komplot a snahu brániť mu v presadzovaní mladších funkcionárov do vedenia. V nervóznej atmosfére sa rozprúdila diskusia, ktorá pokračovala aj na nasledujúcom zasadnutí. Viacerí stúpenci Husáka kritizovali spôsob nastolenia otázky a nátlak na Husáka. Napokon celé predsedníctvo dospelo k záveru, že prípadné rozdelenie funkcií by mal iniciovať sám Husák, že nebude spojené s prehodnocovaním minulosti a so zvalovaním viny za neúspechy na Husákovu hlavu ani s ďalšími personálnymi zmenami.²⁶ G. Husák 9. decembra 1987 oznámil na schôdzi predsedníctva svoje rozhodnutie požiadať na zasadnutí ÚV KSČ o uvoľnenie z funkcie generálneho tajomníka a odporučiť na toto miesto M. Jakeša. Odsúdil však skutočnosť, že o rozdelení funkcií sa začalo rokovať bez vedomia väčšiny členov predsedníctva.²⁷ Na zasadnutí ÚV KSČ 17.-18. decembra 1987 sa skončil zápas o nástupníctvo. G. Husák rezignoval a plénum ÚV KSČ zvolilo za generálneho tajomníka M. Jakeša.

²³ Tamže, s. 69.

²⁴ K vývoji soëtské politiky..., c.d., s. 93.

²⁵ Tamže.

²⁶ SÚA, A ÚV KSČ, f. P ÚV KSČ. Zasadnutie P ÚV KSČ 19, 24. novembra 1987. Tiež JAKEŠ, M.: c.d., s. 69;

Československá cesta k demokracii..., c.d., s. 18-19.

²⁷ Československá cesta k demokracii..., c.d., s. 19-20.

V tejto súvislosti treba spomenúť ešte jeden fakt. Po zasadnutí Predsedníctva ÚV KSC 19. novembra 1987 si G. Husák zavolať na dôverný rozhovor Viktora P. Lomakina, veľvyslanca ZSSR v Prahe. Informoval ho o diskusii v predsedníctve a položil mu otázku: „Nedomnieva sa Michail Sergejevič [Gorbačov], že už nastal okamžik, o ktorom sa hovorilo pri našom stretnutí, keď by som v záujme strany mal prijať vo vzťahu k svojej osobe zodpovedné riešenie?“ Lomakin odpovedal: „O tom sa nehovorilo a nehovorí. Ale v Politbyre ÚV KSSZ vzniká prirodzená starosť, ako bude vývoj udalostí v Československu pokračovať.“²⁸ To bola pravdepodobne posledná kvapka, ktorá rozhodla o tom, že Husák prestal klásť odpor rozdeleniu funkcií. Keď zistil, že Moskva nie je ochotná angažovať sa v jeho prospech, ani odstaviť V. Biľaka, rozhodol sa podať rezignáciu na funkciu generálneho tajomníka. Z memoárov V. A. Medvedeva vyplýva, že ľudia v okruhu M. S. Gorbačova v Moskve pochopili, že udržať G. Husáka vo funkcii nie je možné, lebo členská základňa strany a spoločnosť by to prijali s podráždením. Preto zostáva variant spolupráca M. Jakeša s L. Štrougalom a neutralizácia V. Biľaka.²⁹

Spor o rozdelenie funkcií generálneho tajomníka a prezidenta republiky nebol sporom medzi stúpenkami a odporcami prestavby, resp. obrody socializmu ani v takej miere, ako sa odohral pred 20 rokmi, keď išlo o Antonína Novotného. Medzi zástancami rozdelenia funkcií nachádzame tak stúpenca reforiem L. Adamca, ako aj konzervatívcov V. Biľaka, K. Hoffmanna, J. Lenárta a ďalších. Bol to boj o moc. Výmena stráží nevyvolala v spoločnosti ani ľútosť ani nadšenie, nestala sa impulzom radikálnych zmien.

Neuralgickým bodom pre režim a jeho mocenskú garnitúru bol rok 1968 a jeho hodnotenie. Kráčať smerom k reformám, ktoré si vyžadovala doba, bolo nemysliteľné bez odmietnutia platnosti *Poučenie z krízového vývoja v strane a spoločnosti po XIII. zjazde KSC*, ktoré sa stalo súčasťou ideologickej výzbroje strany. Revízia *Poučenia* však znamenala ohrozenie moci vtedajšej mocenskej elity. Preto od samého začiatku sovietskej „perestrojky“ neustále zdôrazňovala jeho platnosť. Vzhľadom na to, že v časti sovietskej tlače roku 1988 sa nadhadzovala otázka prehodnotenia „pražskej jari“, vedenie KSC vyvíjalo veľkú aktivitu, aby Moskva nezmenila názor. M. Jakeš v rozhovore s M. Gorbačovom 11. januára 1988 uviedol, že ak sovietske vedenie prizná nesprávnosť augustovej akcie 1968, bude to pre KSC obrovská rana a triumf pre opozíciu.³⁰ Gorbačov ho uspokojil tvrdením, že nemienia nič revidovať a súčasne poznamenal, že snaha niektorých aktivistov „pražskej jari“ vydávať sa za predchodcov sovietskej perestrojky „neznamená nič iné než úder proti našej prestavbe“.³¹ Pri stretnutí G. Husáka s M. Gorbačovom 12. apríla 1988 sa táto otázka opäť pretriasala v súvislosti s postojom talianskych komunistov. Na rokovaníach s M. Gorbačovom v Moskve 18. apríla 1989

²⁸ Citované podľa: MEDVEDEV, V. A.: *Raspad: Kak on nazreval v „mirovoj siteme socializma“*. Moskva, Meždunarodnyje otnošenija, 1994. In.: PREČAN, V.: *Svědectví o rozpadu „socialistického společenství“*. Ukázky z memoárů Michaila Gorbačova, Vladimíra Medveděva a Valerije Musatova. Soudobé dějiny, roč. V. (1998), č. 4, s. 543.

²⁹ Tamže, s. 543-544.

³⁰ GORBAČOV, M.: *Žizň i reformy: V dvuch knigach I.-II.* Moskva, Novosti 1995. In.: PREČAN, V.: c.d., s. 527.

³¹ Výňatek ze záznamu rozhovoru Michaila Gorbačova s Milošem Jakešem 11. ledna 1988 v Moskvě. Soudobé dějiny, roč. V. (1988), č. 4, s. 552-554.

M. Jakeš vyhlásil: „...trváme na *Poučení z krízového vývoja*, pretože každé spochybňovanie, revízia jeho záverov by viedla k rozkladu strany.“³²

Po prehodnotení stanoviska k vojenskej intervencii z roku 1968 v Poľsku a v Maďarsku vzniklo v Prahe opäť znepokojenie z možnej zmeny postoja sovietskeho vedenia.³³ Preto gen. Alojz Lorenc, námestník ministra vnútra ČSSR, bol poverený úlohou, aby počas rokovania so zástupcami KGB v Moskve koncom augusta 1989 zistil, či sovietska strana nepripravuje prehodnotenie intervencie do Československa z roku 1968. Odpoveď bola negatívna.³⁴ M. Jakeš sa vracia k tejto otázke aj vo svojich memoároch. Konštatuje, že vo vedení sa hovorilo o tom, či sa nevrátiť k roku 1968, vstupu spojeneckých vojsk, očiste strany, *Poučeniu*, ale po zohľadnení medzinárodnej situácie, vývoja v Maďarsku a na základe poznatkov z iných socialistických krajín sa dospelo k záveru, že takýto postup by mal destabilizujúce účinky. „Osobne som vtedy zastával názor“, uvádza ďalej, „že nie je vhodný čas na diskusie o týchto problémoch. Bol som presvedčený, že tieto diskusie by opäť viedli k rozdeleniu spoločnosti i strany, k destabilizácii a konfrontácii a že je správnejšie, aby sa týmito otázkami zaoberali historici. Tým sa líšil môj postup od postoja L. Adamca, ktorý práve v druhej polovici roka 1989 dával v osobných rozhovoroch na úvahu prehodnotenie pohľadu strany na minulosť spätú s rokom 1968.“³⁵ Panický strach z prehodnotenia nedávnej minulosti je najlepším dôkazom, na čom stála legitimita vtedajšej mocenskej elity.

V rokoch 1988–1989 sa vnútropolitické napätie stupňovalo. Rozšíril sa počet tzv. nezávislých iniciatív, opozičných či protestných skupín.³⁶ Činnosť Charty sa „spolitizovala“, vzrástla aktivita cirkevných kruhov a reformných komunistov z roku 1968, vrátane A. Dubčeka, vznikli prvé prejavy masovej nespokojnosti, dochádzalo ku konfrontácii so štátnou mocou. Vnútropolitický vývoj v Československu roku 1989 ovplyvňovali okrem sovietskej „perestrojky“ aj udalosti v susednom Poľsku, Maďarsku a od októbra aj v NDR, ktoré mali rýchly spád, polarizovali spoločnosť a začali proces transformácie politického systému. V tejto atmosfére dochádzalo k ďalším kádrovým zmenám vo vedení KSČ a KSS. Roku 1988 boli uvoľnení z Predsedníctva ÚV KSČ: Vasil Biľak, Peter Colotka, Antonín Kapek, Josef Kempný, Lubomír Štrougal (v r. 1987 Josef Korčák). Do ÚV KSČ bolo kooptovaných 10 nových mladých členov. Do Predsedníctva ÚV KSČ boli zvo-

³² SÚA A ÚV KSČ, f. P ÚV KSČ. Zasadnutie P ÚV KSČ 20. apríla 1989. Správa o stretnutí M. Jakeša s M. Gorbačovom v Moskve 18. apríla 1989.

³³ Sejm PŁR 17. augusta 1989 vydal vyhlásenie, v ktorom odsúdil vojenskú inváziu do Československa v r. 1968 a vyslovil poľutovanie, že k nej došlo za účasti poľskej armády. Vedenie Maďarskej socialistickej robotníckej strany sa 15. augusta 1989 dištancovalo od maďarskej účasti na vojenskej intervencii v r. 1968. 20. augusta 1989 urobil podobné vyhlásenie aj predseda maďarskej vlády M. Németh. Predsedníctvo Snemovne ľudu a Snemovne národov Federálneho zhromaždenia ČSSR hodnotilo tento krok ako zasahovanie do vnútorných záležitostí Československa. Rudé právo 19. augusta 1989.

³⁴ Ministerstvo strachu? Neskartované spomienky generála Lorenca. Bratislava 1992, s. 161. A. Lorenc otvoril túto otázku počas rokovania s prvým podpredsedom KGB. „Z odpovede vyplynulo“, uvádza A. Lorenc, „že môj partner nevidí dôvod, prečo by ZSSR mal v tejto veci prejavovať iniciatívu, keďže to predovšetkým závisí od postoja nášho politického vedenia“.

³⁵ JAKEŠ, M.: c.d., s. 89.

³⁶ V roku 1986 ich bolo 6, roku 1988 47, v polovici roku 1989 60. Ministerstvo strachu? Neskartované spomienky generála Lorenca..., c.d., s. 101.

lení Jan Fojtík, Ignác Janák, Ivan Knotek, František Pitra, Miroslav Štěpán, Karel Urbánek a Miroslav Zavadil. Na zasadnutí ÚV KSS 14. apríla 1988 rezignoval prvý tajomník ÚV KSS J. Lenárt a na jeho miesto nastúpil I. Janák, ideologického tajomníka a člena Predsedníctva ÚV KSS Lubomíra Pezlára nahradil Gejza Šlapka. Neskôr bol uvoľnený z predsedníctva P. Colotka.³⁷ Zmenilo sa aj zloženie federálnej vlády a národných vlád.³⁸

Nepoznáme motívy a zákulisie jednotlivých kádrových zmien, no isté je, že politickú líniu strany výraznejšie neovplyvnili. Vedenia KSČ a KSS sa síce čiastočne omladili, ale politika sa takmer nezmenila. Ako napísal A. Lorenc, „pri personálnych zmenách viac ako potreby novej politiky rozhodovala predstava o vernosti nových kádrov starým stanoviskám.“³⁹ M. Jakeš rozhodne nepatrí k reformátorom, hoci jeho slovník bol plný prestavby a nového štýlu práce. I. Janák bol Biľakov človek.⁴⁰ V staronovom vedení KSČ pretrvali rozpory. Nechýbala rôznosť názorov, ale rôznosť koncepcií, odvaha riešiť problémy netradičným spôsobom. Stále v ňom chýbalo reformné krídlo. L. Adamec sa síce vymykal z priemeru, prejavoval väčší záujem o reformy najmä v ekonomickej oblasti, ale nezískal si podporu. Nebol typom politika, ktorý dokáže sformovať a stmeliť kolektív. Úlohu V. Biľaka prevzal vo vedení KSČ J. Fojtík – modernejší fundamentalista. Sám Biľak čím ďalej, tým viac sklzával do pozície odporcu sovietskej „perestrojky“. V jeho očiach prestal byť Sovietsky zväz modelovou krajinou. V rozhovore s Erichom Honeckerom, generálnym tajomníkom ÚV SED, v Berlíne 24. novembra 1988 neskrýval svoju averziu voči Gorbačovovej politike. Okrem iného povedal: „Ak si myslia (sovietski činitelia – pozn. M. B.), že musia revidovať minulosť, potom nech to urobia, ale nech do toho nezaťahujú iné strany. KSČ to nemôže kopírovať...“ Podľa slov Biľaka on sovietskym súdruhom vysvetľoval, prečo Československo nemôže ísť tou cestou. „Ak udrie niekto kráľika do hlavy, kráľik je mŕtv; ak to postihne medveďa, nestane sa nič. My sme ale kráľik.“⁴¹

Pravda, krivdili by sme vtedajšiemu straníckemu a štátnemu vedeniu, keby sme tvrdili, že nič neurobilo pre vec reforiem. V rokoch 1988–1989 sa odhodlalo prijať viaceré prereformné opatrenia. Spomeňme aspoň niektoré. V rámci zabezpečenia „komplexnej prestavby hospodárskeho mechanizmu“ Federálne zhromaždenie prijalo niekoľko legislatívnych noriem – zákony o štátnom podniku, o poľnohospodárskom, bytovom,

³⁷ Už v marci 1987 bol uvoľnený z Predsedníctva ÚV KSS J. Janík v súvislosti s jeho zvolením do funkcie predsedu Snemovne národov Federálneho zhromaždenia.

³⁸ V marci 1987 L. Adamec vystriedal na čele vlády ČSR J. Korčáka. V apríli 1988 sa znížil počet členov federálnej vlády z 26. na 20. Počet členov vlády SSR sa znížil z 18 na 15. Novým podpredsedom vlády sa stal Š. Murfn a ministrom spravodlivosti M. Čič. V októbri 1988 po odstúpení L. Štrougala prezident vymenoval novú federálnu vládu ČSSR na čele s L. Adamcom. Po demisii predsedu vlády SSR P. Colotku menovalo Predsedníctvo SNR novú vládu na čele s I. Knotekom. Premiérom ČSR sa stal F. Pitra. V júni 1989 P. Hrivnák vystriedal vo funkcii predsedu vlády SSR I. Knoteka.

³⁹ Ministerstvo strachu? Neskartované spomienky generála Lorenca..., c.d., s. 139.

⁴⁰ G. Husák sa o ňom vyjadril takto: „Janák bol prívesok Biľaka, nemal však prirodzenú inteligenciu a dravosť svojho ochrancu. Biľak ho mohol dirigovať cez svojho zaťa Ševca.“ PLEVZA, V.: Vzostupy a pády. Gustáv Husák prehovoril. Bratislava 1991, s. 153.

⁴¹ Záznam o rozhovore generálneho tajomníka ÚV SED a predsedy Státní rady NDR soudruha Ericha Honeckera s členom predsedníctva a tajomníkom ÚV KSČ soudruhým Vasilem Biľakem dne 24.11.1988 v Domě Ústředního výboru. Soudobé dějiny, roč. II. (1995), č. 2-3, s. 366.

spotrebnom a výrobnom družstevníctve, zákon o podniku so zahraničnou majetkovou účasťou. Vláda ČSSR 8. novembra 1988 oznámila zámer skrátiť prechod národného hospodárstva na podmienky nového hospodárskeho mechanizmu o rok, t. j. k 1. januáru 1990. Cieľom hospodárskej reformy bolo urýchliť a zefektívniť ekonomický vývoj, uskutočniť štrukturálne zmeny a prejsť na novú kvalitu hospodárskeho rastu pri zachovaní „socialistického“ spôsobu výroby. Isté zmeny nastali alebo sa pripravovali aj v politickej oblasti. Odsúdila sa prax, keď stranícke orgány nahradzovali štátne a hospodárske inštitúcie. Rozhodlo sa, že vedúcu stranícku funkciu môže zastávať tá istá osoba maximálne dve funkčné obdobia, roku 1989 sa pripustila možnosť tajných volieb straníckych funkcionárov, začalo sa s prípravou novej ústavy atď.

Ak by sme mali zaradiť politiku vedenia KSC do širšieho kontextu z hľadiska reforiem zdá sa, že sa nachádzala kdesi uprostred medzi politikou vtedajších vládnych kruhov v Rumunsku a NDR, ktoré takmer úplne odmietali sovietsku „perestrojku“ a potrebu reforiem, a politikou vedenia vládnych strán v Maďarsku a v Poľsku, ktoré triezvejšie posudzovali situáciu a odhodlali sa k radikálnejším zmenám. Vedenie KSC nepočítalo taký masový tlak zdola, aký bol v Poľsku a nebolo natoľko „osvietené“ ako reformné kruhy v Maďarskej socialistickej robotníckej strane, čo bolo podmienené odlišným politickým vývojom v Maďarsku (kádarizmus). Ak poľský a maďarský vládnci establishment od konca roku 1988 hľadá cestu k „okrúhlemu stolu“ s opozíciou, vedúci činitelia KSC nepomýšľajú na dialóg. J. Fojtík, ideologický tajomník ÚV KSC, 9. februára 1989 vyhlásil: „Nenecháme si vnútiť dialóg s ľuďmi, ktorí chcú posudzovať naše súčasné problémy z pozícií porazenej reakcie vo feberuári 1948, a tými silami, ktoré boli porazené, keď sa pokúsili o revanš za Február v roku 1968.“⁴²

Vedenie KSC urobilo síce isté proreformné kroky, urobilo ich však neskoro, neochotne a väčšina opatrení mala kozmetický charakter. Príprava a návrh novej ústavy ukazujú v akom úzkom rámci sa pohybovala jeho reformná vôľa. Predsedníctvo ÚV KSC 4. mája 1987 schválilo projekt začatia prác na novej ústave a ustanovilo pracovnú komisiu, ktorú viedol najprv Karol Laco, podpredseda vlády ČSSR a neskôr Marián Čalfa, minister vlády ČSSR. Komisia v spolupráci s ďalšími ustanovitzhami a expertmi vypracovala jednotlivé časti a potom kompletný návrh novej ústavy a predkladala ich predsedníctvu. Vedenie KSC 29. septembra 1989 prerokovalo návrh novej ústavy, vzalo ho na vedomie a uložilo M. Čalfovi využiť v ďalšej práci pripomienky vyjadrené členmi a kandidátmi Predsedníctva a tajomníkmi ÚV KSC.⁴³ K. Hoffmann a M. Čalfa v súlade s uznesením Predsedníctva ÚV KSC z 29. septembra 1989 predložili návrh ďalšieho postupu pri príprave novej ústavy v dvoch variantoch tak, aby všefudová diskusia k návrhu ústavy nekolidovala s diskusiou k ďalším dokumentom, ktoré sa mali predložiť XVIII. zjazdu KSC v máji 1990. Prvý variant rátal s prijatím novej ústavy v marci – apríli 1991, druhý koncom októbra, prípadne v novembri 1990.⁴⁴ Predsedníctvo ÚV KSC 20. októbra 1989 schválilo druhý časový

⁴² Smena, 11. februára 1989. Z vystúpenia člena Predsedníctva a tajomníka ÚV KSC na stretnutí s vedúcimi pracovníkmi masových oznamovacích prostriedkov 9. februára 1989.

⁴³ SÚA, A ÚV KSC, f. P ÚV KSC. Uznesenie P ÚV KSC z 29. septembra 1989 k bodu 1.

⁴⁴ SÚA, A ÚV KSC, f. P ÚV KSC. Zasadnutie P ÚV KSC 20. októbra 1989. Návrh ďalšieho postupu pri príprave novej Ústavy ČSSR, ČSR a SSR.

variant⁴⁵ z dvoch dôvodov: vychádzalo z predstavy, že nelegálne štruktúry zatiaľ nie sú pripravené na diskusiu,⁴⁶ preto ju treba uskutočniť čím skôr, súčasne predpokladalo, že diskusia k návrhu ústavy bude politicky pôsobiť stabilizačne.

Návrh novej ústavy,⁴⁷ ktorý prerokovalo Predsedníctvo ÚV KSČ 29. septembra 1989, obsahoval viacero nových demokratických ustanovení, ktoré vyplývali buď z medzinárodných záväzkov, alebo boli výsledkom politického uvoľnenia. Rozšíril sa katalóg sociálnych a politických práv a občianskych slobôd: právo na bezpečnosť a ochranu zdravia pri práci, právo na bývanie, na majetok v osobnom vlastníctve, právo demokraticky sa podieľať na činnosti štátu. Proklamovala sa sloboda tvorivej vedeckej, technickej a umeleckej činnosti ako osobitná forma slobody prejavu. Ústava garantovala právo ochrany osobnosti občana pokiaľ ide o jeho osobný a rodinný život, česť, dôstojnosť a meno, vyhlásila právo slobody pohybu a pobytu, právo slobodne vycestovať. Návrh ústavy rátať so zriadením ústavného súdu, s možnosťou uplatnenia referenda atď. Bol to nesporný pokrok oproti existujúcej ústave a praxi.

Súčasne návrh ústavy obsahoval ustanovenia, z ktorých vyplývalo, že sa neráta so zmenami politického systému a hospodárskej sústavy. Vedúca úloha KSČ sa deklarovala v preambule a v článku 7. Iba sa zdôrazňovalo jej uplatnenie politickými prostriedkami a zvýraznila sa funkcia Národného frontu.⁴⁸ V článku 52 v súvislosti s právom združovania sa navrhovala alternatíva rozšíriť ho o ustanovenie, ktoré by vytvorilo predpoklady na právnu reguláciu vzniku politických strán. Túto eventualitu predsedníctvo zamietlo.⁴⁹ Pokiaľ ide o hospodársku sústavu, návrh preberal základné princípy existujúcej ústavy o socialistickom spoločenskom vlastníctve výrobných prostriedkov a plánovanom riadení hospodárskeho rozvoja a pod. Novým prvkom bolo iba ústavné potvrdenie vlastníctva spoločenských a iných organizácií, rovnocenná štátna ochrana všetkých druhov a foriem vlastníctva a možnosť použitia majetku občanov na hospodársku činnosť. Za podmienok stanovených zákonom sa pripúšťali aj iné druhy vlast-

⁴⁵ Tamže. Uznesenie P ÚV KSČ z 20. októbra 1989 k bodu 3.

⁴⁶ V dôvodovej správe k návrhu na ďalší postup pri príprave novej ústavy sa hovorilo: „Predložený návrh postupu zohľadňuje tiež poznatky z činnosti nelegálnych štruktúr, ktorých taktika smeruje k tomu, aby diskusiu a prijatie novej ústavy čo najviac oddialili. Vedie ich k tomu skutočnosť, že zatiaľ nemajú spracovaný vlastný ucelený návrh ústavy (podľa poznatkov na ňom usilovne pracujú), nie sú zatiaľ na diskusiu kvalifikovane pripravené a vychádzajú z falošnej predstavy, že ďalší politický vývoj u nás i v niektorých socialistických krajinách im umožní lepšie presadzovať ich požiadavky.“ Tamže, Dôvodová správa.

⁴⁷ Nová ústava mala byť trojjediná, t. j. ústava ČSSR, ČSR a SSR. Viacerí slovenskí členovia komisie a ďalší právnici a politici na Slovensku žiadali vypracovanie troch ústav – celoštátnej a dvoch republikových. Tento názor sa však do 17. novembra 1989 nepresadil. Až v decembri 1989 SNR a ČNR odmietli myšlienku trojjedinéj ústavy.

⁴⁸ V preambule sa hovorilo o „budovaní socializmu v našej vlasti pod vedením robotníckej triedy na čele s Komunistickou stranou Československa“. Článok 7 mal nasledujúce znenie: „(1) Vedúcou politickou silou v socialistickej spoločnosti je Komunistická strana Československa, ktorá vytyčuje na základe vedeckého poznania hlavné smery spoločenského rozvoja, líniu vnútornej a zahraničnej politiky Československej socialistickej republiky a politicky zabezpečuje jej uskutočňovanie a kontrolu. (2) Komunistická strana Československa uskutočňuje svoju vedúcu úlohu predovšetkým v Národnom fronte, v spojení s ostatnými politickými stranami, v spolupráci so spoločenskými a záujmovými organizáciami a v spojení s ľudom“.

SÚA, A ÚV KSČ, f. P ÚV KSČ. Zasadnutie P ÚV KSČ 29. septembra 1989. Návrh ústavy ČSSR, ČSR a SSR.

⁴⁹ Tamže. Uznesenie P ÚV KSČ z 29. septembra 1989 k bodu 1.

níctva.⁵⁰ Myslelo sa na individuálne podnikanie založené na osobnej práci. Tieto myšlienky obsahoval aj Návrh hlavných smerov sociálneho a hospodárskeho rozvoja ČSSR na roky 1991–1995 a výhľad do roku 2005, ktorý vedenie KSČ prerokovalo 5. októbra 1989.⁵¹ Z uvedeného je zrejmé, že reformný kurz ďaleko nesiahal. Politický monopol KSČ mal zostať nedotknutý.

V tejto súvislosti sa treba zmieniť o úlohe ekonomického faktora na páde komunistického režimu. Je nesporné, že nižšia výkonnosť centrálne plánovaného hospodárstva v porovnaní s trhovým hospodárstvom ekonomicky rozvinutých krajín bola v konečnom dôsledku rozhodujúcim činiteľom pádu komunistických režimov v celom sovietskom bloku. Zdôrazňujem však slová v konečnom dôsledku, ale nie bezprostrednou príčinou. Z tohto hľadiska bol podiel ekonomiky na odvrátení obyvateľstva od režimu v každej krajine odlišný. Hospodárska situácia v Československu v rokoch 1986–1989 nebola ružová, ale nedosiahla úroveň akútnej krízy. Ekonomika azda mlela z posledného; plánované úlohy sa neplnili, prehlbovalo sa technologické zaostávanie za najvyspelejšími štátmi, rozširovala sa tieňová ekonomika – to všetko bolo realitou, no k hospodárskemu kolapsu ešte nedošlo. Životná úroveň obyvateľstva nezaznamenala výraznejší pokles. Materiálne postavenie priemerného československého občana bolo nesporne lepšie ako napríklad občana ZSSR, Poľska a Maďarska, čo podobne ako v rokoch prvej vlny destalinizácie (1953–1956) tlmilo sociálne výbuchy nespokojnosti. Túto skutočnosť si uvedomovala mocenská elita i opozícia. Prvá dávala najavo, že radikálna reforma a demokratizácia by mohli viesť k hospodárskemu rozvratu a príklady mala po ruke, druhá zastávala názor, že ešte nedozrel čas na frontálny útok proti režimu. V tomto zmysle možno súhlasiť so záverom, že v Československu nefunkčnosť ekonomického systému nezohrala dominantnú úlohu pri páde komunizmu.⁵²

Hoci otvorených masových prejavov nespokojnosti do novembra 1989 nebolo veľa, nespokojných bolo viac, akoby sa na prvý pohľad zdalo. Nachádzame ich v rôznych sociálnych skupinách: medzi nestraníkmi i členmi strany, cirkevnou hierarchiou a veriacimi, príslušníkmi inteligencie i robotníkmi, riadiacimi hospodárskymi pracovníkmi i „podnikateľmi“ tieňovej ekonomiky. Nekonečné rituály vnucované mocou omrzeli už aj „pravoverných“. Spočiatku sa do opozičných a protestných akcií zapájala iba malá časť nespokojencov: chartisti, niektoré nezávislé iniciatívy, nelegálne štruktúry cirkví a angažovaní laici, skupiny a jednotlivci bývalých reformných komunistov vylúčených zo strany v roku 1970. Počet aktivistov a ich sympatizantov však z roka na rok rástol.

⁵⁰ Okrem štátneho, družstevného a osobného vlastníctva.

⁵¹ V elaboráte sa uvádzalo: „Budeme aj naďalej uplatňovať vedúcu úlohu robotníckej triedy a jej predvoja komunistickej strany, opierať sa o základné všeobecne platné princípy socializmu, spoločenské vlastníctvo výrobných prostriedkov, plánovitý rozvoj ekonomiky a rozdeľovania podľa výsledkov práce.“ SÚA, A ÚV KSČ, f. P ÚV KSČ. Zasadnutie P ÚV KSČ 5. októbra 1989. Návrh hlavných smerov sociálneho a hospodárskeho rozvoja ČSSR na roky 1991–1995 a výhľad do roku 2005.

⁵² K tomuto záveru dospel TUREK, O.: Podíl ekonomiky na páde komunismu v Československu. ÚSD AV ČR. Praha 1995, s. 75. Ďalej autor dodáva: „V ekonomike sa nevyhrotila krízová situácia – ani v systéme ako celku, ani v jeho sociálne neuralgických bodoch – natoľko, aby ju bolo možné kvalifikovať ako impulz, ktorý uviedol udalosti do pohybu. V tomto zmysle sa československá ekonomika zachovala neutrálnejšie než napr. maďarská alebo poľská.“ Tamže, s. 72.

Moc prostredníctvom agentúrnej siete mala prehľad o činnosti a zámeroch týchto skupín. Najprv sa pokúšala politickými prostriedkami obmedziť ich vplyv, zdiskreditovať a izolovať konfrontačné elementy (projekt KLIN). Keď sa nedostavili pozitívne výsledky, stále častejšie siahala po administratívnych a represívnych opatreniach. Tie vyvolali nepriaznivý ohlas doma i v zahraničí a popularita disidentov rástla. Koncom októbra a začiatkom novembra 1989 vedenie KSČ dospelo k záveru, že treba zmeniť doterajší postup a uplatniť diferencovaný prístup k disidentským hnutiam a ich členom.⁵³ Ťažko si ho predstaviť, keď ľavicový prúd v opozícii (Obroda, klub za socialistickú prestavbu, slovenská obroda, A. Dubček atď.), ktorý sa hlásil k socialistickým myšlienkam a usiloval o dialóg, pokladalo za hlavného odporcu a konkurenta.⁵⁴ Nech už bola podoba diferencovaného prístupu akákoľvek, dejiny už nedožičili vedeniu KSČ tento zámer realizovať.

Je až neuveriteľné, ako vtedajší predstavitelia moci trpeli syndrómom roku 1968, politickou krátkozrakosťou, nedokázali trievo analyzovať situáciu a predvídať najbližší vývoj. Niektorí zrejme očakávali zmeny v Moskve. Roku 1989 už aj ľudia bez politickej rozhladenosti cítili, že sa schyľuje k búrke, vyostrenie politickej situácie v Československu očakávali aj politické kruhy v zahraničí, tak na Západe, ako aj Východe,⁵⁵ ale vedenie KSČ stále omieľalo starú pesničku o stabilite politických pomerov, o podpore politiky strany väčšinou spoločnosti, ktorá si praje pokoj a poriadok.⁵⁶ Vedúci činitelia KSČ a KSS nepoznali dôkladne situáciu ani vo vlastnej strane. Stále ju pokladali za monolit, ktorým už dávno nebola. Hoci sa v KSČ nesformovalo reformné krídlo, členská základňa najmä vo väčších mestách sa názorovo vzdalovala vedeniu. Túžila po zmenách a očakávala ich. Opozičné nálady sa rozširovali a stupňovali. Stranícke špičky strácali dôveru.⁵⁷

⁵³ JAKEŠ, M.: c.d., s. 106-107.

⁵⁴ Proměny politického systému v Československu na přelomu let 1989/1990. Praha 1995, s. 44.

⁵⁵ V informácii o bezpečnostnej situácii predloženej Predsedníctvu ÚV KSČ ministrom vnútra ČSSR F. Kinclom 17. augusta 1989 sa konštatovalo, že podľa prognóz západných oznamovacích prostriedkov spoločenská kríza v Československu koncom roku 1989 alebo najneskôr v priebehu budúceho roku vyústi „do boja o politickú moc, odstavenia KSČ z vedúcej role spoločnosti a do celkovej demontáže základov socializmu. Zjavne pritom kalkulujú s vplyvom vývoja v susedných socialistických štátoch. najmä v PLR a MLR na vedomie našich ľudí“. SÚA, A ÚV KSČ, f. P ÚV KSČ. Zasadanie P ÚV KSČ 18. augusta 1989. Informácia o bezpečnostnej situácii a ďalších úlohách v boji proti vnútorným nepriateľom.

Ústav ekonomiky svetovej socialistickej sústavy Akadémie vied ZSSR vo februári 1989 uskutočnil rozbor zmien vo východnej Európe a ich vplyv na ZSSR. V časti o Československu sa hovorilo: „S veľkou mierou pravdepodobnosti možno očakávať prudké zvýšenie napätia už tohto roku na jar alebo na jeseň... Predfíť takému vývoju by mohla zásadná výmena značnej časti terajšieho straníckeho a štátneho vedenia uskutočnená z iniciatívy M. Jakeša, spoločný postup s L. Adamcom a začatie praktických krokov v smere socialistickej obnovy a širokej demokratizácie.“ K vývoji sovietskej politiky včii štátum Varšavské smluvy..., c.d., s. 30.

⁵⁶ J. Lenárt na porade tajomníkov ústredných výborov komunistických strán socialistických krajín pre medzinárodné otázky v Bulharsku (Varne) 26.-28. septembra 1989 takto charakterizoval politickú situáciu v ČSSR: „Objektívny pohľad na našu realitu ukazuje, že väčšina občanov stojí na pozíciách socializmu, podporuje vnútornú a zahraničnú politiku strany, Národného frontu, socialistickeho štátu, praje si, aby bol v krajine pokoj a poriadok... Politickú situáciu v ČSSR možno hodnotiť ako stabilizovanú, a to aj napriek tomu, že sa v našej spoločnosti celkom prirodzene prejavujú aj rozpory a rôzne záujmy.“ SÚA A ÚV KSČ, f. P ÚV KSČ. Zasadnutie P ÚV KSČ 5. októbra 1989. Správa o porade tajomníkov komunistických strán socialistických krajín.

- Táto tendencia bola zvlášť evidentná v KSS, ktorá bola menej postihnutá čistkami na začiatku 70. rokov. So stavom strany a spoločnosti bola nespokojná aj mladšia generácia, ktorá vstupovala do strany po roku 1968. Po niekoľkoročnom trápení so zastaraným systémom myšlienkovy dospela tam, kde ich predchodcovia – reformní komunisti z roku 1968.⁵⁸ Na rozdiel od nich, boli však „perestrojkoví“ komunisti v KSČ a KSS bohatší o nové skúsenosti a pragmatickejší. Mnohí boli nespokojní so svojim pomalým sociálnym a profesijným vzostupom. V 80. rokoch sa totiž vytvorila – podobne ako v 60. rokoch – povestná generačná zátka. Čistkami uprázdnené miesta a posty na začiatku 70. rokov boli obsadené a v období nehybnosti sa kádrami nehýbalo. Český sociológ Ivo Možný v tejto súvislosti napísal: „Nikto už empiricky spoľahlivo nezistí, aký veľký podiel z tých, ktorých strana pokladala za svoju najvernejšiu armádu, boli už na konci 80. rokov vnútri pripravený zradiť starý systém... Demontáž starého systému neprebíhala iba tak, že verní odpadávali, ale aj tak, že vo vnútri verných stúpala hladina neviery...“⁵⁹

Udalosti po 17. novembri 1989 nastavili KSČ a jej vedeniu zrkadlo a obraz, ktorý sa objavil, bol viac ako nelichotivý. V strane nastal chaos, rozklad a „útek od práporov“, ba čo viac, mnohí členovia strany revoltu privítali a podporili. Vedenia sa zmocnila apatia, bezradnosť a rezignácia. Ešte na začiatku politickej krízy si vedúci činitelia KSČ neuvedomovali jej rozsah a možné následky. Predsedníctvo ÚV KSČ od 19. do 24. novembra zasadalo každý deň, ale jeho rozhodnutia boli neadekvátne situácii, verejnosť viac podráždili ako uspokojili. Až na piaty deň po 17. novembri sa rozhodlo zvolať mimoriadne zasadanie ÚV KSČ na 24. novembra 1989. Konalo sa v napätej a nervóznej atmosfére. Po úvodnom, dosť povrchnom referáte M. Jakeša nasledovala diskusia, počas ktorej odznelo nemálo kritiky na adresu vedenia. L. Adamec, ktorý už predtým na vlastnú päsť nadviazal kontakty s opozíciou, sa vzdal funkcie člena Predsedníctva ÚV KSČ a požiadal o uvoľnenie aj z funkcie predsedu federálnej vlády. Diskusia sa viac zamerala na personálne zmeny ako na hľadanie východiska. Vedením navrhnuté zmeny uvoľniť na vlastnú žiadosť z predsedníctva G. Husáka, A. Indru a K. Hoffmana – plénum ÚV KSČ pokladalo za nedostatočné. Viacerí diskutujúci žiadali rezignáciu celého predsedníctva a sekretariátu, čo sa aj stalo. Ústredný výbor zvolil nové vedenie na čele s Karлом Urbánkom.⁶⁰ Keďže sa v ňom ocitli aj viacerí skompromitovaní politici, stranícke organizácie žiadali jeho reorganizáciu. ÚV KSČ na svojom ďalšom zasadnutí 26. novembra bol nútený túto požiadavku akceptovať.⁶¹ V prijatom uznesení 24.

⁵⁷ Podľa výskumov verejnej mienky v máji 1989 57 % funkcionárov nižšieho rangu nedôverovalo straníckemu a štátnemu vedeniu; 54 % respondentov – komunistov odpovedalo, že keby dnes mali rozhodovať o vstupe do strany, tak by do nej nevstúpili. Pravda na nedeľu 18. januára 1991, O. Krejčí: Prečo to prasklo?; PLEVZA, V.: c.d., s. 155.

⁵⁸ MOŽNÝ, I.: Proč tak snadno... Praha 1991, s. 60.

⁵⁹ Tamže.

⁶⁰ Za členov Predsedníctva ÚV KSČ boli zvolení: K. Urbánek (generálny tajomník), J. Čížek, M. Huščava, I. Janák, I. Knotek, J. Lenárt, M. Štěpán, M. Zajíc a M. Zavadil. Pravda, 25. novembra 1989

⁶¹ ÚV KSČ uvoľnil z funkcie členov predsedníctva: J. Lenárta, M. Štěpána a M. Zavadila. Za členov predsedníctva zvolil: B. Bendu, H. Kožešňikovou, A. Mladého, V. Mohoritu, V. Petřincovou, O. Šalinga a M. Válka. Pravda 27. novembra 1989.

novembra 1989 sa ÚV KSČ vyslovil proti použitiu mocenských prostriedkov pri riešení spoločenských problémov „pokial' nedôjde k ohrozeniu života a zdravia ľudí, majetku a narušeniu základov socializmu“, za začatie dialógu so všetkými, „ktorí rešpektujú ústavu ČSSR“ a odporučil urýchlene predložiť na všeľudovú diskusiu návrh novej ústavy a viacerých osnov zákonov.⁶²

Vedenie KSS sa nachádzalo v podobnej situácii ako vedenie KSČ. Stratilo iniciatívu, bolo vo vleku udalostí, prijímalo neadekvátne rozhodnutia a neochotne, iba pod nátlakom sa vzdávalo mocenských pozícií. Na rozdiel od vedenia KSČ odmietlo požiadavku, aby Predsedníctvo a Sekretariát ÚV KSS dali plénu k dispozícii svoje funkcie. Na zasadnutí ÚV KSS 26.–27. novembra 1989 sa uskutočnili iba čiastkové personálne zmeny vo vedení.⁶³ Na druhej strane priebeh zasadnutia ukázal, že viacerí členovia ústredného výboru si uvedomovali vážnosť situácie a do akčných opatrení presadili dôležité rozhodnutia.⁶⁴ Po prvýkrát sa na pôde strany sformulovala požiadavka „nedeklarovať vedúcu úlohu strany ústavne ani inak, ale uskutočňovať ju v zápasoch za záujmy ľudu...“ Ďalej akčné opatrenia obsahovali body, v ktorých sa zdôraznila potreba zapracovať do pripravovaného návrhu novej ústavy požiadavky ľudu vyslovené v novembrových dňoch, zhodnotiť pokus o spoločenskú reformu a obrodu socializmu v roku 1968, začať dialóg s občianskymi iniciatívami a niektoré ďalšie požiadavky.⁶⁵

Ak by uvedené zmeny v KSČ a KSS prišli aspoň o rok skôr, mohli ešte zohrať určitú úlohu. Pád komunistického režimu by síce neodvrátili, ale vytvorili by priaznivejšie podmienky na transformáciu ekonomiky a politického systému, vrátane premeny KSČ a KSS na strany sociálnodemokratického typu. Vedenie strany v Prahe i v Bratislave sa po 17. novembri ocitlo v role čarodejníka bojujúceho proti búrkam. Verejnosť od konca novembra vnímala už viac nové politické sily, ich vyhlásenia a ambície ako personálne zmeny v komunistickej strane a jej deklarácie.

⁶² November 1989 a Slovensko. Chronológia a dokumenty (1985-1990). Editor: ŽATKULIAK, J. Bratislava 1999, s. 356.

⁶³ ÚV KSS 26.-27. novembra 1989 uvoľnil z funkcie člena predsedníctva V. Šalgoviča, G. Šlapku, Š. Rybára, E. Litvajovú a O. Šalinga v súvislosti s jeho zvolením do Predsedníctva a za tajomníka ÚV KSČ. Za nových členov predsedníctva zvolil M. Blanára, A. Abelovičovú, V. Cirbesa, M. Pružinca, R. Schustera, B. Kacejovú a Š. Juhásza. Až na zasadnutí ÚV KSS 6. decembra 1989 odstúpili všetci členovia Predsedníctva a Sekretariátu ÚV KSS.

⁶⁴ Napríklad M. Ďurkovič podrobil ostrej kritike dovtedajšiu politiku strany. Vyslovil presvedčenie, že bez politického pluralizmu nedôjde k náprave. V. Mináč hovoril o pomýlenej 20-ročnej politike, nesprávnom hodnotení roku 1968 a zdôraznil, že „nejde len o nás, celý európsky komunizmus je na trasovisku“. V. Cirbes hovoril o hlbokej spoločenskej kríze, navrhol pristúpiť na pluralitu a zrušiť zakotvenie vedúcej úlohy strany v ústave. Viacerí žiadali uskutočniť radikálne kádrové zmeny (V. Plevza, M. Hruškovič atď.). Archív ÚV KSS. Zasadnutie ÚV KSS 26.-27. novembra 1989.

⁶⁵ Tamže a tiež November 1989 a Slovensko...: c.d., s. 371-372.

Pohľad štátnej moci na disent na Slovensku v „ére prestavby“

Jan Pešek

Vedenie komunistického režimu malo z pochopiteľných dôvodov eminentný záujem získať čo najpodrobnejšie informácie o zmýšľaní obyvateľstva a aktivitách „vnútorného nepriateľa“. Platilo to počas celého obdobia jeho existencie a výnimkou nebola a nemohla byť ani „éra prestavby“, ktorá začala Gorbačovovým nástupom v ZSSR. Sféra získavania informácií bola doménou pôsobenia Štátnej bezpečnosti ako politickej polície, hoci režim disponoval aj ďalšími informačnými kanálmi. Pôsobila súčasne aj ako svorázný nástroj akéhosi prieskumu verejnej mienky; režim totiž potreboval poznať skutočné zmýšľanie obyvateľstva, no svojou politikou (vrátane pôsobenia ŠtB) donútil väčšinu spoločnosti nehovoriť to, čo si skutočne myslí, respektíve ukrývať svoje aktivity, posudzované ako „nepriateľské“.

„Éra prestavby“ postavenie a podstatu pôsobenia Štátnej bezpečnosti v zásade nezmenila. Jej základným poslaním bolo naďalej chrániť komunistický režim, čo realizovala plošnou kontrolou celej spoločnosti a intenzívnou cielenou kontrolou tých jednotlivcov a zoskupení, ktoré stáli v opozícii alebo sa potenciálne takouto opozičnou silou mohli stať. Na území Československa proti „vonkajšiemu“ i „vnútornému“ nepriateľovi pôsobili kontrarozviedne zložky ŠtB. Organizačne mali podobu samostatných správ kontrarozviedky pre boj proti vonkajšiemu nepriateľovi, vnútornému nepriateľovi a na ochranu socialistickej ekonomiky. Okrem toho na území Slovenska pôsobila správa kontrarozviedky v Bratislave, pričom podobná zložka na území českých krajín neexistovala.¹ Správy ŠtB existovali v rámci krajov a zložky ŠtB vyvíjali činnosť aj v rámci jednotlivých okresov. Sieť pracovníkov ŠtB a ich spolupracovníkov najrôznejšieho druhu „pozorne sledovala“ v podstate takmer všetkých občanov štátu a predovšetkým tých, ktorí dávali najavo svoje opozičné zmýšľanie, ale aj v prípade, keď existovalo čo i len podozrenie, že by sa eventuálne mohli takýmto spôsobom prejavíť.

Kríza sovietskeho systému v ZSSR a nástup Gorbačovovej prestavby, ktorá postupne zasiahla aj Československo, vytvárali novú situáciu. Vedenie Federálneho ministerstva vnútra (FMV) a ŠtB, ktoré bolo o skutočnej situácii najlepšie informované, sa snažilo zracionalizovať a zefektívniť pôsobenie mocenských orgánov režimu, predovšetkým ŠtB. Súčasťou toho bola jej reorganizácia roku 1988. Najdôležitejšou zmenou bolo zlúčenie dovtedajších samostatných kontrarozviednych správ do jednej hlavnej kon-

¹ Správa kontrarozviedky pre boj proti vnútornému nepriateľovi sa členila (okrem vedenia Správy a štábných útvarov) na I. odbor - antisocialistické sily a nepriateľské zoskupenia, II. odbor - kultúra, umenie, veda a zdravotníctvo, III. odbor - školstvo, zahraniční študenti a šport, IV. odbor - ideocentrá, emigranti a V. odbor - cirkvi. FROLÍK, J.: Nástin organizačného vývoje štátbezpečnostných složek Sboru národní bezpečnosti v letech 1948-1989. In: Sborník archivních prací, Praha, 1991, č. 2, s. 499-503.

trarozviednej správy; k 1. 8. 1988 tak vznikla Hlavná správa kontrarozviedky ZNB (II. správa ZNB) a Správa kontrarozviedky v Bratislave (XII. správa ZNB). Poslaním rozhodujúcej zložky ŠtB, II. správy ZNB, bolo riadiť, organizovať a uskutočňovať kontrarozviednu činnosť „proti špeciálnym službám nepriateľa, na ochranu československej ekonomiky a k ochrane ČSSR a štátov socialistického spoločenstva proti vnútornému nepriateľovi a ideologickej diverzii.“² V takejto organizačnej podobe pôsobila ŠtB až do pádu komunistického režimu koncom roka 1989.

ŠtB poskytovala politickému vedeniu i nižším zložkám režimu široké spektrum informácií. Koncentrovanú formu najdôležitejších informácií predstavovali každoročné správy o činnosti a úlohách Zboru národnej bezpečnosti, ktoré vždy obsahovali aj obsiahlu časť o tzv. bezpečnostnej (štátnobezpečnostnej) situácii. Predkladal ich federálny minister vnútra, lebo zložky ŠtB pôsobili v jeho kompetencii; republikové ministerstvá vnútra mali v kompetencii len poriadkové zložky, t. j. Verejnú bezpečnosť. Predsedníctvo ÚV KSČ prerokúvalo celú správu o činnosti a úlohách ZNB, Predsedníctvo ÚV KSS len jej zredukovanú podobu – ako správu o bezpečnostnej (štátnobezpečnostnej) situácii na Slovensku. Politické vedenie či už celoštátne alebo slovenské predkladané správy v plnom rozsahu akceptovalo („bralo na vedomie“), osvojovalo si používaný bezpečnostný spôsob uvažovania a na ich základe prijímalo vlastné konkrétne rozhodnutia o ďalšom politickom postupe.

Vedenie režimu malo viac-menej dostatočné množstvo informácií (aj keď často skreslených a tendenčne formulovaných) o celkovej vnútopolitickej situácii vrátane narastajúcich aktivít „vnútorného nepriateľa“; potvrdzuje to skúmanie predkladaných správ a ďalších materiálov z dielne ŠtB i ďalších zložiek režimu. Interpretovalo ich pochopiteľne vlastným spôsobom, bagatelizovalo rast opozičných nálad v ďalších a ďalších vrstvách spoločnosti. Nebolo schopné predkladané informácie adekvátne využiť, najmä preto, že nedokázalo zmeniť samo seba a zaužívané stereotypy myslenia a konania. Situácia v Československu sa preto vyvíjala inak ako napr. v Maďarsku alebo Poľsku. Tamajšie stranícke a štátne vedenia nadviazali, síce neochotne a pod tlakom, ale predsa len s opozíciou určité kontakty a pristúpili na dialóg, čo v svojich dôsledkoch napomohlo menej konfliktnému prechodu od posttotalitného k demokratickému usporiadaniu spoločnosti.

Skúmanie problematiky pohľadu štátnej moci na disent na Slovensku³ naráža na množstvo problémov, najmä z hľadiska dostupnosti pôvodných pramenných mate-

² Od jesene 1988 sa II. správa ZNB členila (okrem vedenia Správy a štábných útvarov) na 12 odborov. I.–VIII. odbor sa zaoberal cudzími zastupiteľskými úradmi a inštitúciami a „ochranou ekonomiky“, ďalšie boli jednoznačne zamerané proti „vnútornému nepriateľovi“: IX. odbor – cirkvi, X. odbor – antisocialistické sily a nepriateľské zoskupenia, XI. odbor – ideocentrá a emigranti, XII. odbor – mládež, veda, školstvo a kultúra. V rámci XII. správy ZNB v Bratislave existoval I. odbor – kontrarozviedny (pravica, ideodiverzia, Židovská náboženská obec, sionisti, emigrácia). Tamže, s. 502-507.

³ Príspevok je venovaný pohľadu štátnej moci na disent na Slovensku a preto sa zámerné nezaobráva vlastným disentom a jeho pôsobením, ani postupom štátnej moci proti disentu, od snahy izolovať jednotlivé „nepriateľské“ osoby a znemožniť ich spojenie v celoštátnom rámci i vo väzbe na zahraničie, pôsobenie tajných spolupracovníkov ŠtB a agentúrno-dôverníckej siete, kontrolu korešpondencie atď. až po masové organizovanie rozkladných akcií, „mobilizáciu pracujúcich proti rozvratníkom“, ale aj zatýkanie a súdny

riálov z prostredia politického vedenia a ŠtB, prísne utajovaných aj v čase ich spracúvania. Rovnako striktné dodržiavanie tridsaťročného časového odstupu (podľa zákona o archívnictve) prístup k takýmto materiálom v podstate vylučuje. Povinnosťou historika je však hľadať a nachádzať prístup k takýmto zdrojom, keď už nie priamo, tak sprostredkovane, a neuspokojiť sa s jednoduchým konštatovaním o ich neprístupnosti a teda aj nemožnosti spoznávať základné črty dejov v kratšom časovom odstupe. Nepochybne najdôležitejšími zdrojmi informácií sú materiály, ktoré predkladalo Federálne ministerstvo vnútra Predsedníctvu ÚV KSČ a ÚV KSS. Určitý okruh materiálov z fondov Predsedníctva ÚV KSČ, uložených v Štátnom ústrednom archíve v Prahe, sa podarilo pracovníkom Československého dokumentačného strediska a Ústavu pro soudobé dějiny v Prahe spracovať a publikovať (ako súčasť podkladov na rokovanie medzinárodnej konferencie v Prahe *Demokratická revoluce v Československu 1989*); ide najmä o celoštátne správy o činnosti a úlohách ZNB v rokoch 1986–1989.⁴ Materiály z fondu Predsedníctva ÚV KSS boli uložené v Archíve ÚV KSS a po roku 1989 mal k nim určitý okruh bádateľov prístup (práve z tohto zdroja čerpal aj autor tohto príspevku najdôležitejšie informácie), pretože vtedy ešte neplatil zákon o tridsaťročnom časovom obmedzení pri sprístupňovaní archívnych dokumentov. V súčasnosti sú deponované v Slovenskom národnom archíve v Bratislave a pre bádateľov sú neprístupné. Vybrané časti z nich boli však publikované v zborníku *November 1989 a Slovensko*.⁵ Veľké množstvo dôležitých informácií o činnosti ŠtB a jej pôsobení proti disentu, najmä v druhej polovici 80. rokov, obsahujú aj zborníky k problematike bezpečnostných služieb *Securitas imperii*, vydávané pražským Úradom dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu.⁶

V správach, ktoré zložky FMV predkladali politickému a štátnemu vedeniu, sa zásadne neobjavovali pojmy disent a disidenti. Dôvody boli jednoznačne politické, lebo režim nebol ochotný pripustiť, že mocenskými prostriedkami potláča politickú kritiku svojho postupu zo strany čoraz väčšieho počtu vlastných občanov, ktorí sa pre nemožnosť slobodného vyjadrenia vlastných názorov uchylujú k „nepriateľskej činnosti“. Dôsledne sa preto používala terminológia typická pre vtedajšiu „reč moci“, tzn. hovorilo sa o „vnútornom nepriateľovi“ (protivníkovi), o „antisocialistických silách“ (skupinách) alebo o „nelegálnych štruktúrach“. Vždy sa zdôrazňovalo, že ide len o malú skupinu ľudí, izolovaných od spoločnosti, ktorí vyvíjajú činnosť len vďaka podpore zo zahraničia, snažia sa „zneužiť prestavbu“, klamú a dezorientujú svoje okolie. Napríklad na začiatku roka 1989 vraj tieto „nelegálne skupiny“ celoštátne tvorilo celkom „20

postih disidentov. Takýto záber prekračuje možnosti príspevku, venovaného len tomu, ako sa štátna moc (predovšetkým v interpretácii ŠtB) pozerala na „nepriateľskú činnosť“ disentu (J. P.).

⁴ Vedení KSČ o disentu a opozícii. Dokumenty z ledna 1986 – října 1989. Sešit č. 4. Ed.: F. Koudelka, A. Nosková, V. Prečan. Československé dokumentační středisko, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha 1999.

⁵ November 1989 a Slovensko. Chronológia a dokumenty (1985–1990). Ed.: J. Žatkuliak, V. Hlavová, A. Sedliaková, M. Štefánský. Nadácia M. Šimečku a HÚ SAV, Bratislava 1999.

⁶ Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu v Prahe (zložka Ministerstva vnútra Českej republiky) vydal doposiaľ 5 takýchto zborníkov, pričom zborník č. 4 má tri zväzky (I., II., III.). Sú v nich publikované štúdie a dokumenty, týkajúce sa činnosti ŠtB v celom období jej existencie s dôrazom na 2. polovicu 80. rokov (J. P.).

formací, které mají asi 500 aktivních exponentů a podporu zhruba 5000 sympatizujících.“⁷

Charakteristika bezpečnostnej (štátnobezpečnostnej) situácie ako súčasť širších správ o činnosti a úlohách ZNB mala v zásade pevnú a jednotnú štruktúru. Jej jadro tvoril rozbor pôsobenia „vonkajšieho nepriateľa“, t. j. „nepriateľské“ zahraničie a jeho prepojenie dovnútra republiky, a v nadväznosti na to rozbor „vnútorného nepriateľa“. Pripomínala sa existencia pevných väzieb medzi „vonkajším“ a „vnútorným“ nepriateľom; keď sa hovorilo o aktivitách „vonkajšieho nepriateľa“, vždy sa zdôrazňoval kontakt na „vnútorného nepriateľa“, napr. s kým sa ten ktorý cudzí diplomat alebo novinár stretol, aká inštitúcia toho ktorého disidenta ocenila, kto bol pozvaný na cudziu ambasádu a pod. V tejto sfére bola typická práve snaha ŠtB zdiskreditovať disidentov uvádzaním rôznych finančných príspevkov, ktoré im poskytovalo zahraničie.⁸ Na časť o „vonkajšom“ a „vnútornom“ nepriateľovi nadväzovala časť, označovaná ako „cirkevnopolitická situácia“. Na záver sa uvádzala časť „ochrana socialistickej ekonomiky“ a akýsi súhrn trestných činov, prejavov vandalizmu, podpory fašizmu atď.

Časť „cirkevnopolitická situácia“ formálne netvorila súčasť rozboru „vnútorného nepriateľa“. Reč režimu bola vždy taká, že nehodnotí (formálne) cirkvi ako nepriateľa, ale je len proti „reakčným snahám Vatikánu“, proti „reakčným elementom“ v rámci domácich oficiálnych cirkevných štruktúr, tajnej cirkvi a nežiaducim katolíckym aktivistom; na Slovensku sa až na výnimky hovorilo len o katolíckej cirkvi na rozdiel od českých krajín, kde sa pomerne často spomínali „nežiaduce aktivity“ protestantských cirkví, najmä českobratskej. Skutočnosť však bola taká, že rozsiahla kritika najrôznejších aspektov pôsobenia katolíckej cirkvi fakticky spájala túto časť so sférou „vnútorného nepriateľa“ a tomu zodpovedala i používaná terminológia a charakter zásahov štátnej moci.

Pohľad štátnej moci na disent na Slovensku mal dve základné dimenzie, celoštátnu a vlastnú slovenskú. Z hľadiska celoštátneho sa o „vnútornom nepriateľovi“ na Slovensku takmer nehovorilo, čo zodpovedalo početnosti slovenského disentu v porovnaní s českým, respektive pražským, s výnimkou dvoch okruhov „nepriateľov“. Spomínalo sa maďarské „nacionalistické zoskupenie“ a odporcovia výstavby vodného diela Gančíkovo-Nagyamaros a predovšetkým pôsobenie nelegálnych cirkevných štruktúr a katolíckych aktivistov. Konkrétne mená sa v týchto súvislostiach objavujú od roku 1988; uvádzajú sa bratia Ján a Pavol Čarnogurský, František Mikloško, Milan Šimečka, Miklós Duray a tajný biskup Ján Korec.⁹ S rastom aktivity Alexandra Dubčeka sa začí-

⁷ Dálnopis tajemníka ÚV KSČ Karla Hoffmana nižším stranickým složkám s informacemi o aktivitách nezávislých občanských iniciativ (1.2.1989). In.: Vedení KSČ o disentu a opozici. c.d., s. 27.

⁸ V každej Správe sa pravidelne objavovali informácie, akými cenami (vrátane finančnej dotácie) bol ocenený ten ktorý disident, koľko dostal tuzexových korún za články uverejnené v zahraničí atď. Takéto informácie sa potom propagandisticky využívali na vykresľovanie disidentov ako „nepriateľov platených zo zahraničia“ (J.P.).

⁹ Časť Zprávy o bezpečnostní situaci v ČSSR, cíle a hlavní úkoly služební činnosti SNB, PS a vojsk MV, předložené ministrem vnitra V. Vajnárem předsednictvu ÚV KSČ (25.1.1988), Dopis sekretariátu ÚV KSČ nižším stranickým složkám o „aktivizaci sil vnitřního a vnějšího protivníka“ (6. 5. 1988). In.: Vedení KSČ o disentu a opozici. c.d., s. 15–17, 22–24.

na objavovať v rôznych celoštátnych správach a informáciach aj jeho meno. Z hľadiska „vlastnej slovenskej dimenzie“ je „zaľudnenie“ slovenského disentu pochopiteľne podstatne výraznejšie.

„Zpráva o státobezpečnostní situaci v Slovenské socialistické republice“ (2. 12. 1986), prvá v „ére prestavby“, uvádza ako „antisocialistické sily“ (podľa Správy sú pod spravodajskou kontrolou) dve skupiny osôb; z hľadiska „pohľadu moci“ je dôležité aj poradie, v akom sú zoradené, tzn., ktorá sa momentálne pokladá za „nebezpečnejšiu“. Ako v poradí prvá sa uvádza skupina bývalých reformných komunistov z roku 1968; konkrétne sa uvádzajú mená Viktor Pavlenda, Hvězdoň Kočtúch a Karol Minárik. Správa ich charakterizuje tak, že väčšinou sú „...pasívni a volí vyčkávací taktiku“, no vraj „v posledním období spekulují s probíhajícími změnami v sovětské společnosti. Doufají v realizaci svých představ o možnosti „reforem“ v ČSSR, od nichž očekávají svoji rehabilitaci a návrat do aktivního politického života.“¹⁰ V tejto súvislosti sa hovorí aj o A. Dubčekovi a jeho „špecifickom postavení“, keď nechce byť spájaný s činnosťou „antisocialistických živlov“.¹¹

Ako druhú skupinu uvádza Správa „jednotlivce, žijící převážně v Bratislavě a provádějící aktivní nepřátelskou činnost“; konkrétne spomína mená Miroslava Kusého, Milana Šimečku a Jozefa Jablonického a ich spoluprácu s pražskými signatármi Charty i s československými emigrantmi.¹² Práve oni, spolu s katolíckym aktivistom J. Čarnogurským, vraj roku 1986 zintenzívnili spoluprácu s M. Durayom.¹³ V celej Správe sa už ďalšie mená zo Slovenska neuvádzajú, len v časti „cirkevnopolitická situácia“ figuruje trnavský biskup Július Gábriš a spišský kapitulný vikár Štefan Garaj pre ich „nepriateľstvo“ voči prorežimnému Združeniu katolíckych duchovných Pacem in terris.¹⁴

V závere Správy jej autori uvádzajú, že vo vývoji bezpečnostnej situácie na Slovensku „nedošlo v uplynulém období k vážnějším výkyvům ... lze předpokládat další pozitivní vývoj.“¹⁵ Situácia sa však „pozitívne“ v nijakom prípade nevyvíjala, práve naopak. Jednoznačne to dokladá „Zpráva o státobezpečnostní situaci v Slovenské socialistické republice v roce 1987“. Konštatovalo sa v nej zvýraznenie úsilia o koordináciu „antisocialistických síl“ na Slovensku s Chartou a o „...vytvoření společné platformy, na níž by se ve SSR sjednotili protisocialisticky orientovaní bývalí členové KSS, představi-

¹⁰ Archív Ústredného výboru KSS Bratislava (ďalej len A ÚV KSS), P ÚV KSS, 24. schôdza P ÚV KSS 2. 12. 1986. Zpráva o státobezpečnostní situaci v Slovenské socialistické republice (pozn.: túto i ďalšie Správy predkladal federálny minister vnútra V. Vajnar (po ňom F. Kincl) a sú v českom jazyku - J.P.).

¹¹ Správa konkrétne uvádza: „Specifické postavení mezi nimi zaujímá A. Dubček. Dává najevo, že se nehodlá zapojit do nepřátelské činnosti a chce si zachovat „nezávislé“ postavení bývalého předního politika.“ Tamže.

¹² Tamže.

¹³ V Správe sa v tejto súvislosti konštatuje: „V letošním roce došlo k zintenzívnění spolupráce těchto osob a katolíckého laika J. Čarnogurského se signatářem „charty“ M. Duraeym v otázce zneužívání národnostního cítění občanů SSR maďarské národnosti. Společně vypracovali 6 dokumentů o údajném potlačování práv maďarské národnostní menšiny, které odeslali na jednání konference „Společnosti pro vědu a umění“ v americkém Bostonu.“ Tamže.

¹⁴ Tamže.

¹⁵ November 1989 a Slovensko. c.d., s. 152.

telé maďarského nacionalizmu a reakčného křídla římskokatolíckej cirkve. Cílem je vytvořit širší a akceschopnou základnu pro faktickou opoziční činnost.“¹⁶

Pre pohľad štátnej moci na „vnútorných nepriateľov“ je charakteristická zmena poradia „antisocialistických síl“ v porovnaní so Správou z konca roka 1986. Na prvom mieste sa uvádzajú (vraj stoja na čele úsilia o koordináciu antisocialistických síl) signatári Charty M. Kusý, M. Šimečka a J. Jablonický. Správa venuje ich aktivitám najväčšiu pozornosť a konštatuje tiež ich úsilie spolupracovať s „antisocialistickými silami“ z Čiech a súčasne aj zapájať skupiny mladých ľudí sústredených okolo Jána Budaja, hlavného organizátora vydania „nelegálnej písomnosti“ *Bratislava nahlas*.¹⁷ Ako druhá sa uvádza skupina bývalých členov KSS (menovite V. Pavlenda, K. Kočtúch a Ján Uher) a opäť A. Dubček v „špecifickom postavení“.¹⁸ Tretiu skupinu tvorili osoby, ktoré „chteli zneužiť národnostného cítění občanů SSR maďarské národnosti“; z mien sa objavuje len M. Duray a spomínajú sa „stoupenci maďarského nacionalizmu z okresů Galanta a Nitra.“¹⁹

Veľmi obsiahla je časť o „cirkevnepolitickéj situácii“, čo svedčí o rastúcej aktivizácii oficiálnych cirkevných štruktúr, tajnej cirkvi a katolíckych aktivistov. Na rozdiel od predchádzajúceho obdobia sa táto časť už zjavne spája s „pôsobením vnútorného nepriateľa“. Charakteristický je posun v hodnotení oficiálnych cirkevných štruktúr vrátane niektorých ordinárov (hovorí sa o „reakčnej cirkevnej hierarchii“) pre ich „neúmerne požiadavky“ v oblasti výučby náboženstva, počtu bohoslovcov a vydávania náboženskej literatúry.²⁰ „Zmena postojov duchovných“ sa spomína aj v súvislosti so súhlasom väčšiny kňazov trnavskej diecézy so zvolením „reakčného“ Jána Sokola administrátorom diecézy (po úmrtí biskupa J. Gábriša); k tejto voľbe došlo bez predbežného štátneho súhlasu.²¹ Pri charakteristike pôsobenia tajnej cirkvi a katolíckych aktivistov sa uvádzali mená tajného biskupa J. Korca, Jána a Pavla Čarnogurských, ich otca a tiež F. Mikloška; najväčšia pozornosť sa venovala J. Čarnogurskému.²² Správa konštatuje „spolupráci nelegální cirkve s antisocialistickými živly“, čoho výsledkom vraj bolo vydanie „tendenčného“ vyhlásenia k 45. výročiu deportácie Židov zo Sloven-

¹⁶ Tamže, s. 213.

¹⁷ A ÚV KSS, P ÚV KSS, 53. schůdza P ÚV KSS 1.3.1988. Zpráva o státnobezpečnostní situaci v Slovenské socialistické republice v roce 1987.

¹⁸ Činnost A. Dubčeka je charakterizovaná takto: „Specifické postavení mezi nimi nadále zaujímá A. Dubček, který nechce být spojován s činností antisocialistických živlů s tím, že se nezapojí do činnosti, která je namířena proti zájmům komunistické strany. Zpracovává různé písemnosti, v nichž porovnává situaci v SSR v letech 1968-1969 se současným vývojem v SSSR. Např. koncem roku 1987 poskytl rozhovor listu Italské komunistické strany L'Unita, v němž hodnotí vývoj v ČSSR v roce 1968 a po něm, obhajuje svoji politiku v krizových letech a hlásí se k přestavbě společnosti v SSR.“ November 1989 a Slovensko. c.d., s. 213.

¹⁹ A ÚV KSS, P ÚV KSS, 53. schůdza P ÚV KSS 1.3.1988. Zpráva o státnobezpečnostní situaci v Slovenské socialistické republice v roce 1987.

²⁰ Správa konkrétne hovorí: „Výrazem tohoto úsilí reakční církevní hierarchie a nelegální cirkve je mimo jiné změna názorů některých hodnostářů Sboru ordinářů Slovenska a části řádových duchovních, kteří začali vystupovat s požadavky na změnu systému náboženské výchovy, zvýšení počtu posluchačů Cyrilo-metodějské bohoslovecké fakulty (CMBF) v Bratislavě i nákladu náboženské literatury.“ November 1989 a Slovensko. c.d., s. 214.

²¹ A ÚV KSS, P ÚV KSS, 53. schůdza P ÚV KSS 1.3.1988. Zpráva o státnobezpečnostní situaci v Slovenské socialistické republice v roce 1987.

²² Správa konštatovala, že „J.Čarnogurský udržuje aktivní kontakty se všemi opozičními seskupeními v rámci ČSSR a snaží se plnit integrační funkci mezi církevní opozicí a dalšími opozičními proudy.“ Tamže.

ska; z mien signatárov sú uvedení J. Čarnogurský, F. Mikloško, J. Korec, Dominik Tarkar, Hana Ponická a J. Jablonický.²³

Správa za rok 1987 napriek konštatovaniu o „zvýšení aktivity vnútorného a vonšného protivníka“ hodnotila vnútropolitickú situáciu na Slovensku ako „stabilizovanou“ s tým, že „...se nepodařilo vyvolat ve slovenské veřejnosti protispolečenské nálady a nedůvěru vůči stranickému a státnímu vedení.“²⁴ Prišiel však rok 1988 a s ním výrazná aktivizácia disentu na Slovensku a rozširovanie záberu jeho pôsobenia. Orgány FMV si to uvedomovali a v Správe o štátnobezpečnostnej situácii na Slovensku roku 1988 sa objavilo takéto hodnotenie: „Vnitřní nepřátelé, za přímého řízení a podpory ideodiverzních a emigrantských center, výrazně politizují svoji činnost. Vycházejí z předpokladu, že vývoj vnitropolitické situace vytváří vhodné podmínky pro rozvíjení všech forem nepřátelské aktivity. Aktivní nepřátelskou činnost vyvíjí v SSR omezený okruh osob především z Bratislavy. Jsou politicky a společensky izolovány a nemají vliv na širší veřejnost. ... Představitelé pravicově zaměřených osob v Bratislavě – signatáři Charty M. Kusý, M. Šimečka a J. Jablonický v souladu s koncepcí antisocialistických živelů v ČSR a v součinnosti s nimi – zaměřují své úsilí na vytvoření společné politické platformy pro nepřátelské síly v SSR a založení jednotné opoziční politické strany s masovou základnou, která by byla schopná realizovat účinné nátlakové akce vůči současnému vedení strany a státu.“²⁵

Správa za rok 1988 hodnotila ako výraz úsilia o politické zjednotenie opozície signovanie manifestu Hnutia za občianskú slobodu *Demokracia pre všetkých*; išlo vraj o „komplexní politický program, který zakotvuje boj proti politice KSČ a jejímu vedoucímu postavení ve společnosti.“ Zo signatárov dokumentu zo Slovenska sú uvedení J. Čarnogurský, M. Šimečka, J. Jablonický, M. Kusý, Ivan Hoffman, Ján Langoš a Vladimír Maňák.²⁶ Sú to mená ľudí (počet sa pochopiteľne rozšíril), ktorých Správa za rok 1987 radila do prvej skupiny „antisocialistických síl“. Zo Správy za rok 1988 „vypadla“ skupina bývalých členov KSS (zrejme pre nízku aktivitu) a zostal z nej len aktivizujúci sa A. Dubček s jeho „nezávislým postavením“. Ďalšou skupinou „vnútorných nepriateľov“ boli tí, čo „...vedou útoky proti národnostní politice KSČ s cílem zneužít národnostního cítění občanů SSR maďarské národnosti.“ Konkrétne mená sa neuvádzali, konštatovali sa však „...pokusy o zneužití organizace Csemadok k legalizaci nacionalistické činnosti a rostoucí nepřátelská aktivita pracovníků nakladatelství Madách v Bratislavě.“²⁷ Ako viac-menej nová skupina „nepriateľov“ sa objavilo nezávislé ekologické hnutie a jeho kampane proti výstavbe vodného diela Gabčíkovo-Nagymaros, proti prevádzke jadrovej elektrárne Jaslovské Bohunice a ďalšie; z konkrétnych osôb sa uvádzal Pavol Šremer, Mikuláš Huba a Peter Tatár.²⁸

²³ Tamže.

²⁴ November 1989 a Slovensko. c.d., s. 215.

²⁵ A ÚV KSS, P ÚV KSS, 82. schôdza P ÚV KSS 6.3.1989. Zpráva o štátnobezpečnostní situaci ve Slovenské socialistické republice v roce 1988.

²⁶ Tamže.

²⁷ November 1989 a Slovensko. c.d., s. 270.

²⁸ A ÚV KSS, P ÚV KSS, 82. schôdza P ÚV KSS 6.3.1989. Zpráva o štátnobezpečnostní situaci v Slovenské socialistické republice v roce 1988.

Mimoriadne obsiahlou časťou Správy za rok 1988 bola „cirkevnopolitická situácia“. Horvori sa o úsilí „...domáci reakční katolícké hierarchie o zpolitizovanie otázok vzťahů medzi cirkvı a štátom a snaže organizačne i ideově sjednotit všechny církevní struktury s cílem vytvořit jednotnou frontu pod vlivem katolicizmu.“ Podľa Správy mala hlavná úloha patriť tajnej cirkvi; v tejto súvislosti sa spomína hnutie Focolare, úloha rádov a reholı, kampaň podpisov pod 31 bodov Augustına Navrátila, tzv. sviečková demonštrácia v Bratislave 25. 3. 1988, aktivity pri pútiach, najmä v Nitre, Levoči a v Gaboltove. Značná pozornosť je venovaná kombinovanému tlaku oficiálnych i nelegálnych cirkevných štruktúr a zahraničného rozhlasového vysielania na prežimné hnutie ZKD – Pacem in terris.²⁹

Správa za rok 1988 hodnotila štátnobezpečnostnú situáciu na Slovensku ako „stabilizovanú“ a jedinou výnimkou v tomto zmysle bola vraj tzv. sviečková demonštrácia v Bratislave v marci 1988; hodnotenie situácie ako „stabilizovanej“ sa objavilo posledný krát a roku 1989 sa už situácia posudzovala len ako „relatívne stabilizovaná“. Napriek „optimistickému pohľadu“ však Správa za rok 1988 varovala: „Vzhľadom ke snahám antisocialistických žıvlů přenést konfrontační akce také mimo Prahu, do krajiských a ďalších větších měst, nelze vyloučit možnost, že v ďalším období se pokusí zorganizovat otevřená protisocialistická vystoupenı i na územı SSR, zejména v hl. m. Bratislavě.“³⁰ Vzostup aktivity disentu i ďalších nespokojných vrstiev obyvateľstva roku 1989 dával autorom Správy za pravdu.

Vývoj vnútropolitických pomerov na Slovensku v priebehu roka 1989 charakterizovali orgány Štátnej bezpečnosti ako „výraznú zmenu operatívnej situácie“, čo bol v jej terminológii mimoriadne závažný posun. Podstatné rozšírenie opozičných štruktúr na Slovensku konštatoval aj náčelník správy kontrarozvedky v Bratislave na porade v Prahe v júli 1989. V svojom vystúpenı charakterizoval situáciu „na úseku vnútorného protivníka“ takto:

1. pokračuje aktivizácia A. Dubčeka s cieľom prinútiť vedúcich predstaviteľov režimu ku konštruktıvnemu dialógu;
2. pôsobenie rôznorodých skupın a ich aktivity, najmä: prvé stretnutie Slovenského fóra prestavby v júni 1989 za účasti bývalých členov KSS (Rudolf Hoffman, Michal Gáfrik, Karol Minárik, Roman Kaliský): stretnutie Slovenského výboru Hnutia za občiansku slobodu v júni 1989 (J. Čarnogurský, H. Ponická, A. Selecký, Tibor Novotka, Andrej Strýček): činnosť skupiny Obrody, o ktorej však orgány ŠtB nemali podrobnejšie informácie (vraj mala asi 20 členov, z toho 8 členov KSS);
3. aktivity skupiny M. Kusého, M. Šimečku, J. Jablonického a H. Ponicekej, „...kteřı nadále produkují různé pamflety a protisocialisticky zaměřené články“;
4. vývoj situácie v nekomunistických politických stranách (Strana slovenskej obrody a Strana Slobody), kde časť členstva vyvíja tlak na vedenie s cieľom dištancovať sa od doterajšieho politického kurzu;

²⁹ V Správe sa konštatovalo, že „proti jeho činnosti i samotné existenci vedou útoky reakční duchovní a nelegální církev koordinované se západními štvavými vysılači. Zejména stanice Hlas Ameriky a Svobodná Evropa skandalizují funkcionáře Sdružení, množí se i zasílání pomlouvačných nebo výhruzných dopisů jednotlivým členům. Důsledkem je pokles účasti mladých duchovních na jednání Sdružení a nezájem v něm pracovat.“ November 1989 a Slovensko. c.d., s. 272.

³⁰ Tamže, s. 273.

5. antisocialistické sily vraj prenikajú do kultúrnych pracovísk a k doterajším aktivitám Ľubomíra Feldeka sa pridávajú ďalší, menovite Milan Hamada, Jozef Bžoch a Miloš Žiak;
6. pretrváva snaha vedenia Matice slovenskej o „nepolitické nazeranie“ na rozvoj stykov s emigrantskými organizáciami v kapitalistických štátoch (Vladimír Mináč, Jozef Markuš).³¹

Je pochopiteľné, že nie všetky aktivity disentu a „skupín nesúhlasu“ boli v tejto správe zachytené. Náčelníci krajských správ ŠtB ju dopĺňali údajmi z okruhu svojej pôsobnosti a ich správy tak dotvárali vcelku plastický obraz o výrazne rozšírenej aktivite „vnútorného nepriateľa“. Napríklad v správe o situácii v Západoslovenskom kraji sa veľký priestor venoval „maďarskému nacionalizmu“, najmä rozširovaniu výzvy „Výboru na obranu práv maďarskej menšiny“ proti záverom zasadania ÚV KSČ o školách v miestach so zmiešaným obyvateľstvom.³² Náčelník krajskej správy ŠtB v Banskej Bystrici zdôrazňoval predovšetkým snahu „bratislavských nepriateľských štruktúr“ preniknúť na stredné Slovensko.³³ Vo Východoslovenskom kraji stála v popredí pozornosti okrem iného aj aktivizácia cirkevných štruktúr, snaha legalizovať rehole, uvoľniť náboženský život, širší prístup k masovokomunikačným prostriedkom a podpora snáh pražského kardinála Františka Tomáška.³⁴

Informácia o bezpečnostnej situácii na Slovensku z októbra 1989 ešte stále hovorila o „relatívne stabilizovanej situácii“. Jej zostavovatelia však dospeli k formulovaniu závažného varovania, keď pripomenuli, že „...pre súčasný stav bezpečnostnej situácie sú charakteristické nasledovné javy, ktoré môžu vytvoriť potenciálny základ prípadnej väčšej protispoločenskej akcie.“³⁵ Podľa tejto informácie si pozornosť vyžadovali najmä tieto prípady: propagácia údajného pamfletu *Niekol'ko viet*; aktivity na zastavenie trestného stíhania J. Čarnogurského a M. Kusého; „narušená situácia“ v Zväze slovenských spisovateľov, kde „nežiaduce aktivity“ Ľ. Feldeka a niektorých ďalších získali podporu aj v ZO KSS; ohlas „provokačných vystúpení“ Joan Baezovej na Bratislavskej lýre 89 a Jana Buriana na Bratislavských hudobných slávnostiach; výskyt *Výzvy za obrodu ideálov socializmu*, adresovanej ÚV KSČ a hodnotiacej doterajších 40 rokov socializmu v Československu, najmä obdobie „normalizácie“ atď.³⁶ Orgány ŠtB i vedenie režimu si boli vedomé nebezpečenstva „väčšej protispoločenskej akcie“, nikto však nepredpokladal, že príde tak skoro a bude mať takú podobu, akú nadobudla po 17. novembri 1989.

³¹ Podklady na poradu náčelníkov správ ŠtB k vnútornému protivníkovi. Príspevok prednesený náčelníkom Správy kontrarozvedky v Bratislave (XII. S.ZNB) pplk. Štefanom Homolom (pred 20.7.1989). In.: *Securitas imperii*. Sborník k problematice bezpečnostných služieb. Praha 1996, č. 3, s. 101–103.

³² Vývoj operatívnej situácie v teritóriu hl. mesta Bratislavy a Zs. kraja. Príspevok náčelníka S-ŠtB Bratislava pplk. JUDr. Ladislava Horáka (17.7.1989). In.: Tamže, s. 106–109.

³³ Operatívna situácia na úseku vnútorného nepriateľa. Príspevok náčelníka S-ŠtB Banská Bystrica plk. JUDr. Pavla Korbela (pred 20.7.1989). In.: Tamže, s. 110–113.

³⁴ Takýto vývoj vraj potvrdzoval „...nárast členskej základne v rehoľných spoločnostiach, prechod na otvorenú platformu pôsobenia vo vzťahu k štátnej správe, nabádanie širokej veriacej verejnosti k demonštrátnym spôsobom prejavu príslušnosti k cirkvi.“ Správa o bezpečnostnej situácii vo Východoslovenskom kraji. Príspevok náčelníka S-ŠtB Košice pplk. JUDr. Štefana Sarnovského (pred 20.7.1989). In.: Tamže, s. 115.

³⁵ November 1989 a Slovensko. c.d., s. 312.

³⁶ A ÚV KSS, P ÚV KSS, 101. schôdza P ÚV KSS 23.10.1989. Informácia o bezpečnostnej situácii v Slovenskej socialistickej republike.

Nezávislé iniciatívy na Slovensku v rokoch normalizácie

Juraj Marušiak

Pri analýze fenoménu disidentského hnutia na Slovensku medzi prvými vyvstala otázka definovania pojmu „disident“. Podľa *Slovníka cudzích slov* ide o odporcu oficiálnej mienky, oficiálneho smeru v politike, resp. v štáte. Disent sa chápe ako politický odboj, odpor proti oficiálnej mienke, oficiálnemu smeru v politike, resp. v štáte. Značná časť historikov a politológov – na Slovensku tento názor zastával najmä prof. Kusý – za disidentov považuje iba bojovníkov za ľudské práva, teda obmedzuje pojem disidentské hnutie na jav z obdobia 60.–80. rokov a na aktivity prevažne liberálnych, resp. exkomunistických intelektuálov.¹ Václav Moulis dokonca vymedzuje rámec aktivít disentu v prípade ZSSR. Podľa neho činnosť disentu spočívala v nezávislej literárnej tvorbe, s čím súvisela požiadavka slobody slova, v kritike stalinizmu, v prejavovaní protestu proti zatýkaniu a zároveň v prejavovaní sympatií so zatýkanými a väznenými a v rozširovaní samizdatu.² Vo svojom ďalšom diele³ tento pojem rozoberá podrobnejšie. Chápe ho ako „kritický – nie v povrchnom zmysle slova – názor a postoj k politike komunistickej strany a jeho verejné prejavovanie.“ Považuje ho za „prirodzený produkt totalitnej spoločnosti ... v jej zostupnej fáze.“ Za dissent v „pravom zmysle slova“ považuje iba tzv. intelektuálny dissent, vznikajúci z malých diskusných skupín, nie krajné formy a prejavy odporu, ako napr. štrajky alebo vytváranie tajných politických strán. Medzi disidentské aktivity zaraďuje kritické názory na minulosť, úvahy o „pravom“ socializme a jeho „deformáciách“ od teoretických úvah po rozbor národnostnej otázky. Umeleckú tvorbu však považuje za „osobitný odtieň disentu,“ v niektorých prípadoch skôr za polodisident. Hoci požiadavka rešpektovať ľudské práva je nesporne politická, aj samotní protagonisti „disentu,“ vrátane Charty 77, sa odmietali definovať ako „politická opozícia“, naopak, Charta 77 sa definovala ako „voľné, neformálne a otvorené spoločenstvo ľudí rôznych presvedčení, rôznej viery a rôznych profesií, ktoré spája vôľa jednotlivo a spoločne sa zasadzovať za rešpektovanie občianskych a ľudských práv v našej krajine i vo svete.“⁴ Na druhej strane pri používaní pojmov „politická opozícia“ a „odpor“ proti komunistickému režimu sa pridrievam definície poľského his-

¹ KUSÝ, M.: Ľudské práva a slobody v období rokov 1968–1989. In: *Demokracia a ochrana ľudských práv. Teória, prax, medzinárodná úprava*, Koganová, V. (ed.). Ekonomická univerzita – SZPV, Bratislava 1996, s. 202–220.

² ŠVANKMAJER, M. – VEBER, V. – SLÁDEK, Z. – MOULIS, V.: *Dějiny Ruska*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 1995, s. 386.

³ MOULIS, V.: *Dějiny sovětského disentu*. In: *Sondy k dějinám SSSR*, MOULIS, V. – SLÁDEK, Z. – VORÁČEK, E. (eds.). Ústav dějin střední a východní Evropy AV ČR, Praha 1993, s. 112–113.

⁴ PREČAN, V.: *Charta 77. 1977–1989. Od morální k demokratické revoluci*. Čs. středisko nezávislé literatury, Scheinfeld-Schwarzenberg – Archa Bratislava – ÚSD ČSAV Praha 1990, s. 2.

torika Andrzeja Friszkeho, podľa ktorého je odpor „spontánna, neorganizovaná a neriadená činnosť proti nanucovanému politickému, resp. ideologickému systému, často spojená s obranou tradičných hodnôt“, kým politická opozícia znamená „vedomú, plánovitú organizačnú alebo intelektuálnu činnosť, opierajúcu sa o určitý program, ktorej cieľom bolo odstránenie systému alebo jeho reformovanie, spočívajúce v obmedzení monopolu moci strany a v obnovovaní subjektivity spoločnosti.“⁵

Pri vypracúvaní koncepcie *Slovníka disidentov strednej a východnej Európy* v gescii organizácií združujúcich bývalých opozičných aktivistov vo Varšave sa prijala takáto definícia pojmu „disident“: Za disidentov sú v tomto prípade považovaní ľudia, ktorí aktívne vystupovali proti komunistickému systému, na obranu ľudských práv a základných demokratických slobôd, iniciovali opozičné aktivity, neuchyľovali sa k násiliu, rešpektovali demokratické pravidlá v nedemokratickom svete, za ich činnosť im hrozili represie a pôsobili mimo oficiálnych mocenských štruktúr.⁶ Takéto vymedzenie pojmov umožňuje zahrnúť pod pojem dissent aj najvýznamnejšie skupiny či jednotlivcov, resp. aktivity, ktoré nesledovali primárne politické ciele, ale koncentrovali sa najmä na odpor proti komunistickému systému, ktorých činnosť napriek pôvodným zámerom nadobudla politické dimenzie.

Situáciu navyše komplikuje skutočnosť, že viacerí protagonisti aktivít nezávislých od komunistického režimu, ktorí boli za svoju činnosť perzekvovaní, odmietajú svoje zaradenie do dissentu s tým, že ciele, ktoré sledovali, nemali primárne politický charakter. Takéto zaradenie odmietali aj vzhľadom na obavy z možných perzekúcií zo strany komunistického režimu. Preto som sa rozhodol používať širší pojem „nezávislé iniciatívy“, ktorý nevzbudzuje také kontroverzie a konfúzne predstavy, ako pojem disident. Tento pojem budem používať paralelne s pojmom dissent.

Pri výskume disidentskej problematiky na Slovensku vyvstáva viacero ďalších otázok, ktoré stále zostávajú otvorené a zda môžu byť podnetom aj pre širší interdisciplinárny výskum:

Akú typológiu politického správania sa občanov a predovšetkým intelektuálnych elít počas normalizácie možno urobiť?

Prečo bol dissent na Slovensku početne taký slabý a v porovnaní s Českom mal omnoho menší vplyv na spoločnosť, a to aj napriek tomu, že postihy občanov za aktivity v rokoch 1968–1969 (súdne aj mimosúdne) dosiahli po roku 1968 na Slovensku omnoho menšiu intenzitu ako v Česku?

Mala normalizácia na Slovensku skutočne miernejší priebeh ako v Česku?

Prečo dochádza k jeho organizovaniu v porovnaní s Českom tak neskoro, prečo sa samizdatové periodiká, ak nerátame kresťanské samizdatové periodiká, objavujú až tak neskoro?

Nakoľko boli nezávislé iniciatívy na Slovensku autonómnym javom a nakoľko možno hovoriť o spoločnom československom disente? Čo bolo v slovenskom disente autonómne a čím bol špecifický v porovnaní s disentom v Česku a aké boli ich spoločné črty?

⁵ FRISZKE, A.: *Opozycja polityczna w PRL 1945-1980*. Aneks Publishers, London 1994, s. 5.

⁶ Protokół konferencji przedstawicieli ośrodków przygotowujących „Słownik dysydentów”. Warszawa, Ośrodek KARTA, 4.-5. 7. 1998.

Ako možno štrukturovať disent, resp. nezávislé iniciatívy na Slovensku a aké kritériá možno pritom použiť?

Áká bola úloha disentu na Slovensku pri páde komunistického režimu?

Ákú periodizáciu možno použiť pri vývoji nezávislých iniciatív, resp. disentu na Slovensku?

V čom sa činnosť nezávislých iniciatív na Slovensku v rokoch 1969–1989 odlišuje od protirežimných aktivít v období rokov 1948–1968?

Plenárne zasadnutie ÚV KSČ v dňoch 28.–30. 1. 1970 vyhlásilo všeobecnú čistku v KSČ formou pohovorov spojenú s výmenou straníckych legitímácií. Z KSČ mali odísť všetci tí, ktorí sa angažovali v reformnom procese. Previerkové komisie boli menované zhora z pracovníkov straníckeho aparátu, ich rozhodnutie schvaľoval nadriadený stranícky orgán. V rámci celého Československa bolo podľa stavu z 9. 10. 1970, keď ešte nebolo rozhodnuté o osude 10 792 prípadov (0,7 % členov), zbavených členstva v KSČ vylúčením alebo vyškrtnutím 326 817 ľudí, t. j. 21,7 % z celkového počtu členov. Keď k nim pripočítame ďalších 146 914 ľudí, ktorí KSČ opustili v rokoch 1968–1969 (predovšetkým vystúpením z jej radov), počet členov KSČ v rokoch 1968–1970 klesol o 473 731 ľudí.⁷ Kým v Česku muselo KSČ nedobrovoľne opustiť 23 % členov, na Slovensku bolo členstva v KSČ zbavených celkovo 53 206 ľudí, t. j. 17,5 % členov. Postihnutí boli predovšetkým príslušníci inteligencie, pracovníci SAV, vysokých škôl, vydavateľstiev, médií a ústredných úradov.⁸ Zákaz publikovania postihol spisovateľov Dominika Tatarku, Ladislava Ťažkého, Petra Karvaša, Štefana Moravčíka, Romana Kaliského, Ctibora Štítnického, Juraja Špitзера, Lászlóa Dobosa, Milana Hamadu, Ivana Kadlečíka, Pavla Hružza, filozofov Milana Šimečku a Miroslava Kusého a mnohých ďalších. Odpor proti čistkám v spoločnosti bol pomerne slabý. Spomedzi otvorených prejavov nesúhlasu treba spomenúť napr. vystúpenie Ondreja Pavlíka na zasadnutí ÚV KSS 9. 7. 1970, ostro kritizujúceho počínanie tzv. straníckych jadier, ktoré „mesiace zbierajú a kontrolujú materiály na odstreľovanie ľudí“, pričom metódy používané pri tzv. normalizácii prirovnával k praxi 50. rokov.⁹ Jeho vystúpenie však bolo viac motivované obavami o svoj vlastný osud, ako nesúhlasom s oficiálnou politikou KSČ, čo dokumentuje aj jeho neskorší postoj, keď sa plne postavil na stranu Gustáva Husáka a počas 70. a 80. rokov podporoval oficiálny kurz, ba dokonca medzi slovenskými intelektuálmi patril k najkonzervatívnejším komunistom. Podobne spisovateľ Vladimír Mináč v Slovenskej televízii 21. 5. 1970 pri príležitosti výročia založenia KSČ varoval pred „novými kádrovníkmi“ a „neobmedzenými vlastníkmi pravdy“. Aj V. Mináč sa však stal oficiálnym spisovateľom a až do konca 80. rokov patril medzi najostrejších exponentov oficiálnej línie medzi slovenskými intelektuálmi.

⁷ MAŇÁK, J.: Čistky v Komunistickej strane Československa 1969–1970. ÚSD AV ČR, Praha 1997, s. 58, 117.

⁸ ŠTEFANSKÝ, M.: Invázia, okupácia a jej dôsledky. In: Slovenská spoločnosť v krízových rokoch 1967–1970. Zv. III. Komisia vlády SR pre analýzu historických udalostí z rokov 1967–1970 – Politologický kabinet SAV, Bratislava 1992, s. 191–192; Maňák, J.: c. d., s. 58.

⁹ ŠTEFANSKÝ, M.: Invázia..., s. 182.

Napriek uvedeným vystúpeniam normalizáciu a čistky vo verejnom živote „slovenská spoločnosť prijala... pasívne“.¹⁰ Príčinou bola omnoho slabšia rozvinutosť občianskej spoločnosti v porovnaní s Českom, skutočnosť, že Slovensko bolo v rokoch 1968–1969 „menej kontrarevolučné“, čo oficiálna propaganda obzvlášť zdôrazňovala. Ďalšou príčinou bolo to, že na čele normalizačného procesu a obnovy „ancient regime“ do značnej miery stáli protagonisti tzv. obrodného procesu ako aj to, že nespokojnosť väčšiny obyvateľstva Slovenska s jeho postavením v rámci Československa a volanie po vytvorení federácie spomalili procesy politickej diferenciácie. Skutočnosť, že bývalí vedúci predstavitelia „obrodného procesu“ kapitulovali, stiahli sa z politického života a prestali vyvíjať verejnú činnosť, resp. stali sa aktívnymi exponentmi normalizačného režimu spôsobila, že väčšina obyvateľstva, zbavená politických lídrov, si takisto zvolila cestu prispôsobenia sa komunistickému režimu. Kapitulovali aj ľudia ako bývalý predseda Národného zhromaždenia Josef Smrkovský a po apríli 1969 aj bývalý prvý tajomník ÚV KSČ Alexander Dubček, teda ľudia považovaní za symboly tzv. obrodného procesu. A. Dubček prijal po svojom odchode z najvyššieho stranického postu a nástupe Gustáva Husáka funkciu predsedu Federálneho zhromaždenia a v tejto funkcii podpisoval zákony obmedzujúce politické práva a slobody občanov. Potom do roku 1970 reprezentoval už znormalizované Československo ako veľvyslanec v Turecku.

Napokon dôležitým faktorom sa stal aj odlišný priebeh normalizácie na Slovensku v porovnaní s Českom. Tam boli postihnutí čistkami v prevažnej miere úplne zbavení možnosti pôsobiť v svojom odbore, museli vykonávať manuálne povolania, niektorí z nich sa ocitli úplne bez zamestnania. Títo ľudia boli v omnoho väčšej miere za svoju činnosť prenasledovaní aj súdne. V českej spoločnosti, najmä medzi intelektuálnou elitou, vznikla teda pomerne početná vrstva postihnutých, ktorí boli dohnaní k priamej konfrontácii s komunistickým režimom. V dôsledku toho sa u tejto skupiny ľudí vytvorilo spoločné generačné povedomie, vytvorila sa generácia tzv. „osmašesiatnikov“, ktorá v nasledujúcich rokoch začala nadväzovať kontakty s ďalšími nezávislými skupinami.

Na Slovensku ľudia postihnutí za svoje postoje nevytvorili nijakú kompaktnú generačnú skupinu so spoločným pocitom, s podobnými osudmi, resp. schopnú sformulovať spoločnú názorovú platformu. Akoby to potvrdzovala aj skutočnosť, že preklad tohto výrazu do slovenčiny ako „šesťdesiatosmičkári“ vyznieva pomerne násilne a ani sa v slovenskom jazyku nepoužíva. Táto generácia na Slovensku nedokázala vytvoriť spoločnú názorovú platformu ani po roku 1989. Hoci obyvateľstvo Slovenska prejavovalo aj v rokoch 1968–1969 omnoho väčšiu spokojnosť s existujúcimi pomermi a tlak verejnej mienky na politické zmeny bol v porovnaní s českými krajinami omnoho menší, nehovoriac ani o slabšej miere odporu proti normalizačnému režimu na Slovensku, tento jav nepramenil z vedomej identifikácie obyvateľstva, resp. politických elit s komunistickým režimom. Na Slovensku bolo komunistické politické myslenie rozvinuté omnoho slabšie, podpora režimu mala skôr intuitívny charakter, resp. bola motivovaná kariéristickými pohnútkami. Preto sa nemohli veľmi rozvíjať ani reformnoko-munistické myšlienkové smery.

¹⁰ Tamže, s. 183.

Komunistická moc využila tzv. parochiálny charakter slovenskej politickej kultúry, silu klientelistických väzieb v slovenskej spoločnosti, vďaka ktorým perzekúcie začiatkom 70. rokov iba vo výnimočných prípadoch nadobudli existenčný charakter. Perzekvovaným ľuďom sa spravidla ponúkali tzv. krycie zamestnania, ale za cenu, že sa zrieknu akýchkoľvek nezávislých aktivít a v mnohých prípadoch aj publikovania ako takého. Osobitným javom bolo rozšírené tzv. požičiavanie mien, t. j. že ľudia postihnutí zákazom publikovania vydávali svoje diela pod menom autora, ktorý podobné problémy nemal. Len v nepočetných prípadoch znamenali čistky dlhodobu stratu možnosti pre postihnutého človeka pracovať v svojom odbore. Časť protagonistov tzv. obrodneho procesu dostala možnosť uzavrieť s režimom kompromis, urobiť verejné pokánie za svoje aktivity a tým sa od svojej minulosti dištancovať. Bol to prípad literárneho kritika Pavla Števäčka, ktorý roku 1968 patril medzi najradikálnejších stúpcov demokratických reforiem a aj po okupácii Československa žiadal ako člen ÚV KSS pokračovať v Dubčekovej politike. Ešte roku 1969 patril medzi kritikov politiky G. Husáka. Roku 1973 však napísal list vedeniu Zväzu slovenských spisovateľov, v ktorom odsúdil Dubčekovu politiku a vyslovil aj svoju sebakritiku.¹¹ Podobne sa od svojej činnosti neskôr dištancovali ďalší postihnutí spisovatelia.

Neskôr, roku 1977, po tom, ako sa slovenskí intelektuáli z väčšej časti nepripojili k petícii Charta 77, aj ďalší spisovatelia a intelektuáli získali možnosť opäť publikovať. Časť z nich sa dokonca mohla vrátiť aj do KSČ. Z renomovaných spisovateľov odišli do exilu Jaroslava Blažková, Ladislav Mňačko, humorista Pavel Taussig, neskôr aj Ladislav Ján Kalina a Ján Rozner, ale väčšina z tých, ktorí boli začiatkom 70. rokov umlčaní, sa neskôr vrátili do oficiálnej literatúry. Týka sa to napr. Ladislava Ťažkého, Milana Ferka, Kataríny Lazarovej, Antona Hykischa, Jána Johanidesa, Antona Baláža, Maríny Čeretkovej-Gállovej a Pavla Vilikovského, ale aj Petra Karvaša, Jaroslava Rezníka, Milana Krausa, Jána Lenča a mnohých ďalších.¹²

V slovenskej spoločnosti veľmi účinkoval tzv. fenomén strachu a voľby menšieho zla, pričom odstrašujúcim príkladom bola situácia v Česku ako aj osud niektorých slovenských intelektuálov, ktorí podobný kompromis s režimom odmietli urobiť. Preto je namieste spochybníť zaužívaný stereotyp o miernejšom priebehu normalizácie na Slovensku v porovnaní s Českom. Uvedený fenomén strachu a voľby menšieho zla, opisovaný Ivanom Kamencom, v skutočnosti znamenal pre slovenské politické elity a verejnosť v zlomových momentoch dobrovoľnú kapituláciu. Výsledkom voľby menšieho zla sa tak spravidla stalo akceptovanie a identifikácia sa práve s tým zlom, pred ktorým malo byť obyvateľstvo kapituláciou uchránené.¹³ Inak povedané, slovenské politické elity v krízových okamihoch neraz radšej volili pre ne pohodlnejšiu cestu udržania si vlastných mocenských pozícií a privilégií, než aby si zvolili cestu bránenia duchovných, morálnych, resp. politických princípov, vďaka ktorým sa dostali k moci. Sloven-

¹¹ MLYNÁRIK, J.: Normalizácia po slovensky, č. 4. In: Kultúrny život, 31. 10. 1990, č. 29, s. 8.

¹² Česká a slovenská literatúra v exilu a samizdatu, MACHALA, L. (ed.). Filozofická fakulta UP, Olomouc 1990, s. 128-136.

¹³ KAMENEC, I.: Phenomenon of Fear in Modern Slovak History? In: Studia historica Slovaca, XIX., 1995, s. 127-136.

ská verejnosť veľmi často svoje elity v takomto spôsobe politického správania nasledovala. Je to aj prípad reakcie majoritnej časti slovenskej spoločnosti, elitami počnúc a radovými občanmi končiac, na nástup normalizačného režimu v rokoch 1969–1970.

Normalizácia na Slovensku znamenala kapituláciu omnoho širších vrstiev spoločnosti ako v Česku, ako aj ich integrovanie do režimu. Ten pritom nebol prinútený siahnuť k nijakým politickým ústupkom, aby dosiahol svoje ciele – absolútne ovládnutie verejného a intelektuálneho života. Na Slovensku sa omnoho viac ako v Česku aplikoval systém diferencovaných adrešných represii, pričom normalizačný režim na dosiahnutie svojich cieľov nepotreboval masový teror. Komunistický režim na Slovensku sa stal podobne ako v Česku intelektuálne sterilným a rovnako dôsledne uplatňoval líniu dokumentu *Poučenie z krízového vývoja v strane a spoločnosti*, ktorý sa stal základným a v podstate jediným programovým dokumentom KSČ, kodifikoval tzv. reálny socializmus v interpretácii husákovského vedenia KSČ a znemožnil akúkoľvek diskusiu o podobe socializmu. Preto aj snahy a pokusy reformovať politický systém nemohli, na rozdiel od 50. a 60. rokov, vyjsť z jeho vnútra, akákoľvek politická zmena sa mohla realizovať len mimo režimu a mocenských elít, ktoré sa dostali k moci po roku 1969 a prostredníctvom iných síl, ako boli sily pôsobiace v rámci oficiálnych štruktúr. Trhliny v tomto systéme sa začali objavovať až v druhej polovici 80. rokov.

Ďalšou, pomerne významnou skupinou inteligencie, bola skupina spolupracovníkov Gustáva Husáka zo 60. rokov, ktorú reprezentovali predovšetkým umelci ako Vladimír Mináč, Miroslav Válek, Michal Chorváth, Ladislav Novomeský, Vojtech Mihálik, Pavol Horov a vedci ako napr. Ondrej Pavlík a Felix Vašečka. Hoci títo intelektuáli sa vyjadrovali kriticky o politike Antonína Novotného, jednoznačne odsudzovali zásah sovietskych vojsk i nastupujúcu normalizáciu a viacerí z nich sa angažovali aj v reformnom pohybe v rokoch 1956–1957, rozhodli sa normalizačný režim podporovať predovšetkým z kariéristických dôvodov, a to aj napriek tomu, že z ich súdobých výrokov je jasné, že si charakter nastupujúceho režimu veľmi dobre uvedomovali.¹⁴ Od svojej reformnej minulosti sa tým dištancovali a postupne sa z nich stávali najdogmatickejší predstavitelia oficiálneho kultúrneho establishmentu.

Ďalšia časť ľudí politicky aktívnych v roku 1968 sa síce nezapojila do nezávislých iniciatív, ale odmietala vystúpiť so sebakritikou a prejaviť podporu normalizačnému režimu, čím si zahatala šancu vrátiť sa do verejného života. Medzi nich patrili napr. filozof Milan Váross, novinári a publicisti Vladimír Maňák, Martin Hric, Roman Kaliský či historik Michal Dzvonič. Len malá časť sa vzhľadom na už spomínané skutočnosti rozhodla vstúpiť do priamej konfrontácie s normalizačným režimom.

Hoci Československo od 1. 1. 1969 nadobudlo charakter federatívneho štátu, prax normalizačného režimu, politické presvedčenie tzv. normalizačnej garnitúry vo vedení KSS a predovšetkým neporovnateľne prísnejšia kontrola všetkých sfér verejného života ako v druhej polovici 60. rokov prispeli k tomu, že na Slovensku i napriek formálne posilneným kompetenciám republikových orgánov neexistoval, prinajmenšom vo vzťahu k nezávislým iniciatívam, politický kurz, ktorý by sa odlišoval od kurzu

¹⁴ ŠTEFANSKÝ, M.: *Invázia...*, s.182-183.

v českých krajinách. Ba dokonca naopak, normalizačný kurz v rámci celého Československa presadzovali práve slovenskí komunistickí funkcionári ako napr. Gustáv Husák, Vasil Biľak či Bohuslav Chňoupek. To, že súdne represie nedosahovali takú intenzitu, ako v Česku, nebolo výsledkom liberálnejšieho kurzu vedenia KSS, ale skôr slabšieho dosahu činnosti nezávislých iniciatív na spoločnosť. Opozičná činnosť, resp. vyvíjanie nezávislých aktivít sa na Slovensku stali vecou jednotlivcov, pričom miera ich spoločenskej izolácie bola omnoho väčšia ako v Česku. Počet slovenských signatárov Charty 77, vrátane Slovákov žijúcich v Česku, dosahuje približne 10 osôb.¹⁵ Práve početná slabosť aktívnych odporcov režimu prispela k izolácii disentu na Slovensku, čo viedlo k jeho tesnejšiemu primknutiu sa k pražskému disentu.

Slovenský a český disent spájala existencia spoločných problémov, akým bol silný tlak komunistickej moci voči prejavom nezávislého myslenia a spontánnym aktivitám. Kontakt disentu s verejnosťou sa až na malé výnimky, najmä v 70. rokoch a v prvej polovici 80. rokov, mohol realizovať prostredníctvom zahraničných médií, v zahraničí pôsobili aj vydavateľstvá ineditnej literatúry. Vzhľadom na obmedzené možnosti cestovania sa tento kontakt realizoval najčastejšie v Prahe, ktorá ako hlavné mesto spoločného štátu bola sídlom zastupiteľských úradov cudzích štátov a ktorú navštevovali zahraniční novinári. Napokon úzka spolupráca slovenského disentu s pražskými centrami nezávislých aktivít bola podmienená omnoho väčšou početnosťou disentu v Česku, intenzívnejšou aktivitou pražského samizdatu, ktorý umožňoval publikovať aj slovenským autorom. Naopak, v bratislavských samizdatových periodikách sa hojne objavovali aj texty českých autorov, resp. české preklady významných diel zahraničnej literatúry.

Vzhľadom na to, že totalitný režim prísnu kontrolou informačných tokov znemožňoval komunikáciu bratislavského a košického okruhu alternatívnej kultúry, tieto dve strediská sa o svojej činnosti a existencii dozvedali jedine vďaka kontaktom s pražským disentom. Na Slovensku teda nemožno, azda až do roku 1989, keď k zjednocovaniu roztrieštenej a nedostatočne komunikujúcej politickej opozície výrazne prispel najprv vznik Hnutia za občiansku slobodu roku 1988 a potom zatknutie a súdny proces s tzv. bratislavskou päťkou (Ján Čarnogurský, Miroslav Kusý, Hana Ponická, Anton Selecký a Vladimír Maňák) hovoriť o existencii spoločného fóra nezávislých iniciatív. Podoba alternatívnej politickej scény na Slovensku bola teda odvodená od svojho českého náprotivku a vplyv českého disentu na činnosť slovenských nezávislých iniciatív bol omnoho výraznejší ako to bolo naopak. Najmä tzv. občiansky disent, ktorého príslušníci žili predovšetkým v Bratislave, nevytvoril nijakú vlastnú publikačnú ani organizačnú platformu. Možno sa teda prinajmenšom v prípade tzv. občianskeho disentu a alternatívnej kultúry (hoci aj tzv. kresťanský disent v oboch častiach spoločného štátu úzko spolupracoval) stotožniť s názorom, že slovenský disent bol organickou súčasťou jednotného, hoci bohato štruktúrovaného disidentského hnutia v rámci celého Československa.¹⁶ Pravdou je, že disent na Slovensku bol výrazne atomizovaný a na

¹⁵ MLYNÁRIK, J.: c. d., s. 8.

¹⁶ JABLONICKÝ, J.: O disente na Slovensku. In: Dilema, marec 1999, č. 3. s. 20-26.

Slovensku chýbala spoločná opozičná platforma podobná Charte 77, ktorá absentovala až do roku 1989.

Aj vzhľadom na tieto skutočnosti, sa v prostredí disentu v Česku i na Slovensku prejavovala nechuť otvárať otázky česko-slovenských vzťahov a postavenia Slovenska v spoločnom štáte, hoci po roku 1990 sa táto otázka stala dominantnou témou vnútropolitického diskurzu v Československu. V tomto smere bol výnimkou Petr Pithart, ktorý prikladal veľký význam problémom česko-slovenských vzťahov.¹⁷ Okrem toho pre slovenských nezávislých intelektuálov bola príznačná nechuť k nacionalizmu, najmä po skúsenostiach z rokov 1968–1969, keď tzv. slovenskú kartu a myšlienku federalizácie krajiny zneužili protireformné sily. Dôležitým faktorom, podmieňujúcim pomerne slabú prítomnosť národného prvku v činnosti nezávislých iniciatív na Slovensku, však bola aj skutočnosť, že štátoprávne ambície Slovákov boli do značnej miery uspokojené federatívnym usporiadaním krajiny, vďaka čomu sa podstatne rozrástla slovenská politická a ekonomická elita, ktorá z federalizácie štátu profitovala. Napriek federalizácii štátu ďalej pokračovalo prerozdeľovanie finančných prostriedkov v rámci celoštátneho rozpočtu, čo umožňovalo v 70. rokoch intenzívny hospodársky rozvoj Slovenska spojený s rastom životnej úrovne.

Na druhej strane dissent na Slovensku otváral aj jednoznačne slovenské problémy. Šlo o niektoré časti eseje Jána Budaja *Bratislavský chodec*, uverejnenej v prvom čísle samizdatového časopisu *Kontakt* (1981), ktorú síce uvádzal ako „cestopis“ bratislavskými ulicami a historickým „nevedomím“ Slovenska, ale ktorá sa zaoberala aj širšími aspektmi slovenskej politickej kultúry. Podľa J. Budaja práve „sebanepoznanie“ Slovákov bolo príčinou nedorozumení medzi Čechmi a Slovákmi. Kým na Slovensku dominoval vidiecky typ spoločenského vedomia, v Česku prevažoval urbánny a priemyselný typ. Na príklade udalostí z rokov 1938, 1968, ale aj na základe ohlasu na Chartu 77 konštatoval, že „aplikovanie sféry sociálneho vedomia českého spoločenstva na Slovensku a z toho vyplývajúce očakávania a nároky na adekvátne reakcie Slovákov, sú spravidla ďalším sklamaním.“ V eseji sa ďalej venoval problematike likvidácie historických pamiatok na Slovensku, najmä v Bratislave, pričom za príčinu tohto javu označoval nezrelosť národnej kultúry. Upozorňoval na potrebu otvorene hovoriť o slovenskom nacionalizme, o vzťahu slovenského národa k národnostným menšinám, k svojmu kultúrnemu dedičstvu a zakrývaní dedičstva Židov, Nemcov a Maďarov, ktorí žijú, resp. v minulosti žili na území Slovenska. Slovenské spoločenské vedomie považoval za poznačené nacionalizmom a šovinizmom, v ktorom absentoval skutočný obraz o sebe a o svete. Preto sa podľa neho práve počas normalizačného režimu rozvinul „ideál jednorozmerného Slováka... bytosti s nedôverou a nepriateľstvom k susedom a s pocitom menejcennosti k Čechom.“¹⁸

Otázkam národných tradícií a národných dejín sa venovali vo svojich prácach aj historik Jozef Jablonický, politológ Miroslav Kusý a kresťanský aktivista Ján Čarnogurský. Najmä na stránkach kresťanských samizdatových periodík sa otvárala aj národná prob-

¹⁷ PITHART, P.: Osmadesiaty. Rozmluvy, Praha 1990.

¹⁸ Pozri PASTIER, O.: Z histórie bratislavského samizdatu (1). In: Fragment K, 1991, č. 2, s. 50-57).

lematika, napr. v prípade časopisov *Hlas Slovenska* a *Historický zápisník*. *Historický zápisník* vychádzal v rokoch 1986 a 1987 a redigoval ho Ivan Polanský. Mal jednoznačne národnú orientáciu, výber textov, ktorých autormi boli napr. Pavol Čarnogurský, Karol Sidor, Ján Buday a Andrej Hlinka, bol koncipovaný ako „protiváha oficiálneho negatívneho hodnotenia“ osobností ako napr. Jozef Tiso a Andrej Hlinka. Umiernenejšiu líniu mal časopis *Hlas Slovenska*, ktorý vychádzal v rokoch 1988–1989 a uverejňoval aj názory ľudí odmietajúcich ľudácky nacionalizmus.¹⁹ Spor medzi tzv. národnou a liberálnou orientáciou sa prejavoval aj počas diskusií o budúcej podobe časopisu *Proglas* (pôvodne *Vír*), ktorého založenie na jeseň 1989 pripravovala skupina bratislavských vysokoškolákov. Hoci jeho iniciátori, študenti Filozofickej fakulty UK, sa snažili o „legalizáciu“ časopisu tým, že ako vydavateľ bude uvedený Fakultný výbor SZM, v prípade odmietavej odpovede boli odhodlaní časopis vydávať aj formou samizdatu.²⁰ Prvky národnej orientácie sa objavovali aj v samizdatových materiáloch skupiny priaznivcov A. Dubčeka.

Špecifikom Slovenska a slovenských nezávislých iniciatív bol okrem početnej slabosti jednoznačne politicky orientovaného disentu väčší podiel primárne nepolitických skupín odporu ako v Česku. Tu možno súhlasiť s názorom politologičky Soni Szomolányi, ktorá tvrdí, že jadro nezávislých iniciatív tvorili predstavitelia nonkonformných komunít,²¹ a Martina Bútoru, podľa ktorého „ak aj existovali skupiny, ktorých pôsobenie a zámery presahovali alebo presakovali do politiky, nedeclarovali svoje ciele ako primárne politické. Bolo to značne fragmentarizované, partikulárne dianie, a keď to porovnáme s klasickým vymedzením politickej opozície, sily, ktorá aspiruje na prebratie politickej moci alebo aspoň na účasť na moci..., tak o niečom takom sa na Slovensku hovorí nedalo.“²² Stieranie hraníc medzi oficiálnou a alternatívnou kultúrou prebiehalo v rokoch 1988–1989, keď niektoré časopisy, najmä kultúrne (napr. *Slovenské pohľady*, *Literárny týždenník*, *Dotyky* a *Dialóg*) už uverejňovali aj príspevky autorov, ktorí patrili medzi výrazných predstaviteľov disentu, napr. Milana Šimečku ml. (*Dotyky*), Ivana Hoffmana a Marcela Strýka (*Literárny týždenník*). Udalosťou v slovenskom intelektuálnom i politickom živote sa stalo blahoželanie D. Tatarkovi k narodeninám a zverejnenie správy o jeho úmrtí na stránkach *Literárneho týždenníka*, vydanie jeho *Navrávačiek v Slovenských pohľadoch* i poviedky Milana Šimečku ml. v časopise *Dotyky*. Ostrá kritika režimu odznela aj na konferencii o situácii súčasnej slovenskej literatúry, organizovanej oficiálnym Zväzom slovenských spisovateľov v Budmericiach v máji 1989. O situácii v literatúre a tým aj o situácii v celej spoločnosti v 70. rokoch sa začiatkom roku 1989 otvorene hovorilo ako o dobe temna.²³

¹⁹ LESŇÁK, R.: Listy z podzemia. Kresťanské samizdaty 1945-1989. USPO, Bratislava 1998, s. 152-156.

²⁰ 1989 – príloha *Proglasu*. In: *Proglas*, roč. X., október 1999, č. 2, s. 19-30.

²¹ SZOMOLÁNYI, S.: Prehistória, zrod a rola aktéra novembra '89 – VPN. In: *Verejnosc' proti násiliu 1989-1991. Svedectvá a dokumenty*. Nadácia Milana Šimečku, Bratislava, s. 16.

²² *Verejnosc' proti násiliu 1989-1991*, c. d., s. 45

²³ Porovn. ŠUTOVEC, M.: Začiatok sedemdesiatych rokov ako literárnohistorický problém. In: *Slovenské pohľady*, č. 1/1989, s. 29 – 43; Situácia literatúry (Budmerice '89). Literatúra v diskusii In: *Slovenské pohľady*, č. 11/1989, s. 2-32; Situácia literatúry (Budmerice '89). Literatúra v diskusii 2. In: *Slovenské pohľady*, č. 12/1989, s. 2-14; Situácia literatúry (Budmerice '89). In: *Slovenské pohľady*, č. 7/1990,

Početná slabosť politicky orientovaného disentu na Slovensku spôsobila, že pri formovaní Verejnosti proti násiliu ako širokého politického hnutia mali rozhodujúcu úlohu primárne nepolitické skupiny. Rok 1989 sa vyznačoval postupným splývaním oficiálnej a neoficiálnej scény, keď sa za prepustenie uväznených členov tzv. bratislavskej päťky zasadzovali aj intelektuáli, ktorí pôsobili v oficiálnej kultúre a vede (napr. Lubomír Feldek, Vladimír Kompánek, Miloš Žiak, Soňa Szomolányi, Róbert Roško, Andrej Ferko, Ján Štrasser a i.), ba mnohí z nich boli aj členmi KSČ. Významnú úlohu v aktivizácii verejnosti zohrali bratislavskí výtvarníci, ktorým sa ovládnutím vedenia mestskej organizácie oficiálneho Slovenského zväzu výtvarných umelcov podarilo získať organizačnú základňu pre svoju činnosť. Spomínaná slabosť politicky orientovaného disentu na Slovensku ako aj uväznenie jeho najvýznamnejších predstaviteľov (J. Čarnogurský, M. Kusý) zapríčinili, že úloha disentu či nezávislých iniciatív bola pri formulovaní spoločného programu a vytvorení zjednocujúcej organizácie, opozičného hnutia Verejnosť proti násiliu, neporovnateľne menšia, ako bol podiel českých disidentov na vzniku Občianskeho fóra.

Nezávislé aktivity na Slovensku možno rozdeliť do viacerých skupín podľa rozličných kritérií. Jedným z možných je členenie použité Petrom Pithartom na disent reflexívny a disent protestný.²⁴ Toto členenie však nevystihuje všetky aspekty činnosti nezávislých aktivít, navyše vyvoláva viaceré problémy pri klasifikácii jednotlivých protagonistov nezávislých iniciatív, keďže niekedy je pomerne ťažké rozlišovať medzi protestnými a reflexívnymi aktivitami a ľudia ako napr. M. Kusý, J. Čarnogurský, J. Jablonický a i. sú zaraditeľní do oboch kategórií. Ďalším kritériom je politická orientácia jednotlivých skupín či protagonistov nezávislých aktivít. Okrem toho je potrebné uplatňovať aj kritérium generačné. Mimoriadne dôležité je tiež určiť, nakoľko spomínaní jednotlivci, resp. skupiny a okruhy ľudí vyvíjali otvorene politickú činnosť a nakoľko v ich prípade ide skôr o odpor voči režimu a o primárne nepolitické aktivity, ktoré sa však v podmienkach totalitného režimu nevyhnutne politizujú a dostávajú do konfliktu s oficiálnou mocou.

Uplatnením kombinácie týchto kritérií môžeme disent, resp. nezávislé aktivity rozdeliť do niekoľkých okruhov. Politický charakter nadobudla činnosť pomerne úzkej skupiny intelektuálov z okruhu bývalých členov KSČ vylúčených po roku 1969, ktorých orientácia sa pohybovala na rozhraní demokratického socializmu a liberalizmu. Zaužívalo sa pre nich označenie „občiansky disent.“²⁵ Spomedzi nich sa regrutovali najvýznamnejší signatári Charty 77 (M. Kusý, D. Tatarka, historik Ján Mlynárik, programátor Vladimír Čech, neskôr aj H. Ponická) na Slovensku a v úzkom kontakte s nimi boli aj intelektuáli, ktorí síce Chartu 77 nepodpísali, ale s jej myšlienkami sympatizovali (Július Strinka, M. Šimečka st., J. Jablonický a i.). Úzky kontakt s príslušníkmi tzv. občianskeho disentu udržiavali niektorí intelektuáli, schádzajúci sa v byte J. Strinku na

s. 93–99; JENČÍKOVÁ, E. – ZAJAC, P.: Situácia súčasnej slovenskej literatúry. In: Slovenské pohľady, č. 2/1989, s. 45–71; ŽIAK, M.: Spomínanie, ako to skutočne bolo (2.). In: OS, jún 1999, č. 7, s. 33.

²⁴ Citované podľa: KOPSOVÁ, R.: Reflexívny disent – črty k portrétu Miroslava Kusého. In: Život v slove a život slovom, Kopsová, R. (ed.). Nadácia Milana Šimečku, Bratislava 1995, s. 54.

²⁵ KUSÝ, M.: c. d., s. 216

tzv. šachových utorkoch. Patrili medzi nich napr. filozof Milan Váross, novinári a publicisti Vladimír Maňák, Martin Hric, Roman Kaliský, Michal Dzvónik. K nim mali veľmi blízko niektorí spisovatelia, ktorí síce aktívne politicky nevystupovali, ale rozhodli sa publikovať v samizdate, resp. v exile, ako napr. Ivan Kadlečík, Albert Marenčin, Miroslav Pius a Pavel Hružík.²⁶ Signatárom Charty 77 bol aj v Česku žijúci slovenský spisovateľ Karol Sidon, filozof Juraj Daubner a právnik Michal Lakatoš. Úvodné vyhlásenie Charty 77 podpísali aj M. Šimečka a J. Strinka, ale pod nátlakom komunistickej Štátnej bezpečnosti svoje podpisy odvolali.

Hoci tzv. občiansky disident, orientovaný predovšetkým na ochranu ľudských práv, v podmienkach Slovenska tvorila pomerne úzka skupina intelektuálov, ktorej sa nepodarilo počas disidentskej činnosti vytvoriť samostatnú politickú iniciatívu, ba ani samostatné samizdatové periodikum, táto skupina mala veľký význam vzhľadom na svoj intelektuálny potenciál i vzhľadom na úzke kontakty s Chartou 77 a na publikačné aktivity v zahraničí. Ich činnosť sa koncentrovala na publikovanie v samizdate, spočiatku (približne od roku 1978) v pražských samizdatových časopisoch (napr. *Obsah*, *Doba*, *Dialogy*, *Československý fejeton/fejtón* a neskôr i *Lidové noviny*, ako aj v samizdatovej edícii *Petlice*), neskôr aj v zahraničí (napr. pomocou exilového vydavateľstva *Naše Snahy*, *68 Publishers*, časopisu *Listy* a i.) a v slovenských samizdatových časopisoch (*Bratislavské listy*, *Fragment K*). Kým v 70. rokoch a začiatkom 80. rokov sa najvýznamnejší protagonisti občianskeho disentu, M. Kusý a M. Šimečka st., koncentrovali predovšetkým na kritiku oficiálnej koncepcie tzv. reálneho socializmu, pričom ho porovnávali s pôvodnými ideálmi socializmu, neskôr sa ťažiskom ich publikačnej činnosti stali otázky rozvoja občianskej spoločnosti, demokracie a ľudských práv.²⁷ Aktivistov slovenského občianskeho disentu komunistický režim za ich činnosť perzekvoval predovšetkým zbavením možnosti publikovania svojich názorov, existenčnými postihmi v zamestnaní, ktoré sa týkali aj ich detí, domovými prehliadkami a občasnými zadržaniami, ktorých cieľom bolo predovšetkým zabrániť im udržiavať kontakty s pražským disidentským prostredím. Až do roku 1981 však neboli postihnutí rozsiahlejšími zatýkaniami, prípadne politickými procesmi. K vážnejším zásahom moci došlo roku 1981, keď boli v súvislosti s aférou s tzv. francúzskym kamiónom, prepravujúcim exilovú literatúru do Československa zatknutí a obvinení z podvracania republiky M. Šimečka st., M. Kusý a J. Jablonický spolu s približne 30 ďalšími ľuďmi, väčšinou signatármi Charty 77.²⁸ Ich zatknutie pravdepodobne súviselo aj s rozmachom nezávislého hnutia Solidarita v susednom Poľsku. V marci 1982 z pôvodne rozsiahlejšej skupiny disidentov zostali vo väzení iba Jiří Ruml, M. Šimečka st. a J. Mlynárik. Do konca mája 1982 boli postupne na nátlak svetovej verejnosti i politikov prepustení a proces sa nekonal.

S týmto okruhom udržiavali tesné kontakty jednotlivci z radov tzv. kresťanského disentu (J. Čarnogurský, F. Mikloško a i.), ktorí sa rozhodli vyvíjať politickú činnosť.

²⁶ Česká a slovenská literatúra, c. d., s. 128–136.

²⁷ KUSÁ, J.: Nezávislé sociálnofilozofické myslenie na Slovensku v rokoch 1969–1989. In: Život v slove a život slovom, KOPSOVÁ, R. (ed.). Nadácia Milana Šimečku, Bratislava 1995, s. 16, 19.

²⁸ MLYNÁRIK, J.: Osud filozofa a púť naša (S Milanom Šimečkom), In: Slovenské rozhľady č. 5, 1995, s. 218–221.

Politickú činnosť však vyvíjali iba ako jednotlivci, nedeklarovali sa ako zástupcovia kresťanského disentu. Kresťanský disent a jeho aktivisti fungovali ako primárne nepolitické štruktúry. Práve z radov politicky angažovaných príslušníkov tzv. kresťanského disentu však vyšla iniciatíva vydávať prvý otvorene politický, kresťanskodemokraticky orientovaný samizdatový časopis *Bratislavské listy*, pričom časopis vychádzal s uverejnením vydavateľa. Časopis sa prihlásil k západnej civilizácii a vstúpil do otvorenej polemiky s komunistickou mocou a ideológiou. Plánoval publikovať aj názory príslušníkov slovenského exilu, ktorý považoval za integrálnu súčasť slovenského národa.²⁹ V časopise sa objavili aj články požadujúce umožniť súkromné podnikanie a vystúpenie roľníkov z jednotných roľníckych družstiev.³⁰ K jeho hlavným prispievateľom patrili predovšetkým kresťansky orientovaní autori ako napr. J. Čarnogurský, jeho brat Ivan Čarnogurský, František Mikloško a Ján Langoš, Ivan Hoffman, Anton Selecký, Vladimír Palko, Václav Benda, z exilu v ňom publikovali napr. Boris Lazar či Imrich Kružliak. K najvýznamnejším spoločným akciám príslušníkov tzv. občianskeho a politickej časti tzv. kresťanského disentu patrili napr. listy protestujúce proti uväzneniu aktivistu maďarskej menšiny Miklósa Duraya roku 1984, spomienkové zhromaždenie v Černovej pri Ružomberku na pamiatku masakry z roku 1907, usporiadané v októbri 1987.³¹ Významnou akciou bolo aj vydanie Vyhlásenia k deportácii Židov zo Slovenska v tom istom čase. Bol to prvý dokument, v ktorom sa predstavitelia slovenskej verejnosti dištancovali od protižidovskej politiky režimu fašistického slovenského štátu z rokov 1939–1945, pričom zároveň poukázali na slovenský podiel na tragédii Židov. Na jeho vzniku sa podieľali protagonisti kresťanského i občianskeho disentu, ako aj niektoré osobnosti slovenského kultúrneho a verejného života, pôsobiace v oficiálnej sfére.³² Významnou politickou akciou kresťanského disentu sa stala tzv. sviečková demonštrácia 25. 3. 1988 v Bratislave, požadujúca nastolenie náboženskej slobody.

Z radov bývalých funkcionárov KSČ, ktorí sa angažovali v tzv. obrodnom procese v rokoch 1968–1969 vznikla pomerne málo aktívna skupina zoskupená okolo A. Dubčeka (Ivan Laluha, Hvezdoň Kočtúch a i.). Táto skupina sa spoliehala na možnosť zmeny politického systému zhora. Spoločne s ďalšími vylúčenými členmi KSČ sa stretávali a v úzkom kruhu diskutovali o politických problémoch, resp. o materiáloch publikovaných v samizdate. Podobných skupín vylúčených členov KSČ bolo viacero. Ich členovia si navzájom pomáhali pri hľadaní zamestnania ako aj pri distribúcii exilovej a samizdatovej literatúry. Priaznivci A. Dubčeka rozširovali okrem samizdatovej literatúry aj Dubčekove vyhlásenia, adresované československým štátnym orgánom i vedúcim orgánom KSČ, v ktorých protestoval proti prenasledovaniu občanov za prejavené názory. Najväčšiu pozornosť vzbudil jeho protestný list Federálnemu zhromaždeniu z 28. októbra 1974, v ktorom odsudzoval systematické potláčanie základných ľudských

²⁹ ČARNOGURSKÝ, J.: Videné od Dunaja. Kalligram, Bratislava 1997, s. 125–126.

³⁰ Tamže, s. 9–124.

³¹ GAŠAJ, N.: Černovská tragédia 1907 (alebo ako Václav Havel prebudil spiaceho ducha Andreja Hlinku). In: Os, č. 6, 1997, s. 22–26.

³² Vyhlásenie k deportácii Židov zo Slovenska. In: Ľud, 12. 1. 1990, s. 3.

a občianskych práv v Československu a žiadal ich rešpektovanie.³³ Po roku 1985 A. Dubček, ktorý v 70. a 80. rokoch napísal 38 protestných listov proti porušovaniu ľudských práv v Československu i proti šikanovaniu vlastnej osoby,³⁴ svoje politické kroky konzultoval najmä s I. Laluhom, H. Kočtúchom, Jánom Uhrom, spisovateľom Ladislavom Ťažkým a sochárom Teodorom Baníkom. I. Laluha a H. Kočtúch vydávali v rokoch 1988–1989 časopis *Myšlienky a čin*. Pomocou neho sa usilovali aktivizovať reformných komunistov vylúčených z KSČ po roku 1989 a ich sympatizantov. Časopis mal obmedzený dosah. Jeho cieľom bola predovšetkým snaha rehabilitovať myšlienky „pražskej jari“ z roku 1968, poukazoval na blízkosť jej ideálov a cieľov gorbačovskej „prestavby“. Reagoval aj na prípravu novej československej ústavy. Vyslovoval sa za štátoprávne zakotvenie rovnoprávného postavenia Slovenska vo federácii, za ústavné legitímovanie národnej symboliky Slovenska, prijatie ústav národných republík, na základe ktorých by boli schválené práva a povinnosti spoločného federatívneho štátu. Zároveň odmietal centralistické tendencie a koncepciu unitárneho štátu. Redakcia časopisu zdôraznila, že nová ústava musí rešpektovať originálnu právomoc národov a národností, jej zásady musia byť schválené referendum, pričom ústavu musia schváliť „zvrchovaní zástupcovia ľudu vzišli zo slobodných demokratických volieb.“³⁵

Ďalším okruhom, ktorého činnosť mala politický charakter, bola disidentská skupina maďarskej menšiny na Slovensku, reprezentovaná najmä Miklósom Durayom, ktorý v marci 1978 inicioval vznik Výboru na ochranu práv maďarskej menšiny v Československu. Výbor protestoval proti pokusom slovenských úradov slovakizovať školy s maďarským vyučovacím jazykom na Slovensku. Svoju činnosť vyvíjal na konšpiratívnych princípoch, dokumenty výboru podpisoval a ako jeho zástupca na verejnosti vystupoval iba jeden jeho člen – M. Duray, hoci jeho stálymi členmi okrem neho boli aj László Nagy a Péter Püspöki-Nagy. Koncom 80. rokov prebrala v opozičných kruhoch maďarskej menšiny iniciatívu skupina mladých liberálnych aktivistov okolo Károlya Tótha. Z jeho iniciatívy v júni 1988 vznikol opozičný PEN klub maďarských spisovateľov na Slovensku a iné verejné aktivity, napr. *Memorandum 1988* (známe aj ako *Memorandum 266* podľa počtu signatárov) pri príležitosti 70. výročia vzniku ČSR, požadujúce zmenu politického systému v Československu a zapojenie sa krajiny do procesu európskej integrácie.³⁶

K najvýznamnejším primárne nepolitickým skupinám odporu, ktorých aktivita nevyhnutne vyvolávala konflikty s komunistickou mocou a nadobúdala tak politický

³³ DUBČEK, A.: Nádej zomiera posledná. Národná obroda – Práca, Bratislava 1993, s. 276; ŠTEFANSKÝ, M.: Osudy sociálnych demokratov v rokoch 1948–1989. In: Kapitoly z dejín sociálnej demokracie na Slovensku. T.R.I.MÉDIUM, Bratislava, s. 347–348.

³⁴ ŠTEFANSKÝ, M.: Protesty Alexandra Dubčeka proti normalizácii. Vystúpenie na konferencii Cesty k novemburu 1989 – aktivity Alexandra Dubčeka, organizovanej Spoločnosťou Alexandra Dubčeka, Bratislava, 26. 11. 1999.

³⁵ Pravdou práva k právu pravdy. K pripravovanej Ústave ČSSR. In: Myšlienka a čin 21/1989, samizdat (Materiál z osobného archívu Ivana Laluha, ktorému ďakujem za poskytnutie materiálu – pozn. aut.).

³⁶ Memorandum Maďarov v Československu. In: November 1989 a Slovensko. Chronológia a dokumenty (1985–1989), ŽATKULIAK, J. (ed.). Nadácia Milana Šimečku – Historický ústav SAV, Bratislava 1999, s. 254–256.

charakter, patrili najmä dve skupiny existujúce už pred rokom 1968. Jednou z nich bola skupina katolíckych kresťanských aktivistov (Vladimír Jukl, Silvester Krčméry, Ladislav Stromček a i.), ktorí sa však na rozdiel od J. Čarnogurského koncentrovali predovšetkým na pestovanie náboženských, resp. intelektuálnych aktivít. Okruh aktivít tzv. kresťanského disentu bol mnohostranný, od pašovania exilovej literatúry až po vydávanie kresťanského samizdatu. Tajnú cirkev, stojacu v opozícii voči komunistickému režimu i oficiálnym cirkevným štruktúram, reprezentoval v 70. a 80. rokoch tajne vysvätený biskup Ján Chryzostom Korec. Čiastočne v ilegality prebiehalo aj vyučovanie náboženstva. Formou duchovnej výchovy a náboženského vzdelávania mládeže sa stali tzv. stretká, t. j. stretávania sa v krúžkoch stredoškôľakov a vysokoškôľakov. V tajnosti prebiehali rozličné náboženské podujatia pre laikov, ktoré boli po roku 1948 zakázané, napr. rekolekcie, exercície a duchovné cvičenia. Činnosť kresťanského disentu sa koncentrovala do malých neformálnych spoločenstiev. Takouto formou pracovalo Spoločenstvo Rodina, ktorého hlavnými predstaviteľmi boli Silvester Krčméry a Vladimír Jukl, ďalej Laické apoštolské hnutie, Obnova v Duchu Svätom, Fokolare, Rodina Nepoškvrnenej, Svetlo-Život a i. Na verejnosti sa kresťanský disent prezentoval vydávaním a rozširovaním samizdatovej literatúry a časopisov, organizovaním prejavov solidarity s väznenými, organizovaním pútí a podpisovými akciami. Ďalšími aktivitami, vyvíjanými v rámci kresťanského disentu, bolo napr. poskytovanie informácií zahraničným rozhlasovým staniciam (Rádio Vatikán, Rádio Slobodná Európa, Hlas Ameriky) o politických a náboženských pomeroch v Československu, pašovanie a ilegálny dovoz náboženskej literatúry z exilovej produkcie, organizovanie vzdelávacích cyklov a prednášok na aktuálne problémy prezentované z kresťanského postoja, činnosť hudobných a speváckych skupín duchovného zamerania i súborov, chrámových spevokolov a hudobníkov pri kostoloch, pôsobiacich napriek nepriazni režimu. Alternatívne duchovné aktivity a pašovanie kresťanskej literatúry na Slovensko, resp. pašovanie biblií do ZSSR, boli zaznamenané aj u jednotlivých duchovných a laikov protestantských cirkví.³⁷

Druhým podobným okruhom, pokračujúcim vo svojich aktivitách z obdobia 60. rokov, bola skupina nezávislých profesionálnych výtvarníkov (Alex Mlynárčik, Stanislav Filko, Rudolf Sikora, Jozef Jankovič, Dezider Tóth, Július Koller a i.), orientujúcich sa na európsku umeleckú avantgardu. Niektorí z nich boli členmi tzv. skupiny galandovcov, ktorej tvorba vyvolávala nevôľu oficiálnej výtvarnej kritiky už v polovici 50. rokov. Začiatkom 70. rokov k nim pribudol okruh mladých umelcov a intelektuálov žijúcich v Bratislave a v Košiciach, jednoznačne odmietajúcich duchovnú atmosféru, ktorá v slovenskej spoločnosti zavládla po roku 1969, komunistický režim i akýkoľvek kompromis s mocou, ktorí sa ani nepokúšali pôsobiť v oficiálnych štruktúrach a publikovať v oficiálnych periodikách (Ján Langoš, Oleg Pastier, Jiří Olič, Milan Šimečka ml., Ján Budaj, Vladimír Archleb, Gabriel Levický, Tomáš Petřivý a i.). Dvaja posledne menovaní patrili medzi signatárov Charty 77. Členovia bratislavského umeleckého

³⁷ LESŇÁK, R.: c. d., s. 412–417; ŠIMULČÍK, J.: Katolícka cirkev a nežná revolúcia 1989. Vydavateľstvo Michala Vaška – Nadácia Milana Šimečku, Prešov – Bratislava 1999, s. 8–10.

undergroundu sa podieľali na organizovaní viacerých pouličných akcií v spolupráci s niektorými ochotníckymi divadlami, začiatkom 70. rokov na organizovaní koncertov zakázaných umelcov z pesničkárskeho združenia Šafrán, na organizovaní nelegálnych výstav, bytových seminárov a bytovej univerzity. V ich okruhu sa koncom 70. rokov zrodila myšlienka vydávať prvé nenáboženské samizdatové časopisy na Slovensku (*Kontakt* (1981–1983), *Altamira* (1983–1985), *Fragment, K* (1987–1989), *Fragment K* (1989)). Podobný okruh alternatívnej kultúry existoval v Košiciach, kde k jeho najvýznamnejším protagonistom patrili Marcel Strýko a básnik Erik Groch. V Košiciach vychádzal samizdatový časopis *Trinásta komnata*.³⁸

Napokon do týchto skupín patrili aj ochrancovia prírody, ktorí sa do konfliktu s komunistickou mocou dostali začiatkom 80. rokov, reprezentovaní najmä Mikulášom Hubom a J. Budajom. Na pôde bratislavskej organizácie Slovenského zväzu ochrancov prírody a krajiny vzniklo stredisko integrujúce veľké množstvo ľudí nespokojných s panujúcimi politickými pomermi. Časopis *Ochranca prírody*, vydávaný bratislavskými ochranármi ako interný materiál a preto menej podliehajúci cenzúre ako iné legálne periodiká, roku 1989 výraznou mierou prispel k integrácii rozličných prúdov kritikov oficiálnej politiky KSC.³⁹

Pri periodizácii jednotlivých etáp vo vývoji nezávislých iniciatív na Slovensku sa nazdávam, že je v zásade možné akceptovať periodizáciu používanú Milanom Otáhalom.⁴⁰ Súčasne však treba prihliadať na určité špecifická Slovenska (napr. malý ohlas Charty 77) a na to, že jednotlivé dátumy majú iba orientačný charakter. Podľa môjho názoru teda vo vývoji nezávislých iniciatív na Slovensku možno vyčleniť tieto obdobia:

1. 1969–1972. Je to obdobie normalizácie a postupného ovládnutia verejného života exponentmi protireformne orientovaných síl na čele s G. Husákom. V tomto období prebehla rekonštrukcia mocenských orgánov, XIV. zjazd KSC a voľby do zastupiteľských zborov, čím sa normalizačný režim usiloval dosiahnuť vlastnú legitimitu. XIV. zjazd KSC znamenal definitívne odvolanie Akčného programu KSC a kanonizáciu dokumentu *Poučenie z krízového vývoja v strane a spoločnosti*, ktorý sa stal základným programovým dokumentom KSC až do roku 1989. Zároveň z mocenských orgánov boli odstránení priaznivci reforiem, postupovalo ovládnutie cirkví a náboženských spoločností i ostatných oficiálne pôsobiacich organizácií. Kým v Česku už roku 1969 boli zaznamenané prvé pokusy o vytvorenie organizovanej opozície (*Manifest Deset bodů*,

³⁸ Bližšie pozri: PASTIER, O.: Z histórie bratislavského samizdatu. In: *Fragment K*, 1991, č. 2 (s. 50–57); č. 3 (s. 130–135); č. 4 (s. 84–94); č. 5 (129–134); č. 7 (s. 115–121); č. 8 (s. 137–141); Pastierová, L.: Monografické spracovanie samizdatových periodík *Kontakt*, *Altamira*, *Fragment, K*, *Fragment K*. Bratislava, Filozofická fakulta Univerzity Komenského 1997 (diplomová práca); ŠTRAUS, T.: Slovenský variant moderny. Pallas, Bratislava 1992; Štraus, T.: Tri otázky. Od päťdesiatych k osemdesiatym rokom. Pallas, Bratislava 1993; Strýko, M.: Za vlastný život. Nadácia Slavomíra Stračára, Košice 1996.

³⁹ *Ochranca prírody*, ročníky 1987, 1988, 1989; Bratislava nahlas, MV SZOPK, Bratislava 1987; *Bratislava nahlas* po desiatich rokoch, Mestská organizácia SZOPK Bratislava, Bratislava 1998; *Ponovembrové Slovensko I – II*, Huba, M. (ed.). EuroUniPress – Spoločnosť pre trvalo udržateľný život, Bratislava 1994.

⁴⁰ OTÁHAL, M.: *Opozice, moc, společnost 1969/1989, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Maxdorf, Praha 1994*, s. 11.

Hnutie revolučnej mládeže, pôsobiace aj pod názvom Revolučná socialistická strana, Zväz komunistov Československa, Socialistické hnutie československých občanov, Komunisti v opozícii a i.), na Slovensku podobné pokusy zaznamenané neboli, hoci sa objavili prípady šírenia samizdatov. „Normalizácia“ verejného života v Česku vyvrcholila tzv. letom procesov roku 1972, keď v mesiacoch júl a august 1972 bolo v Prahe a v Brne súdených 46 osôb.⁴¹ Na Slovensku však boli uväznení a odsúdení iba jednotlivci. Exemplárnym prípadom, odozvou tohto „leta procesov“ sa stal proces s humoristom Ladislavom Jánom Kalinom. Ešte predtým, v júni 1971, však bol odsúdený prekladateľ a publicista Pavol Ličko za kontakty so zahraničnými novinármi a ich informovanie o pomeroch v Československu po sovietskej invázii v auguste 1968, údajné „hrubé hanobenie dr. Husáka“ a vystúpenie v literárnej relácii BBC venovanej ruskému spisovateľovi Aleksandrovi Solženicynovi. Za rozširovanie prekladu rozhovoru českého reformného politika Josefa Smrkovského pre denník talianskych komunistov *L' Unitá* sa koncom roku 1971 na dva týždne ocitol vo vyšetrovacej väzbe aj literárny kritik Jozef Bžoch.⁴²

2. 1972-1979. Obdobie prvej polovice 70. rokov bolo obdobím dobudovania, resp. rekonštrukcie sociálnej a mocenskej základne normalizačného režimu. Od mája 1971 približne do apríla 1976 prebiehal intenzívny nábor nových členov KSČ, podľa protokolov XV. zjazdu KSČ ich bolo prijatých takmer 334 tisíc, do roku 1977 celkovo vyše 402 000. Noví členovia boli prevažne vyberaní a členstvo či kandidatúra im bola ponúknutá, čím sa mala zaručiť spoľahlivosť mocenskej základne režimu.⁴³ Obdobie 70. rokov však možno charakterizovať aj ako fázu spamätávania sa a hľadania vlastnej identity opozičných síl. Medzi normalizáciou, resp. začiatkom politickej perzekúcie a začiatkom samizdatovej činnosti príslušníkov občianskeho disentu uplynul určitý čas. M. Kusý svoje prvé samizdatové články publikuje až roku 1977, M. Šimečka st. o rok neskôr, podobne ako J. Jablonický. Roku 1977, počas kampane proti Charte 77, na III. zjazde slovenských spisovateľov, predniesla H. Ponická svoj príspevok na obranu autorov, ktorým bolo po roku 1970 znemožnené publikovať.

Samotná Charta 77, ako som už spomenul, nezaznamenala na Slovensku veľký ohlas. Príčinou bol už spomínaný odlišný priebeh normalizácie na Slovensku a v Česku. Na druhej strane sa však od začiatku 70. rokov na Slovensku, a najmä v Bratislave, začína rozvíjať tzv. alternatívna kultúra. Ide o autorov beletrie, ktorí sa rozhodli publikovať v exile a v samizdate, kde prvým slovenským samizdatovým autorom v 70. rokoch bol Ivan Kadlečík, ktorý v pražskej *Edici Petlice* publikoval knihy *Reči z nížiny* (1973) a *Tváre a oslovenia* (1974). Neskôr ho nasledovali ďalší autori, napr. Pavol Hružík, Albert Ma-

⁴¹ CUHRA, J.: „A to je náš humanismus: humanismus činu (RP 29. 7. 1972). In: Dějiny a současnost 1/1999, s. 34-38; Cuhra, J.: Trestní represe odpůrců režimu v letech 1969-1972. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha 1997.

⁴² BŽOCH, J.: Rozhovor autora s Jozefom Bžochom, Bratislava, 27. 3. 1999. In: Archív autora; KALINOVÁ, A.: Ladislav Ján Kalina. In: Romboid, Bratislava, 5/1991, s. 15-18; Ličková, M.: Pavol Ličko. In: Romboid, Bratislava, 5/1991, s. 21-23; Súdna rehabilitácia L. J. Kalinu. In: Romboid, Bratislava, 5/1991, s. 20-21; Súdna rehabilitácia Pavla Ličku. In: Romboid, Bratislava, 5/1991, s. 23-24.

⁴³ KUSIN, V.: From Dubček to Charter 77. Q Press, Edinburgh 1978, s. 184-187.

renčin, Miroslav Pius a i. Okrem toho začal okolo roku 1973 vyvíjať činnosť okruh mladých undergroundových umelcov, ktorí neskôr nadväzujú kontakty s profesionálnymi výtvarníkmi a výtvarnými kritikmi, predstaviteľmi umeleckej avantgardy zo 60. rokov. Hoci šlo o primárne nepolitické aktivity, ich činnosť mala dosah na väčšie množstvo najmä mladých ľudí, ktorí sa tak bránili duchovnej sovietizácii spoločnosti. Vzhľadom na malý počet príslušníkov tzv. občianskeho disentu a jeho pomerne neskorý nástup táto skupina preberá iniciatívu v organizovaní nezávislých aktivít. Postupne začali vydávať v samizdate knihy i výtvarné diela, organizovať bytové semináre zamerané na rozličné politické problémy i civilizачné trendy ako aj nelegálne výstavy. Roku 1974 Ladislav Snopko organizoval v Pezinku nelegálne koncerty rockovej hudby a členov pesničkárskeho združenia Šafrán. Významným strediskom alternatívnej kultúry sa stala komunita vysokoškolákov a umelcov bývajúcich v prenajatom dome v Bratislave na Gorazdovej ulici. Začínajú sa výraznejšie rozvíjať aktivity kresťanského disentu, predovšetkým budovanie už spomínaných malých spoločenstiev. V regionálnom rámci sa začína rozvíjať vydávanie samizdatových periodík, prvým sa stal časopis *Orientácia* vydávaný v oblasti Spišskej diecézy.⁴⁴ Na rozvoj samizdatu v tejto oblasti priaznivo vplývala blízkosť hraníc s Poľskom, odkiaľ sa na Slovensko pašovala náboženská literatúra. Činnosť nezávislých iniciatív však ostávala aj v tomto období obmedzená na úzky okruh ľudí, určitým stabilizačným faktorom bol relatívne úspešný rozvoj československej ekonomiky, dobiehajúca industrializácia Slovenska a badateľný rast životnej úrovne.

3. 1979–1983. Toto obdobie možno charakterizovať ako obdobie rozmachu činnosti nezávislých iniciatív i samizdatovej tvorby. V Bratislave začína roku 1981 vychádzať prvý slovenský nenáboženský samizdatový časopis *Kontakt* (redakciu tvorili Oleg Pastier, Ján Budaj, Jiří Olič, Milan Šimečka ml, „paralelnú redakciu“ kresťansky orientovaní intelektuáli Ján Langoš, Martin Klein, Boris Lazar a František Mikloško).⁴⁵ V Košiciach skupina okolo M. Strýka v rokoch 1978–1980 vydávala v samizdate periodický zborník *Trinásta komnata*. Na rozmachu činnosti nezávislých iniciatív sa podieľali zmeny nálad v spoločnosti, najmä v kruhoch intelektuálov, pod vplyvom aktivít hnutia Solidarita v susednom Poľsku. Roku 1981 výraznejšie vstúpili do povedomia verejnosti bratislavskí ochrancovia životného prostredia vedení Jánom Budajom vystúpením proti plánom bratislavských úradov na devastáciu historických cintorínov. V roku 1982 začal vychádzať aj prvý celoslovenský samizdatový časopis *Náboženstvo a súčasnosť*. „Časopis vznikol ako potreba pre dynamicky sa rozvíjajúcu tajnú cirkev.“⁴⁶ Postupný útlm nezávislých aktivít na Slovensku nastáva po udalostiach spojených s aférou s tzv. francúzskym kamiónom, keď bolo zatknutých viacero predstaviteľov disentu a po vyhlásení výnimočného stavu v Poľsku. Za definitívny koniec obdobia rozmachu nezávislých aktivít možno považovať zánik časopisu *Kontakt* roku 1983.

⁴⁴ ŠIMULČÍK, J.: Slovenské katolícke samizdatové periodiká v rokoch 1969–1989. In: Viera a život, apríl 1997, roč. VII., č. 2, s. 147–175.

⁴⁵ LESŇÁK, R.: c. d., s. 205–206.

⁴⁶ ŠIMULČÍK, J.: Slovenské katolícke samizdatové periodiká v rokoch 1969–1989. In: Viera a život, apríl 1997, roč. VII., č. 2, s. 147–175.

4. 1983–1987. Je to obdobie útlmu činnosti nezávislých iniciatív. Za jeho symbolický začiatok možno označiť už spomínaný zánik *Kontaktu* roku 1983. Príčinou bola atmosféra rezignácie na možnosť dosiahnuť zmenu politickej atmosféry po potlačení demokratického hnutia v Poľsku a rastúca apatia v spoločnosti, ale aj zostrenie represíí proti nezávislým iniciatívam. Hoci na istý čas prestalo vychádzať samizdatové periodikum v okruhu umeleckého undergroundu, resp. občianskeho disentu (s výnimkou časopisu *Altamira*, ktorý vychádzal v rokoch 1983–1985 raz ročne a redigovali ho Ján Langoš, Boris Lazar a Martin Klein), v rokoch 1981–1989 vyšlo v samizdate na Slovensku viac než 150 knižných titulov. Viacerí príslušníci disentu toto obdobie zostrenej izolácie v spoločnosti ťažko znášali a niektorí z nich, napr. výtvarník Igor Kalný a básnik Tomáš Petřivý spáchali samovraždu.⁴⁷ Hoci sa represívny kurz režimu zostril, v spoločnosti začínala narastať nespokojnosť s panujúcimi pomermi a v ekonomike sa začali výraznejšie prejavovať krízové javy. Kríza sa prehlbovala v celom systéme tzv. sovietskeho bloku, najmä po smrti Leonida Iljiča Brežneva a komunistická moc začala postupne strácať autoritu vo verejnosti. Aj napriek tomu verejnosť po sovietskej invázii do Afganistanu a potlačení demokratického hnutia v Poľsku neverila v možnosť zmeny a existenciu komunistického režimu považovala za nezvratný fakt. Jediný okruh nezávislých iniciatív, ktorý sa kontinuálne rozvíjal aj v tomto období, bol kresťanský disent. V jeho prostredí sa aj naďalej, napriek zintenzívneniu represívnych zásahov moci proti prejavom nezávislého myslenia, rozvíjalo vydávanie samizdatových periodík, ktoré najmä v druhej polovici 80. rokov postupne zahŕňali všetky oblasti spoločenského života – začínajúc kultúrou, históriou, spoločenskými vedami, výchovou a vzdelávaním detí a mládeže, končiac politickými otázkami.⁴⁸

5. 1987–1989. Rok 1987 je vo vývoji nezávislých iniciatív zlomovým. Umelecký underground, majúci prinajmenšom duchovne blízko s prostredím občianskeho disentu, obnovuje vydávanie samizdatových periodík. Začali vychádzať časopisy *K* (redakciu tvorili J. Budaj, I. Hoffman, J. Langoš a M. Šimečka ml.) a *Fragment* (redakciu tvorili Jiří Olič, Oleg Pastier, F. Mikloško). Nezávislé iniciatívy začínajú so svojimi aktivitami prenikať na verejnosť. Významným medzníkom bolo v tomto smere legálne vydanie zborníka *Bratislava nahlas* (1987), ktorý kritizoval stav životného prostredia v Bratislave i celkovú duchovnú a morálnu atmosféru v spoločnosti. Tento samizdat, vydaný členmi bratislavskej mestskej organizácie Slovenského zväzu ochrancov prírody a krajiny, vyvolal negatívne reakcie komunistickej moci. Hoci sa usilovala dosiahnuť trestné stíhanie jeho autorov, významnou skutočnosťou bolo, že v radoch samotného komunistického establishmentu sa nepodarilo dosiahnuť v otázke postihu autorov a vydavateľov konsenzus. Pokusy o perzekvovanie bratislavských ochranárov za publikáciu *Bratislava nahlas* odsúdil poslanec SNR za KSS a člen ÚV KSS Vladimír Mináč a jeho vystúpenie preniklo na verejnosť.⁴⁹ Hoci autorov materiálu vyšetrovala ŠtB a Generálna prokuratúra, nakoniec s výnimkou dvoch postihov v zamestnaní nedošlo k iným

⁴⁷ PASTIER, O.: c. d., č. 5, s. 129–134.

⁴⁸ Bližšie pozri: LESŇÁK, R.: c. d.

⁴⁹ Ponovembrové Slovensko I-II., c. d., s. 91.

prípadosm represíí voči autorom publikácie. Kresťanský disent na verejnosť vystúpil usporiadaním „sviečkovej demonštrácie“ 25. 3. 1988.⁵⁰ Podstatne vzrástla aktivita veriacich i účasť na cirkevných obradoch, resp. na pútiach. Na Slovensku mala veľký ohlas petícia *Podnety katolíkov na riešenie situácie veriacich občanov v ČSSR*,⁵¹ ktorá žiadala obnoviť riadny náboženský život v krajine a rešpektovať náboženské slobody. Veľká časť (približne 300 000) z jej 600 000 signatárov pochádzala zo Slovenska.⁵² Možno povedať, že kým do rokov 1987–1988 nezávislé iniciatívy, resp. alternatívne skupiny v celom Československu živorili na okraji politického a spoločenského diania, v týchto rokoch začali prenikať na verejnosť a štátna moc musela zobrať na vedomie ich existenciu a rátať s ich vplyvom na obyvateľstvo. Stali sa súčasťou politického diskurzu aj na Slovensku. Akcelerácia vývoja neobišla ani občiansky disent. Opätovne začali vychádzať samizdatové časopisy, ktoré sa však začali výraznejšie profilovať ako politické. Začiatkom roku 1988 sa časopisy *Fragment* a *K* zlúčili do časopisu *Fragment K*.⁵³ Tento časopis, podobne ako neskoršie kresťanskodemokraticky orientované *Bratislavské listy* vydávané J. Čarnogurským, uvádzal už aj mená a adresy vydavateľov, resp. redaktorov.⁵⁴ V bratislavskom občianskom disente sa sformovala koncom roku 1988 aj prvá organizačná jednotka. Šlo o slovenskú skupinu Hnutia za občiansku slobodu, ktorej zakladateľmi boli J. Čarnogurský, M. Kusý, V. Maňák, H. Ponická a A. Selecký.⁵⁵ Aktivita smerom k verejnosti začala v radoch maďarskej menšiny po odchode M. Duraya do zahraničia vyvíjať skupina mladých liberálne orientovaných intelektuálov vedených Károlyom Tóthom. Uskutočnili sa zároveň prvé kontakty maďarských disidentov so slovenskými. Signály smerom k opozícii začali od roku 1988 vysielat' aj určité skupiny z radov KSS. Okrem už spomínaných verejných vystúpení V. Mináča to boli mladí vedeckí pracovníci Ústavu marxizmu-leninizmu ÚV KSS, reprezentovaní najmä Petrom Weissom a Pavlom Kanisom, ktorí na stránkach týždenníka *Nové Slovo* akcentovali nevyhnutnosť urýchliť reformy v spoločnosti aj v oblasti vnútornej politiky.⁵⁶ Sprostredkovateľom medzi týmito kruhmi a nezávislými iniciatívami bol filozof Boris Zala. Vhodnou platformou na nadviazanie takýchto kontaktov a dosiahnutie celospoločenského konsenzu sa zdala byť diskusia o príprave novej československej ústavy, v rámci ktorej na Slovensku často zaznievala požiadavka na vypracovanie samostatnej ústavy SSR. Neformálna skupina, ktorej cieľom bola príprava zásad alternatívnej ústavy,⁵⁷

⁵⁰ Bližšie pozri: ŠIMULČÍK, J.: Čas svitania. Sviečková manifestácia – 25. marec 1988. Vydavateľstvo Michala Vaška, Prešov 1998.

⁵¹ Podnety katolíkov na riešenie situácie veriacich občanov v ČSSR. In: November 1989 a Slovensko, c. d., s. 185–199.

⁵² OTÁHAL, M.: c. d., s. 60; Šimulčík, J.: Katolícka cirkev a nežná revolúcia 1989. Vydavateľstvo Michala Vaška – Nadácia Milana Šimečku, Prešov – Bratislava 1999, s. 14.

⁵³ PASTIEROVÁ, L.: c. d., s. 49–57.

⁵⁴ LESŇÁK, R.: c. d., s. 162.

⁵⁵ KUSÝ, M.: c. d., s. 217.

⁵⁶ Ďalšou podobnou iniciatívou bol Klub Leninskej iskry, založený v roku 1987 z iniciatívy niektorých bývalých členov KSS (napr. Igora Cibulu) a vtedajších členov KSS (napr. Jozef Moravčík), v roku 1988 pokračujúci vo svojej činnosti pod názvom Spoločenskovedné fórum Dialóg. ŽIAK, M.: Slovensko medzi napredovaním a úpadkom. Bratislava 1988, s. 25–27.

⁵⁷ KUSÝ, M.: c. d., s. 218; Zala, B.: Cesty k demokracii. Print-servis, Bratislava 1993, s. 9–13.

sa schádzala v posledných dňoch existencie komunistického režimu. Jej iniciátorom bol J. Langoš. Oživil sa tiež aktivita A. Dubčeka a jeho priaznivcov, okrem Dubčekových verejných vystúpení šlo predovšetkým o kontakty s pražskými aktivistami Klubu za socialistickú prestavbu Obroda. Dôležité však je, že do protirežimných aktivít sa začali zapájať aj ľudia, ktorí dovtedy v nezávislých iniciatívach nepracovali a ani sa nijakým spôsobom opozične neprejavovali. Okrem už spomínanej petície katolíckych veriacich iniciovanej moravským katolíckym aktivistom Augustínom Navrátilom, mala na Slovensku úspech aj petícia *Niekoľko viet*,⁵⁸ požadujúca demokratizáciu politických pomerov. V rámci celého Československa ju podpísalo 40 000 ľudí, jej cieľom bolo vytvoriť názorovú a programovú platformu spoločnú pre príslušníkov deklarovanej politickej opozície a opozične orientovaných občanov pôsobiacich v rámci legálnych štruktúr spoločnosti. Vývoj na Slovensku, podobne ako v rámci celého Československa, akceleroval v druhej polovici roka 1989, keď sa katalyzátorom urýchľujúcim narastanie opozičných nálad vo verejnosti stal v prípade Slovenska proces s tzv. bratislavskou päťkou, ktorý vyvolal množstvo protestných rezolúcií práve z kruhov občanov pôsobiacich v tzv. legálnych štruktúrach. Dôsledkom represívnych opatrení sa stalo zblížovanie jednotlivých opozičných skupín i opozície ako takej s ostatnými kriticky orientovanými občanmi,⁵⁹ pričom značnú rolu zohrávali bratislavskí ochrancovia životného prostredia a ich časopis *Ochranca prírody*, na ktorého stránkach boli uverejňované príspevky ľudí, majúcich prinajmenšom blízko k otvorenej opozícii a ktorí nemali možnosť publikovať v ostatných oficiálnych periodikách. Nespokojné skupiny pôsobiace v etablamente KSS sa v tomto období, bezprostredne predchádzajúcim pádu komunistického režimu, do opozičných aktivít nezapojili, preto na rozdiel od Maďarska, ZSSR, Bulharska, Rumunska a do značnej miery aj Poľska v rozhodujúcich okamihoch stratili reformné skupiny vnútri komunistickej strany v Československu politickú iniciatívu.

Protirežimné aktivity na Slovensku v 70. a 80. rokoch sa vo viacerých aspektoch líšili od aktivít v období rokov 1948–1968. Od roku 1953 nebol zaznamenaný v Československu prípad násilného či ozbrojeného protirežimného vystúpenia. Pre 70. a 80. roky nie sú typické ani spontánne protirežimné vystúpenia, akými boli napr. zhromaždenia vysokoškolákov roku 1956. V 70. a 80. rokoch na Slovensku nie je zdokumentovaná aktivita nijakého opozičného alebo nezávislého zoskupenia, ktoré by pôsobilo výlučne na konšpiratívnom princípe, hoci v 50. a 60. rokoch podobné pokusy boli zaznamenané. Na rozdiel od 60. rokov nebolo možné po čistkách v KSČ v rokoch 1969–1970 vyvíjať opozičné aktivity v rámci oficiálnych štruktúr. Až koncom 80. rokov možno hovoriť o istom pohybe v komunistických elitách. Na rozdiel od 60. rokov sa nezávislé myslenie mohlo rozvíjať výlučne mimo oficiálnych publikačných kanálov až do roku 1987, keď došlo k uvoľneniu cenzúry v kultúrnych a umeleckých periodikách. Nezávislé iniciatívy mali v slovenskej spoločnosti až do roku 1987 marginálne postavenie a nachádzali sa v izolácii. Až po roku 1987 bol režim nútený vziať na vedomie ich exis-

⁵⁸ Text výzvy „Niekoľko viet“. In: November 1989 a Slovensko, c. d., s. 60.

⁵⁹ ŽIAK, M.: Spomínanie 3. In: OS, august 1999, č. 8, s. 43–48.

tenciu ako svojho oponenta. Tým sa normalizačný režim líšil od režimu A. Novotného, kde sa existencia opozície (napr. v spisovateľskej organizácii, v tlači a inde) stala závažným faktorom vnútropolitického diania prinajmenšom od roku 1963 v českých krajinách i na Slovensku. Významným medzníkom pre pôsobenie protirežimných aktivít boli roky 1969–1970, ktoré znamenali pre nezávislé iniciatívy zlom a prerušenie kontinuity vo vývoji.

Na rozdiel od Česka na Slovensku normalizácia znamenala prakticky zánik reformného komunizmu. Občiansky disent, ktorý naň do značnej miery nadväzoval, mal najväčšie problémy s vlastnou sebaorganizáciou a hľadaním kontinuity s aktivitami zo 60. rokov. Naopak, podzemné kresťanské aktivity sa ocitli v komparatívnej výhode, lebo ich organizátori boli prepustení z väzníc v 60. resp. až koncom 60. rokov, nepôsobili nikdy v oficiálnych štruktúrach a preto bolo pre nich menším problémom vyrovnáť sa s realitou normalizačného režimu. Nové formy pôsobenia, mimo rámca oficiálnych štruktúr, muselo hľadať aj hnutie maďarskej menšiny. Jej aktivisti, najmä z radov zakladajúcich členov Výboru na ochranu práv maďarskej menšiny v Československu (M. Duray, L. Nagy, neskôr k nim pribudol Alexander Varga), patrili k aktivistom maďarskej menšiny a organizátorom jej nezávislého politického života koncom 60. rokov na pôde legálnych štruktúr Csemadoku a bývalého ČSM. Novými javmi sa stali vznik umeleckého undergroundu, reagujúceho na násilné prerušenie kontinuity v oblasti kultúry a pozostávajúceho z ľudí, ktorí sa väčšinou ani nepokúšali presadiť v oficiálnej kultúre a vznik ekologického hnutia, reagujúceho na aktuálne civilizačné výzvy. Opačným javom diskontinuity s politickým dianím 60. rokov je aktívna účasť niektorých protagonistov tzv. obrodného procesu i liberalizácie z predchádzajúcich 60. rokov na normalizácii.

Na druhej strane v porovnaní s predchádzajúcim obdobím sa obdobie normalizácie líšilo samotnou existenciou možnosti vytvárať paralelné štruktúry, pričom nebola trestne stíhaná samotná participácia na činnosti nezávislých iniciatív (napr. podpis úvodného vyhlásenia Charty 77, vydávanie samizdatu a i.). Nazdávam sa, že k tomu došlo vďaka vhodnému načasovaniu úvodného vyhlásenia Charty 77 na obdobie nasledujúce bezprostredne po tom, čo v Československu vstúpil do platnosti Medzinárodný pakt o občianskych a politických právach a Medzinárodný pakt o hospodárskych, sociálnych a kultúrnych právach. Ďalším faktorom bolo rastúce zapojenie sa sovietskeho bloku do medzinárodných politických a ekonomických procesov a z toho vyplývajúca nemožnosť úplne ignorovať názory západných štátov na vnútropolitické dianie. Napokon k tolerovaniu existencie nezávislých iniciatív prispela hlboká kríza vládnucej ideológie, ktorá stratila schopnosť ďalšieho vývoja a reagovania na duchovné výzvy. Hlavným cieľom predstaviteľov režimu sa stalo dosiahnutie vnútro politickej stability a udržanie si vlastných mocenských pozícií. Preto sa normalizačný režim uspokojoval s lojalitou obyvateľstva a vonkajšími prejavmi aktívnej podpory. Na rozdiel od režimov v Poľsku a v Maďarsku v 70., ale najmä v 80. rokov, však komunistický režim v Československu na dosiahnutie svojich cieľov, spočívajúcich v totálnom ovládaní všetkých sfér verejného života i súkromného života občanov

nerezignoval. Nesiahal síce k masovým represáliám ako v 50., resp. začiatkom 70. rokov, ale používal iné prostriedky, napr. toleranciu klientelizmu a korupcie, podporu konzumného spôsobu života, ale najmä systém odstrašujúcich diferencovaných adresných represíí. Preto nemožno hovoriť o tom, že by normalizačný režim stratil svoj totalitný charakter. Ten si, na rozdiel od Poľska a Maďarska, udržal totalitný charakter, spočívajúci v kontrole politického systému, spoločnosti i ekonomiky pri najmenšom do roku 1988. Hoci aj potom si komunistická strana udržala kontrolu nad politickým systémom, do politického diskurzu výraznejšie vstúpila občianska spoločnosť, ktorá tento systém spochybnila. Oslabila sa aj dominancia politickej sféry nad ekonomickým životom krajiny. Preto až po roku 1988 môžeme hovoriť o postupnej detotalitarizácii normalizačného režimu a jeho premene na komunistický autoritatívny režim.⁶⁰

⁶⁰ Bližšie pozri: BRZEZIŃSKI, Z.: *The Grand Failure. The Birth and Death of Communism in 20th Century*, London 1989.

Čo otvoril November 1989 vo sfére politickej, ekonomickej a štátoprávnej

Jozef Žatkuliak

Spoločenskopolitický, národnoštátny a ekonomický vývin Slovenska, v kontexte s vnútropolitickými udalosťami v Česko-Slovensku a v medzinárodných súvislostiach, mal v rokoch 1985–1990 svoje osobitné črty. 17. november 1989 sa stal historickým medzníkom v moderných dejinách Česko-Slovenska, lebo otvoril mnohé problémy, ktoré na jednej strane súviseli s obdobím komunistického režimu a na druhej strane so začiatkami transformácie politického, právneho a sociálneho systému, ekonomiky, ako aj štátoprávneho postavenia národných republík v česko-slovenskej federácii.

Vyskytujú sa rôzne hodnotenia, úvahy a kritiky prelomového obdobia, datujúceho sa najmä na posledné dva mesiace roku 1989, a to napriek tomu, že nemáme dostatočné znalosti, najmä však archívne dokumenty o pozadí spoločenských pohybov a postojov časti aktérov vtedajších udalostí. Problém je aj v tom, že kým roky socializmu ako spoločenského systému sa stali uzavretou (?) minulosťou, vznik a etablovanie demokratického spoločenského systému je stále do určitej miery otvorený proces. Otvorenosť spoločenských procesov po 17. novembri poskytuje možnosť rozdielneho hodnotenia politickej a štátnej moci, udalostí a ich aktérov. S odstupom času niektoré charakteristické črty tohto obdobia strácajú na význame, iné vystupujú do popredia. Pri posudzovaní či v snahe o celkový pohľad na spoločenský vývin pred a po novembri 1989 vzniká veľa otázok o charaktere a hĺbke tohto procesu.

Spoločnosť na Slovensku a politické sily, ktoré preberali moc, chtiac nechtiac museli na otázky odpovedať a stanoviť si pre seba a pre spoločnosť politické, národnoštátne, kultúrne a ekonomické ciele. Boli v mnohom spoločné s cieľmi, respektíve procesmi v ďalších krajinách strednej a juhovýchodnej Európy, ale aj odlišné najmä v porovnaní s Poľskom a Maďarskom. Jedno však mali spoločné a rozhodujúce: zmenu spoločenského systému a s tým súvisiaci prechod moci, a to pri akceptovaní významu pádu Berlínskeho múru, diania v bývalom Sovietskom zväze a ekonomicko-politického vplyvu krajín Západu.¹

Nastolenie otázky zmeny spoločenského systému vyplývalo zo skutočnosti, že socializmus „sovietskeho typu“, vlastný v rôznych podobách krajinám strednej a juhovýchodnej Európy, v priebehu 80. rokov vyčerpal svoje zdroje a ocitol sa v kríze. Krajiny tzv. sovietskeho bloku prehrali so Západom preteky v zbrojení a v hospodárskom raste.²

¹ DURMAN, K.: Útek od praporů. Kreml a krize impéria 1964 – 1991. Praha, Karolinum 1998.

² Hospodársky a sociálny vývoj Československa (1945 – 1992). Ed.: Průcha, V. Praha, Vysoká škola ekonomická 1996. November 1989 a Slovensko. Chronológia a dokumenty (1985 – 1990). Ed.: ŽATKULIAK, J. – Koedit.: HLAVOVÁ, V. – SEDLIAKOVÁ A. – ŠTEFANSKÝ, M. Bratislava, Nadácia M. Šimečku – Historický ústav SAV 1999, dokument č. 13 a iné súvisiace s témou, ako aj prílohy č. 1-3, 5 a 15.

Hospodárstvo Slovenska trpelo v 70. a 80. rokoch viacerými problémami, ktoré vyplývali z nedostatku priestoru na formulovanie a uplatnenie národnoštátnych záujmov, okrem iného absenciou ústavy, ďalej národná ekonomika a jej riadenie sa vyznačovala nedostatočnou samostatnosťou, napríklad kompetencie slovenského ministerstva priemyslu sa vzťahovali len na niektoré hospodárske odvetvia (chemický, gumársky, drevospracujúci, textilný, kožiarsky, obuvnícky, sklársky, atď.), pričom rozhodujúce odvetvia spadali do kompetencie federálnych orgánov. Vyplývalo to z obmedzenej právomoci slovenských národných orgánov, keď až 80 % riadiacich centier výrobných-hospodárskych jednotiek bolo v českých krajinách.

Ekonomický vývin Česko-Slovenska v 70. a 80. rokoch charakterizovala nízka efektívnosť a výkonnosť výroby, zapríčinená okrem iného aj jej sústavným extenzívnym rastom.

Na Slovensku mal vývin popri spoločných znakoch aj niektoré odlišnosti:

- nevhodná štruktúra priemyslu na podmienky a potreby Slovenska, lebo jeho ťažisko bolo v ťažkom priemysle, zbrojárstve, hutách a pod., pričom koncepcia industrializácie mu bola vnútená a nezodpovedala jeho potrebám, na čo sa upozorňovalo už roku 1968 s tým, aby sa ekonomika Slovenska a jej reštrukturalizácia orientovala na ľahký, spotrebný a spracovateľský priemysel;
- stále rástli materiálová a energeticky náročné odvetvia;
- vyrábala sa príliš široký sortiment výrobkov, pričom asi 80 % finalizujúcich podnikov sa nachádzalo v českých krajinách;
- napriek technickému zaostávaniu bolo vybavenie priemyslu modernejšie ako v českých krajinách, a navyše od druhej polovice 80. rokov možno hovoriť o vyrovnávaní úrovne oboch krajín v niektorých ekonomických ukazovateľoch: roku 1987 investície na 1 obyvateľa na Slovensku predstavovali 11 350 korún a v ČSR 11 415 korún, v osobnej spotrebe bol pomer 18 185 ku 19 805 a národný dôchodok vytvorený na 1 obyvateľa bol v pomere 35 381 korún ku 40 583 korún. Vyrovnanie republík možno vyjadriť aj tým, že roku 1989 mala ekonomika Slovenska 30-34 % podiel na ekonomike ČSSR, čo zodpovedalo zhruba 34 % podielu populácie Slovenska na populácii ČSSR;
- závislosť Slovenska od východných trhov bola väčšia ako českých krajín s čím súviseli problémy v zahraničnom obchode, pričom 80 až 90 % podnikov zahraničného obchodu malo sídla v českých krajinách.

Ďalšou príčinou ťažkostí v ekonomike Česko-Slovenska bolo odmietnutie kombinácie trhového a plánovitého hospodárstva z roku 1968 a úplné odmietnutie súkromného vlastníctva v rokoch normalizácie, hoci sa nemali meniť základné charakteristiky systému a rávalo sa s dlhodobým procesom zmien. Znovu sa presadzovala jednota štátu, v rámci ktorej došlo k úplnej centralizácii a zbyrokratizovaniu riadenia ekonomiky, ktorá sa vyznačovala direktívnym plánovaním. Hospodárska politika komunistickej strany vylučovala viac riadiacich centier.³ Ani v 80. rokoch sa neuskutočnila economic-

³ ŽATKULIAK, J.: „Normalizácia“ česko-slovenskej federácie roku 1970 a jej následky. In: Krízy režimov sovietskeho bloku v rokoch 1948 - 1989. Banská Bystrica, Univerzita Mateja Bela 1997, s. 225 a n.

ká reforma, pričom komunistické vedenie ju viac-menej zúžilo na riadiacu sféru. Vedenie česko-slovenského štátu nebolo schopné zvládnuť spoločenskú situáciu, ktorá sa prejavovala najmä v politickej, ekonomickej a štátoprávnej sfére. Nedokázalo tiež riešiť dodržiavanie ľudských a občianskych práv a slobôd, čo sa napokon stalo ďalším dôležitým faktorom zániku komunistických režimov v krajinách strednej a juhovýchodnej Európy.⁴

V podmienkach Česko-Slovenska navyše zohrali svoju úlohu dôsledky normalizácie a potlačenie česko-slovenskej jari roku 1968. Normalizácia znamenala všeobecný návrat k pomerom pred rok 1968 a obnovenie totalitného systému v jeho miernejšej – autoritatívnej podobe. Tento systém potlačil demokratické a samosprávne prvky vo všetkých oblastiach života spoločnosti,⁵ inak povedané, tvrdo odmietol obnoviť občiansku spoločnosť. Pritom sa Česko-Slovensko zaviazalo plniť tzv. helsinský proces, ktorý sa začal Chartou Organizácie spojených národov a z nej vychádzajúcej Všeobecnej deklarácie ľudských práv. Komunistický režim síce viaceré medzinárodné dokumenty podpísal, ale akceptoval ich len formálne (napríklad slobodu prejavu, tlače, vieroveryznania, zhromažďovania a združovania). Riešenie otázky dodržiavania ľudských a občianskych práv vyústilo práve po novembri 1989. Obdobie zrušenia cenzúry v roku 1968 bolo príliš krátke, i keď vtedajší zápas českej a slovenskej spoločnosti za ľudské práva a slobody sa stal súčasťou občianskych pohybov v Spojených štátoch, Francúzsku, Írsku a v ďalších krajinách sveta.

Podpísanie Záverečného aktu Konferencie o bezpečnosti a spolupráci v Európe v Helsinkách a následné schôdzky jeho signatárov priniesli podporu neskôr vznikajúcim nezávislým iniciatívam, opozičným prúdom a skupinám. Alexander Dubček, hlavný predstaviteľ „česko-slovenskej jari“ 1968, už roku 1974 upozorňoval najvyššie zastupiteľské orgány Česko-Slovenska na dodržiavanie ľudských práv a slobôd. Roku 1977 vznikol dokument Hnutia na obranu ľudských práv – Charta 77.⁶ Komunistický režim reagoval na Chartu 77 prenasledovaním jej signatárov (zo Slovensku ju na začiatku podpísali Dominik Tatarka, Miroslav Kusý a Ján Mlynárik) a proti nej zameranými kampaňami, ku ktorým patrilo často vynútené podpisovanie tzv. Anticharty. Kto odmietol podpísať, musel znášať rôzne postihy, vrátane vylúčenia z verejného života, ak sa to nestalo už skôr za aktivity v obrodnom procese roku 1968 a za iné „protispoločenské prečiny“, napríklad spisovatelia Ján Johanides, Milo Urban, Rudolf Sloboda. K takto postihnutým ľuďom patrila aj spisovateľka Hana Ponická-Šolcová, ktorá bola prenasledovaná za svoj diskusný príspevok na Zjazde slovenských spisovateľov, v ktorom sa postavila za asi 40 vylúčených spisovateľov.⁷

⁴ PRYCE-JONES, D.: Pád komunizmu. Liberec, Dialóg 1996.

⁵ ŠIMEČKA, M.: Obnovenie poriadku. Bratislava, Archa 1990.

⁶ Charta 77. 1977-1989. Od morálnej k demokratickej revolúcii. Dokumentace. Ed.: PREČAN, V. Praha – Scheifeld-Schwarzenberg – Bratislava, Ústav soudobých dějin Československé akademie věd – Československé středisko nezávislé literatury – Archa 1990.

Mezinárodní dokumenty o lidských právech a humanitárních otázkách. Ed.: FLEGL, V. – MISOŇ, P. Praha, Melantrich 1989.

⁷ PONICKÁ, H.: Lukavické zápisky. Brno, Atlantis 1992.

Život v slove a život slovom. Zjavné a skryté súvislosti slovenského samizdatu. Ed.: KUSÁ, J. – KOPSOVÁ,

Prípadov prenasledovania občanov česko-slovenského štátu Štátnou bezpečnosťou pribúdalo, či už išlo o disidentov, bývalých reformných komunistov, katolíckych aktivistov, kultúrnych a vedeckých pracovníkov, ako aj ďalších skupín a sociálnych vrstiev spoločnosti. Medzi nich patrili Dominik Tatarka, Milan Šimečka, Alexander Dubček, Ján Čarnogurský, Miroslav Kusý, Miklós Duray, Viktor Trstenský a ďalší.⁸ Postupne sa rozširovalo spektrum opozičných prúdov a skupín, ale vnútropolitická situácia sa až do roku 1985 výraznejšie nezmenila. Konkrétnu príležitosť k demokratizačným zmenám a k rehabilitácii reformného procesu roku 1968 videli v návšteve Michaila Gorbačova v apríli 1987, ale sovietske vedenie v tom čase už upustilo od politiky „zasahovania“ do vnútropolitických pomerov v krajinách Varšavskej zmluvy. V praktickej politike išlo skôr o „nezasahovanie“, lebo sa paradoxne, a to nie náhodou, v nej neobjavila pre ČSSR nevyhnutná formulácia o odvolaní okupácie v auguste 1968, čím sa sovietske vedenie naďalej pridrižovalo brežnevovskej doktríny obmedzenej suverenity. Tým udržalo pri moci normalizátorov, ktorých do čela česko-slovenského štátu dosadilo roku 1969.

Komunistické vedenie v snahe udržať si moc bránilo reformám a nepripúšťalo porovnanie československých reforiem z roku 1968 ku sovietskej prestavbe. V tejto situácii si nový generálny tajomník ÚV KSČ Miloš Jakeš⁹ „dovoliť“ odstrániť od roku 1987 všetkých, ktorí boli proti rozdeleniu funkcií generálneho tajomníka a prezidenta, najmä „realistický stred“ v komunistickej strane, predstavovaný Gustávom Husákom, Lubomírom Štrougalom, Petrom Colotkom, Karolom Lacom a inými. Jakešovské vedenie nemohlo totiž z existenčných dôvodov zmeniť politický kurz, skôr naopak, ešte viac trvalo na platnosti *Poučenia z krízového vývoja v strane a spoločnosti po XIII. zjazde KSČ*, ktoré držalo „v kliešťach“ českú a slovenskú spoločnosť. Zmenu kurzu nepriniesla ani výmena Jozefa Lenárta za Ignáca Janáka vo funkcii prvého tajomníka Komunistickej strany Slovenska, ani Petra Colotku za Ivana Knoteka na čele slovenskej vlády a napokon ani Lubomíra Štrougala za Ladislava Adamca na poste predsedu federálnej vlády.

Pritom vývoj vtedajšej politickej elity sa vyznačoval viacerými rozdielnymi črtami v slovenskej a v českej spoločnosti. V druhej polovici 80. rokov viaceré javy naznačujú, že slovenská spoločnosť sa vnútorne diferencovala: sociálnopsychologicky, spoločensko-politicky, profesne i kultúrne. Preskupovanie slovenskej spoločnosti sa prejavovalo nielen vo vzťahu ku komunistickému režimu, ale aj v postojoch k vznikajúcim opozičným prúdov a skupinám. Pritom „opozičné“ chápem v tom najširšom „nepoli-

R. – FUNDÁREK, F. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku 1995.

ŠIMEČKA, M.: Listy z väzenia. Sprac. Kusá, J. – Kopsová, R. Bratislava, Nadácia M. Šimečku 1999.

⁸ Napríklad pozri ŠIMEČKA, M.: Kruhová obrana. Bratislava, Archa 1992. KUSÝ, M.: Eseje. Bratislava, Archa 1991. LORENC, A.: Ministerstvo strachu? Neskartované spomienky generála Lorenca. Bratislava, Tatrapress 1992. Vedení KSČ a disentu a opozici. Dokumenty z ledna 1986 – října 1989. Sprac. Koudelka, F. – Nosková, A. – Prečan, V. Praha, Československé dokumentační středisko – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1999.

⁹ JAKEŠ, M.: Dva roky generálním tajemníkem. Praha, Regulus 1996.

K vývoji sovětské politiky vůči státům Varšavské smlouvy. Dokumenty a materiály 1989 – 1990. Sprac. Sládek Z. – Prečan, V. Praha, Československé dokumentační středisko – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1999.

tickom“ zmysle slova, ako kritický, resp. odmietajúci občiansky postoj ku komunistickému režimu. Občianske iniciatívy sa postupne sformovali do opozičných prúdov a skupín. Podľa niektorých vznikla skôr politická tzv. šedá zóna, pričom málo početný slovenský disent pracoval v ilegalite. Opozičné prúdy rozdielne vnímali vnútropolitickú situáciu a diferencovali sa aj v otázke „hranice“, pokiaľ majú ísť spoločenské zmeny, či za hranice socialistického spoločenského systému, alebo nie. Samotný postoj ku generálnemu tajomníkovi Ústredného výboru Komunistickej strany Československa Gustávovi Husákovi, ktorý bol do konca roku 1989 navyše prezidentom ČSSR, nebol jednoznačný. Časť občanov ho považovala za schopného politika a štátnika, iných však sklamal, a to nielen na Slovensku, ale najmä v českých krajinách lebo s jeho menom sa spájala normalizácia. Vyplývalo to z rozdielných postojov jednotlivých skupín spoločnosti, u ktorých navonok nebolo jasné, či ešte stáli na strane socializmu, alebo skryte podporovali opozičné prúdy a skupiny. Opozícii však chýbal program spoločenskej zmeny, čo bolo jej nevýhodou do budúcnosti.

Spájaním postojov občanov a opozície sa na druhej strane utvárali základy občianskej spoločnosti ako zrejme určujúcej platformy na prekonanie deformácií komunistického systému a na uplatnenie demokratických princípov v živote spoločnosti. Z platformy vyrastala opozícia, ktorej postoje posilňovala nielen podpora značnej časti obyvateľstva, ale aj odmietavé postoje vedenia komunistickej strany k nezávislým občianskym iniciatívam. Bol to opäť dôsledok antiintelektuálnej politiky komunistického režimu počas celej jeho existencie.¹⁰

Na Slovensku išlo predovšetkým o kresťanskú opozíciu (katolícku, evanjelickú, tajnú cirkev), občiansku opozíciu (chartisti, výtvarníci, Hnutie za občiansku slobodu, maďarská opozícia, časť umeleckej, kultúrnej a vedeckej inteligencie, atď.), hnutie zelených a ochrancov prírody, ako aj skupiny postihnutých reformných komunistov a zástancov „prestavby“ z radov komunistickej strany. Masovú základňu mala len kresťanská opozícia a hnutie ochranárov, resp. zelených, ktoré dokázali zapojiť, aj cestou vydávania samizdatov, do svojich aktivít desaťtisíce občanov.¹¹

Na Slovensku vzhľadom na postoje skupín obyvateľstva možno hovoriť skôr o opozícii, ako o disente v českých krajinách. Vyplývalo to z pomerne rozdielneho charakteru ich činnosti. Navyše na Slovensku mali rozhodujúcu váhu práve kresťanská opozícia a zelení, kým v českých krajinách občiansky disent, lebo pod tlakom tvrdej normalizácie sa tu pociťovalo skôr potláčanie občianskych práv a slobôd.. Ďalším dôležitým momentom bolo, že na Slovensku sa cirkevná politika komunistického režimu úplne zdiskreditovala a vzťah štátu a cirkví sa ocitol v kríze, najmä pre porušovanie náboženských slobôd a pre potláčanie náboženského života. V dôsledku uvedených faktorov sa

¹⁰ Spoločenské pohyby zachytáva napríklad: November 1989 a Slovensko. Chronológia a dokumenty (1985 - 1990). Ed.: ŽATKULIAK, J. Koedit.: HIAVOVÁ, V. - SEDLIAKOVÁ, A. - ŠTEFANSKÝ, M. Bratislava, Nadácia M. Šimečku - Historický ústav SAV 1999, s. 18-63, 118-327.

Hlasy občianske spoločnosti 1987 - 1989. Výběr z textů a dokumentů. Sprac.: Suk, J. - Janišová, M. - Prečan, V. Praha, Československé dokumentační středisko - Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1999.

¹¹ LESŇÁK, R.: Listy z podzemia. Kresťanské samizdaty 1945-1989. Bratislava, USPO Peter Smolík 1998. MIKLOŠKO, F.: Nebudete ich môcť rozvrátiť. Z osudov katolíckej cirkvi na Slovensku v rokoch 1945 - 1989. Bratislava, Archa 1991.

skupiny obyvateľstva a opozičné prúdy na Slovensku zjednocovali v kritike politiky komunistického režimu.¹²

Slovenská a česká spoločnosť vcelku však neočakávali pád komunistickej diktatúry, aspoň nie v krátkom čase. Existoval teda dostatok podnetov na rozchýbanie spoločnosti na Slovensku? Stále to bol vek „nehybnosti“, aj keď spoločensko-politické pomery v 80. rokoch nemali takú ostrú podobu ako na začiatku normalizácie a rozhodne sa nedali porovnať s 50. rokmi. Slovenská spoločnosť nemala akútny pocit všeobecnej krízy. No napriek mnohým spoločným črtám sa odlišovala od spoločnosti v českých krajinách, napríklad národnoemancipačnou a politickou tradíciou, hospodársky, kultúrne a pod. Okrem toho svojím konzervativizmom, ktorý sa prejavoval v komunistickom období, ako aj menej zreteľným politickým mantinelizmom. Na Slovensku sa natoľko nepociťovala spoločenská stagnácia a kultúrna devastácia. Navyše dôsledky normalizácie a politických perzekúcií boli miernejšie, lebo slovenská spoločnosť sa výraznejšie adaptovala na normalizačné podmienky a režim tak z rôznych dôvodov nepotreboval ostrejšie zasahovať proti zástancam obrodného procesu.

V slovenských podmienkach vystupoval do popredia aj ďalší faktor: sociálne problémy neboli také zjavné a Slovensko v konečnom dôsledku zaznamenávalo dlhodobu rýchlejší hospodársky rast oproti českým krajinám, rýchlejšie rástla vzdelanosť obyvateľstva, výrazne sa zmenila dedina. Slovenská spoločnosť mala menej „motívov“ na zmeny (aj systémové) ako česká.¹³

Až po nástupe Michaila Gorbačova do najvyššej funkcie v bývalom Sovietskom zväze nastal širší spoločenský pohyb, ovplyvňujúci vnútropolitickú situáciu a čiastočne aj ekonomické pomery. Prestavba v Sovietskom zväze sa stala pre slovenskú a českú spoločnosť výrazným impulzom k očakávaniu zmien. Nešlo o jednorazovú záležitosť, ale o spoločenský proces ako súhrn protirežimne naladených prejavov. Medzi ne treba zaradiť aj tvorbu popredných slovenských spisovateľov a disidentov Milana Šimečku a Dominika Tatarku a iných, ako aj samizdaty a ich dosah na verejnú mienku.

V spoločenských pohyboch sa vyskytli udalosti, ktoré sa ukázali vo vývine Slovenska v období pred a po 17. novembri 1989, ako jeho vnútorné medzníky. V rokoch 1988 a 1989 desaťtisíce občanov podpisovalo protestné vyhlásenia a rezolúcie, napríklad už na konci roku 1987 podporili ochranárov, resp. zelených a ich *Bratislavu nahlas*.¹⁴ Slovenským špecifikom bolo aj to, že až niekoľko stotisíc veriacich sa zúčastňovalo na náboženských púťach, ktoré podporovala značne rozšírená tajná cirkev. Veriaci odmietali ideológiu komunistického režimu, čo sa ukázalo pri brutálnom potlačení tzv. sviečkovej demonštrácie v marci 1988.¹⁵ Za asistencie polície a Štátnej bezpečnosti sa konať v máji 1989 na Bradle zhromaždenie občanov, ktorí sa zišli, aby si uttili pamiatku

¹² Dejiny filozofie na Slovensku v 20. Storočí. Ed.: KOLLÁR, K. - KOPČOK, A. - PICHLER, T. Bratislava, Filozofický ústav SAV. INFOPRESS 1998, s. 374 a n.

November 1989 a Slovensko. Chronológia a dokumenty (1985 - 1990)...., c.d., pozri dokumenty č. 1-3, 17, 18, 20, 22, 25, 27, 29, 31-35, 43-46, 48-55, ako aj správy o štátnobezpečnostnej a vnútropolitckej situácii.

¹³ ŽATKULIAK, J.: Slovakia in the Period of „Normalizacion“ and Expectation of Changes (1969 - 1989). Sociológia - Slovak Sociological Review 30, No 3, 1998, s. 251-268.

¹⁴ Bratislava/nahlas. E.: Budaj, J. a kol. Bratislava, ZO SZOPK č. 6 a 13 v Bratislave, 1987.

¹⁵ ŠIMULČÍK, J.: Čas svitania. Sviečková manifestácia - 25. marec 1988. Prešov, Vyd. Michala Vaška 1998.

Milana R. Štefánika. Z radov niektorých členov Hnutia za občiansku slobodu vyšla výzva na riešenie slovenskej otázky. V auguste 1989 boli zatknutí členovia tzv. bratislavskej päťky. Následný politický proces, posledný za existencie komunistického režimu, vyvolal odpor občanov, ktorí sa zhromaždili pred Justičným palácom. Nastala situácia, ktorá všeobecne predznamenáva pád spoločenského systému. Za mrežami bol popredný katolícky disident Ján Čarnogurský a spolu s občanmi na jeho obranu vystúpil 14. novembra vylúčený komunista a predstaviteľ reforiem z roku 1968 Alexander Dubček. Bolo to jeho prvé verejné vystúpenie na domácej pôde po 20 rokoch. Podľa ďalšieho disidenta, filozofa Miroslava Kusého to znamenalo začiatok demokratickej revolúcie na Slovensku. Protesty už tisícov občanov pokračovali až do oslobodenia Čarnogurského 23. novembra 1989.¹⁶

Ďalším prejavom zmien bolo zblížovanie opozičných prúdov na podujatí „Archa“ v kultúrnom stredisku na Vajnorskej ulici a odpor značnej časti poslancov Slovenskej národnej rady proti spôsobu prijatia tzv. trojjedinej ústavy Československej socialistickej republiky, Českej socialistickej republiky a Slovenskej socialistickej republiky v októbri 1989. 16. novembra 1989 protestovali študenti proti porušovaniu akademických a občianskych slobôd na Dobrovičovej ulici v Bratislave.

Charakter týchto udalostí naznačoval určitú pripravenosť časti občanov na vystúpenie proti zdiskreditovanému komunistickému režimu. Pomerná izolovanosť niektorých vystúpení a absencia konkrétneho pohľadu do budúcnosti však súčasne ukazovali na programovú nepripravenosť opozície a spoločnosti ako celku na systémové zmeny. Napriek tomu spoločenský pohyb na Slovensku vyjadroval v celoštátnom meradle jeho podiel na páde komunistického režimu a tiež vnútornú diferenciaciu slovenskej spoločnosti, prispievajúcej k zmene spoločensko-politickej situácie, vrátane vystupovania Alexandra Dubčeka, ktorého verejnosť a politici Západu akceptovali. Preto aj režim reagoval na jeho vystúpenia ostrejšie a s väčšími obavami ako na aktivity opozičných prúdov.¹⁷

Vnútorné medzníky spoločenského pohybu na Slovensku sa samozrejme nemohli vyskytnúť bez rozhodujúcich krokov v rámci Česko-Slovenska, ktoré viedli k zmene spoločenského systému po novembri 1989:¹⁸ asi 800-tisícové zhromaždenie občanov na Letnej, zrušenie vedúcej úlohy KSČ, generálny štrajk, ustanovenie federálnej vlády Mariána Čalfu 10. decembra, zvolenie predsedu federálneho zhromaždenia Alexandra Dubčeka a prezidenta česko-slovenského štátu Václava Havla v dňoch 28. a 29. decembra 1989, a pod..

¹⁶ November 1989 a Slovensko..., c.d., dokumenty č. 49-55, 145 a príslušné časti chronológie. ČARNOGURSKÝ, J.: Videné od Dunaja. Výber z prejavov, článkov a rozhovorov. Bratislava, Kalligram 1997.

¹⁷ DUBČEK, A.: Z pamätí. Nádej zomiera posledná. Ed.: Hochman, J. Bratislava, Národná obroda – Práca 1993.

¹⁸ Proměny politického systému v Československu na přelomu let 1989 – 1990. Referáty a diskusní příspěvky přednesené na semináři 10.-11. 12. 1994 v divadle Kolowrat. Praha, Listy 1995.

Deset pražských dnů (17.-27. Listopad 1989). Dokumentace. Ed.: Otáhal, M. – Sládek, Z. a kol. Praha, Academia 1990. SUK, J.: Občanské fórum. Listopad – prosinec 1989. Díl 1. Události. Praha – Brno, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR v nakl. Doplněk 1997.

SUK, J.: c.d. ... Díl 2. Dokumenty. Praha – Brno, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR v nakl. Doplněk 1998.

Spoločenské zmeny však nenastali za jednoduchých okolností, lebo politické a štátne vedenie Slovenska nepochopilo smer spoločenského pohybu a nechcelo odstúpiť z funkcií, či sa to už vzťahuje na prvého tajomníka slovenských komunistov Ignáca Janáka, predsedu Slovenskej národnej rady Viliama Šalgoviča ako aj predsedu slovenskej vlády Pavla Hrivnáka. Na zasadnutiach štátnych a politických orgánov demagogicky vyhlasovali heslá o potrebe zachovania pokoja a poriadku, schvaľovali brutálny zásah bezpečnostných síl proti študentom 17. novembra v Prahe, svojimi vyhláseniami sa snažili rozdeliť slovenskú spoločnosť a ako to vyjadril Šalgovič „treba držať závody, dediny a tie mocenské pozície, ktoré boli za prestavbu a za demokratizáciu spoločnosti.“¹⁹

Prvým a veľmi dôležitým medzníkom pre stávajúci politický vývin Slovenska bol vznik Verejnosti proti násiliu 20. novembra 1989 (Fedor Gál, Martin Bútora, Ján Budaj, Milan Kňažko a ďalší).²⁰ Ďalším medzníkom sa stal začiatok rekonštrukcie Slovenskej národnej rady 30. novembra, keď bol zvolený jej predseda Rudolf Schuster a 6. decembra sa jej podpredsedami stali Jozef Širotňák, Ján Majer, Kazimír Nagy a Janka Blažejová. 12. decembra 1989 bola ustanovená slovenská vláda s predsedom Milanom Čičom a podpredsedami Jozefom Markušom a Vladimírom Lexom. Schuster a Čič boli pragmatickí komunisti, ktorí napomohli k pokojnému prechodu moci na Slovensku. Pokojný prechod moci na druhej strane z opozície umožnil svojim vystupovaním Milan Šimečka a ďalší. V tomto smere v Prahe rozhodujúcu úlohu zohral Marián Čalfa, najmä v oblasti fungovania výkonnej moci štátu, ktorý mal vo svojej federálnej vláde za prvých podpredsedov Valtra Komárka a Jána Čarnogurského. Takto sa na federálnej a na republikovej úrovni odvíjali ako „spojené nádoby“ spoločenské procesy, v ktorých mala spoločnosť na Slovensku svoje zastúpenie a podiel. Na kľúčových postoch výkonnej moci sa v priebehu mesiaca uskutočnili demokratické zmeny cestou politických rekonštrukcií na základe dohôd „rozhodujúcich politických síl“.²¹

Rýchlo sa však ukázalo, že väčšina českej a slovenskej spoločnosti chce viac ako len zmenu politickej moci. Často a predovšetkým na námestiach vyjadrovali požiadavky, ktoré mali viesť k zmene spoločenského systému. Predpokladom realizácie systémových zmien bolo zrušenie cenzúry, sloboda tlače a informácií, ďalej zrušenie vedúcej úlohy komunistickej strany v ústave a čiastočne aj strata ilúzií o reformovateľnosti a demokratickosti socializmu, ale aj mimoriadne priaznivé medzinárodné podmienky. Od toho sa už v rokoch sovietskej „glasnosti“ odvíjal spoločenský pohyb, pokúšajúci sa nastoliť ciele a potreby slovenskej a českej spoločnosti. November 1989 im ponúkol víziu, nádej na vyriešenie dlhodobých problémov a možnosť dostať sa perspektívne na úroveň krajín vyznačujúcich sa vysokým stupňom demokracie, sociálnej starostlivosti a efektívneho fungovania ekonomiky. Bola to šanca, nielen neskôr vyjadrená predvolebným programom VPN – Šanca pre Slovensko, ale najmä podporovaná nadšením

¹⁹ November 1989 a Slovensko. Chronológia a dokumenty (1985-1990)..., c.d., pozri chronológia s. 64 a n.

²⁰ Verejnosť proti násiliu 1989 - 1991. Svedectvá a dokumenty. Red. Upravila: Antalová, I. (Kalendárium a súbor dokumentov zost.: Mistríková, M.) Bratislava, Nadácia Milana Šimečku 1998. November 1989 a Slovensko..., c.d., dokument č. 62 a následné, súviace s témou.

²¹ November 1989 a Slovensko..., c.d., dokument č. 66-68, 75, 77, 82, 91, 95, 101, 103, 105, 106, 110, 120, 121.

a dôverou väčšiny občanov. Samozrejme, že vývin mal určité rozdielne črty v Prahe a v Bratislave. No v zásadných otázkach bol spoločný a vzájomne previazaný.²²

Na základe revolučných zmien sa začal po 17. novembri 1989 formovať demokratický spoločenský systém, založený na pluralitnom politickom systéme, uplatňovaní ľudských a občianskych práv a slobôd (napríklad zakotvením zhromažďovacieho a združovacieho práva),²³ rehabilitácií celých skupín obyvateľstva postihnutých politikou komunistického režimu, a pod. Najskôr šlo o pokojné prevzatie moci, aj keď niekedy dohodnuté v tvrdých rokovaniach medzi „pragmatickými“ umiernenými predstaviteľmi odchádzajúceho režimu a nastupujúcou garnitúrou, napríklad medzi Ladislavom Adamcom, Mariánom Čalfom a Václavom Havlom a Petrom Pithartom. Nastupujúca „nová“, no aj „staronová“, politická moc mala pripraviť reformu ekonomiky a vlastníckych vzťahov, ďalej reformu volebného systému, verejnej správy, školstva, zdravotníctva a sociálneho systému. Nemenej významným cieľom bolo vybudovať právny štát a nastoliť nový právny poriadok, rešpektujúci pluralitný politický systém a občiansku spoločnosť, ďalej napraviť zdeformované česko-slovenské a slovensko-české vzťahy vo federatívnom štáte a dať nové demokratické poslanie federálnemu parlamentu a národným radám. Demokratický charakter spoločného štátu slovenského a českého národa, ako aj národností, žijúcich na jeho území, sa prirodzene nemohol presadiť bez celkovej zmeny politického systému a štrukturálnych pohybov v spoločnosti na Slovensku a v českých krajinách. Ich vývin nebol priamočiary a vyznačoval sa viacerými rozdielnymi črtami. Prevažovali však spoločné črty, charakter a ciele spoločensko-politického pohybu, ktorý bol vzájomne previazaný a závislý od pohybu v oboch častiach štátu.²⁴

November 1989 postavil slovenskú a českú spoločnosť pred vyriešenie kľúčovej dvojjedinej úlohy: na jednej strane sa vysporiadať s obdobím komunistického režimu a na strane druhej realizovať základné ciele demokratickej revolúcie v rovine politickej, sociálnej, ekonomickej a v podmienkach Slovenska aj štátoprávnej. Nevyhnutnosť zmeny fungovania a obsahu štátu, sa stali súvzťažne s premenou politického systému na systém pluralitný prvoradým problémom, ktorý otvoril November 1989.

Symptomatickým vyjadrením systémových zmien a výmeny „symbolov moci“ bol už 10. december 1989 – Deň ľudských práv, keď za sprievodu mohutných demonštrácií občanov v Prahe a v Bratislave abdikoval hlavný predstaviteľ normalizácie a prezí-

²² SZOMOLÁNYI, S. – MESEŽNIKOV, G.: Slovensko: problémy konsolidácie demokracie. Bratislava, Slovenské združenie pre politické vedy 1997. ŽIAK, M.: Pád komunizmu na Slovensku a najmä čo sa dialo potom. Bratislava, Miloš Žiak vlastným nákladom 1994. ŽIAK, M.: Od komunizmu kam? Bratislava, Archa 1996.

²³ O ľudských právach a slobodách a ich právnom zakotvení pozri napríklad FOGAŠ, L. – CIBULKA, L.: Listina základných práv a slobôd. Ústavný zákon s komentárom. Bratislava, SPN 1992.

²⁴ SZOMOLÁNYI, S.: Sociálne a politické zmeny Slovenska na začiatku 90. rokov a scenár zmien. In: Slovensko a jeho premeny na začiatku 90. rokov. Bratislava, Sociologický ústav SAV 1994, s. 7-141. KOVÁČ, D.: Dejiny Slovenska. Praha, Lidové noviny 1998, s. 311 a n. PETRUF, P.: Slovensko v rokoch 1989 – 1998. Bratislava, Metodické centrum mesta Bratislavy 1999. Z vystúpenia predsedu vlády SSR Milana Čiča v Matici slovenskej 16. februára 1990 v Martine. In: Informácie z vlády Slovenskej socialistickej republiky, roč. II, č. 3-4/90. Bratislava, Úrad vlády SSR, s. 33-40. RYCHLÍK, J.: Češi a Slováci ve 20. stolytí. Česko-slovenské vzťahy 1945 – 1992. Bratislava, Ústav T. G. Masaryka vo vyd. Academic Elektronik Press 1998. November 1989 a Slovensko. Chronológia a dokumenty (1985 – 1990). Ed.: ŽATKULIAK, J. Koedit.: HLAVOVÁ, V. – SEDIÁKOVÁ, A. – ŠTEFANSKÝ, M. Bratislava, Nadácia M. Šimečku – Historický ústav SAV 1999.

dent ČSSR Gustáv Husák.²⁵ V tom čase opozícia a značná časť občanov preferovali zás-
tancov ľudských práv a významných predstaviteľov protirežimného odporu Václava
Havla a Alexandra Dubčeka, ktorí sa stali kandidátmi na nového prezidenta. Ich kan-
didatúry však naznačili prvé znaky nerovnakého chápania spoločenského vývinu na
Slovensku a v českých krajinách. Dubček sa tešil veľkej podpore obyvateľstva v celom
Česko-Slovensku, ale bol skôr spájaný s pokusmi o reformu socializmu a jeho „huma-
nizáciu“, kým Havel s utvorením nového spoločenského systému. Dubček ašpiroval, aj
kvôli Husákovi, na funkciu prezidenta už na konci roku 1989, no aj Havel s tým, že mu
sľúbil podporu pri ďalších voľbách. Svoju úlohu tu zohralo aj zaužívané pravidlo, že ak
bol premiérom Slovák – Čalfa, prezidentom mal byť Čech – Havel. Nielen v tom však
spočívali príčiny prvých sporov medzi slovenskou a českou stranou. Nie všetky politick-
ké sily totiž pochopili, že vývin smeroval k systémovej spoločenskej zmene.²⁶

Jednou zo základných podmienok demokratizácie slovenskej a českej spoločnosti
bola rekonštrukcia parlamentov a prijatie novej ústavy, v ktorej by sa okrem iného
zakotvilo demokratické poslanie, funkcie a postavenie parlamentov. Od novembra
1989 sa na pôde federálneho zhromaždenia a národných rád filtrovali problémy spoloč-
enského života a začalo sa rozhodovať o systémových zmenách v ekonomike, politike,
práve a kultúre. Samozrejme, že v úzkej spolupráci s výkonnými orgánmi štátu.
November 1989 nastolil otázku obnovy demokratického parlamentarizmu v Česko-slo-
vensku, v podstate pretrhnutom nástupom totalitných režimov v rokoch 1938 a 1948.

Vo federálnom zhromaždení a v národných radách šlo o dlhodobejší a zložitejší pro-
ces ako pri rekonštrukcií vlád.²⁷ Zložitejší najmä preto, že rekonštrukcie, ako aj voľba
prezidenta, sa uskutočňovali revolučným spôsobom, ktorý sa uplatnil pri novele ústav-
ného zákona č. 183/1989 Zb. z 28. decembra 1989 „o voľbe nových poslancov zákono-
dárnych zborov“. Tento zákon stanovil, že pokiaľ sa uvoľnilo poslanecké kreslo, mal
byť náhradník „volený“ samotným federálnym zhromaždením, ale nie v doplňovacích
voľbách, ako to bolo dovtedy. Nový poslanec bol fakticky navrhnutý na základe doho-
dy „rozhodujúcich politických síl“. 23. januára 1990 bol prijatý zákon o odvolávaní
poslancov, ktorý platil aj pre národné rady.²⁸

Rekonštrukcie parlamentov začali na konci novembra 1989 a skončili v marci 1990.
Vo federálnom zhromaždení už po 10. decembri 1989 abdikovalo 21 poslancov a na ich
miesta prišli 28. decembra noví poslanci z radov opozície. V ten deň bol federálnym

²⁵ PLEVZA, V.: Vzostupy a pády. Gustáv Husák prehovoril. Bartislava, Tatrapress 1991.

²⁶ SUK, J.: K prosazení kandidatury Václava Havla na úřad prezidenta v prosinci 1989. Dokumenty a svědectví. Praha, ÚSD AV ČR a Československé dokumentační středisko. Soudobé dějiny, roč. VI/2-3, 1999, s. 346-369.

HAVEL, V.: Projevy: Leden – Červen 1990. Dokumenty demokratické revoluce. Uspoř.: Prečan, V. Praha, Vyšehrad 1990. November 1989 a Slovensko..., c.d., dokumenty č. 78, 82, 87, 88, 110, 121, 131, 134, 135, 137, 143.

²⁷ CIGÁNEK, F.: Kronika demokratického parlamentu 1989-1992. Praha, Cesty, Ed. 1992.

JIČÍNSKÝ, Z.: Československý parlament v listopadovém vývoji. Federální shromáždění mezi 17. listopadem 1989 a 8. 6. 1990. Praha, NADAS-AFGH 1993. November 1989 a Slovensko..., c.d., například dokumenty č. 87, 101, 103, 110, 111, 123, 133, 138 a 147.

²⁸ MĚCHÝŘ, J.: Na okraj dějin takzvané sametové revoluce. In: Historické studie. K sedmdesátinám Milana Otáhalu. Praha, ÚSD AV ČR 1998, s. 110-115.

zhromaždením zvolený za jeho predsedu Alexander Dubček a na druhý deň za prezidenta česko-slovenského štátu Václav Havel. Najväčšia obmena federálneho parlamentu sa uskutočnila 30. januára 1990, keď v jeho laviciaciach zasadlo 118 nových poslancov. Na konci februára toho roku bolo z 350 poslancov 161 nových.

Podobným spôsobom sa uskutočnili rekonštrukcie Slovenskej národnej rady a Českej národnej rady, čím vznikol jeden z dôležitých predpokladov na etablovanie demokratického systému v celom česko-slovenskom štáte na základe reformy volebného systému.

Slovenská národná rada mala kľúčové postavenie pri presadzovaní spoločensko-politických cieľov občanov Slovenska. V tejto súvislosti bola v snemovniach federálneho zhromaždenia zložitejšia situácia, lebo snemovňa národov s paritným zastúpením poslancov z Českej republiky a Slovenskej republiky nemohla plne zabezpečiť záujmy Slovenska, skôr zabrániť majorizácii, keďže v snemovni ľudu bola prirodzená prevaha zástupcov väčšinového českého národa. Slovenská národná rada vyjadrila záujmy občanov Slovenska už 30. novembra a 6. decembra 1989. V týchto dňoch sa zmenilo Predsedníctvo SNR, v ktorom komunistickej strane ostalo len 38 % zastúpenie oproti Predsedníctvu Českej národnej rady, v ktorom zostalo vo funkciách až dve tretiny členov komunistickej strany. V období od 12. januára do konca marca 1990 rezignovalo na svoj poslanecký mandát 53 poslancov a 29 poslancov z celkového počtu 150 bolo odvolaných.²⁹ Keďže sa ešte neuskutočnili všeobecné voľby stále ostalo 45 % poslancov zvolených roku 1986. Všetko bolo v štádiu príprav, keď 27. februára 1990 federálne zhromaždenie prijalo zákony číslo 45 a 46, ktorými sa skrátilo volebné obdobie, zmenili sa niektoré ústanovenia ústavy z roku 1960 a ústavného zákona o česko-slovenskej federácii z roku 1968, ktoré utvárali podmienky na zrušenie volebného systému na základe jednotnej kandidátky Národného frontu a na zavedenie pomerného volebného systému v zákone číslo 47/1990 Zb. Na podmienky Slovenska dopĺňal uvedené zákony zákon SNR č. 80/1990 Zb. zo 16. marca 1990.³⁰

V priamej nadväznosti na utvárajúci sa pluralitný politický systém sa uskutočňovala reforma volebného systému. Z jednomandátových volebných obvodov sa prešlo na viacmandátové volebné kraje. Princíp pomerného zastúpenia umožňoval občanom, aby sa rozhodli pre niektorý politický subjekt (do volieb ich vzniklo 16) na základe zváženía ich volebných programov a potom pre poradie kandidátov na kandidátskej listine. Reforma volebného systému prispela k uskutočneniu slobodných a demokratických parlamentných volieb a k celkovej transformácii totalitného systému na demokratický politický systém.

V politickom systéme nastali prevratné zmeny odstránením mocenského monopolu komunistickej strany, vrátane princípu „demokratického centralizmu“, a marxizmu-leninizmu ako štátnej ideológie, ako aj utvorením pluralitného politického systému,

²⁹ SIVÁKOVÁ, D.: Slovenský parlament v kontexte transformácie spoločnosti po roku 1989. In: Národná rada v kontexte slovenských dejín. 150. Výročie vzniku prvej Slovenskej národnej rady. Ed.: ŽATKULIAK, J. Národná rada SR – Slovenská historická spoločnosť pri SAV, Bratislava 1999, s. 190 a n.

³⁰ ZEMKO, M.: Politické strany a volebný systém na Slovensku v retrospektíve troch volieb do SNR a NR SR. In.: Voľby 94. Ed.: Mesežnikov, G. – Szomolányi, S. Bratislava, SZPV 1994, s. 45-58.

čo umožňoval zákon o politických stranách č. 15/1990 Zb. Programové vyhlásenie Verejnosti proti násiliu a Koordinačného výboru slovenských vysokoškolákov z 25. novembra obsahovalo požiadavku dosiahnutia občianskych práv a slobôd, zrušenie vedúcej úlohy KSČ, odideologizovanie školstva, vedy a kultúry, utvorenie skutočnej demokratickej federácie, slobodné voľby, a pod. 6. decembra bola „zrušená“ vedúca úloha KSČ na Slovensku. V ten deň odstúpilo celé vedenie strany s Ignáčom Janákom, ako dôsledok požiadaviek nielen občianskych skupín, ale aj mnohých základných organizácií KSS. Okrem toho žiadali vyšetrenie udalostí 17. novembra v Prahe a odmietnutie intervencie roku 1968.³¹ Svoju úlohu tu zohrala, aj keď niekedy nevýrazná sociálna, záujmová a ideová diferenciacia slovenskej spoločnosti pred novembrom 1989, čoho odrazom bol pomerne rýchly vznik rôznorodých politických subjektov.

Popri Verejnosti proti násiliu vznikli ďalšie politické subjekty ako Kresťanskodemokratické hnutie, Strana zelených na Slovensku, Slovenská národná strana, ktorá ako jediný výraznejší politický subjekt na Slovensku žiadala samostatnosť Slovenska, ďalej Demokratická strana, maďarské politické subjekty, Sociálnodemokratická strana, atď. Niektoré politické subjekty nadväzovali na tradície, iné svoju politickú dráhu začínali. Výrazom toho bolo utvorenie politického spektra od liberálneho krídla až po nacionálne, od ľavice po pravicu. Transformačný proces prebiehal v Matici slovenskej, v kresťanských, študentských a mládežníckych organizáciách. Dôležitou súčasťou tohto procesu bola premena odborov, ktoré sa potrebovali dištancovať od svojho zdiskreditovaného posolania v službách komunistického režimu, rehabilitovať sa a stať sa súčasťou demokratického spoločenského systému. Transformačný proces v komunistickej strane na stranu sociálnodemokratického typu sa zrealizoval len na Slovensku. Bývalí reformní komunisti sa sčasti zaradili do Strany demokratického socializmu. Mnohí bývalí komunisti prešli do iných politických strán a hnutí.

Zmenila sa celková politická a spoločenská organizácia Slovenska, ktorá mu dávala novú tvár, keď sa do života uvádzali princípy demokracie, slobody a humanizmu. Verejnosť proti násiliu a Občianske fórum, ako aj študentské hnutia, sa stali rozhodujúcimi demokratickými politickými silami, ktoré spoluvytvárali demokratický spoločenský systém vrátane demokratických premien štátnych orgánov česko-slovenskej federácie. Na druhej strane vznikali politické spory o dosiahnutie rozhodujúcich mocenských pozícií medzi VPN a KDĽ, medzi maďarskými politickými subjektami, atď. Vznik pluralitného politického systému sa stal predpokladom fungovania demokracie.³²

V podmienkach Slovenska vystúpila do popredia potreba nápravy národnostných vzťahov, najmä voči maďarskej, ukrajinskej a nemeckej menšine. Požiadavky menšín rezonovali už roku 1968 a v novej podobe sa nastolili aj po novembri 1989 (národnostné školstvo, kultúra, jazyk, utvorenie federálneho ministerstva pre národnosti, národné rady, požiadavky autonómneho charakteru).³³

³¹ November 1989 a Slovensko..., c.d., napríklad dokumenty č. 87, 120, 121 a 156.

³² BUNČÁK, J. – HARMADYOVÁ, V. – KUSÁ, Z.: Politická zmena v spoločenskej rozprave. Bratislava, Veda 1996. GÁL, F.: Z prvej ruky. Bratislava, Archa 1991. Tiež: November 1989 a Slovensko...c.d., 324 a n.

³³ Pozri napríklad: Opatrenia vlády Slovenskej republiky na riešenie aktuálnych úloh v oblasti národnostných

Novembrom 1989 priniesol pre slovenský národ nielen obnovu demokracie a slobody, súkromného vlastníctva a trhového hospodárstva, ale po roku 1968 aj opätovnú šancu na dotvorenie štátoprávneho postavenia Slovenska.³⁴ V podmienkach komunistickej diktatúry to nebolo možné, no obnovujúca sa demokracia predovšetkým odstránenie monopolu moci komunistickej strany vnútropolitické podmienky poskytovala. Pritom si slovenská politická garnitúra, aj keď nesúrodá, uvedomovala, že nemôže ísť len o obnovu česko-slovenskej federácie z roku 1968, ale musí dostať nové demokratické poslanie a obsah, teda treba ju „prestavať“ od základov.

Vyplyvalo to zo skutočnosti, že zdeformovaná česko-slovenská federácia z roku 1970 nespĺnila očakávania slovenskej spoločnosti a neprispela k zlepšeniu slovensko-českých a česko-slovenských vzťahov.³⁵ Pretrvávalo napätie z nenaplnenia národnoštátnych záujmov, a preto bolo potrebné etablovať postavenie Slovenska na demokratických princípoch. Myšlienkový návrat sa nezastavil len pri roku 1968, ale niektoré politické prúdy obrátili svoju pozornosť až k vzniku Slovenskej republiky z roku 1939. Politicky sa proklamovala, najmä v štátoprávnej oblasti diskontinuita s týmto štátom, lebo svojím autoritárskym režimom bol v protiklade voči demokratickému zmýšľaniu a potrebám slovenského národa. Podobná situácia nastala s česko-slovenskou federáciou, ktorú zdeformoval monopol moci komunistickej strany. Napriek tomu sa federácia stala základom a ústavnoprávnym východiskom, z ktorých vychádzali vzťahy slovenského a českého národa, ako aj vzťahy a postavenie ich republík. Po novembri 1989 boli potrebné systémové zmeny za predpokladu odstránenia deformácií a začatí prác na národných ústavách, symboloch a štátnych znakoch federácie a národných republík.³⁶ Významným predelom bolo odmietnutie tzv. trojjedinej ústavy ČSSR Slovenskou národnou radou 6. decembra 1989. Cieľom bolo uskutočniť decentralizáciu štátu tak, aby zodpovedal zloženému útvaru dvoch štátotvorných národov.³⁷

Predpokladom nápravy zdeformovaných štátoprávnych vzťahov sa stala obnova štátnej suverenity Česko-Slovenska, ktorú vo svojich vyhláseniach žiadali rôzne opozičné prúdy najmä v rokoch 1988 a 1989 a odmietavé stanovisko k intervencii zaujal politický výkonný výbor Maďarskej socialistickej robotníckej strany a zastupiteľské orgány Poľska v auguste 1989. 3. decembra federálna vláda Česko-Slovenska odsúdila

vzťahov. In: Informácie z vlády Slovenskej republiky, roč. II, č. 5/90. Bratislava, Úrad vlády SR, s. 32-40. KUSÝ, M.: Čo s našimi Maďarmi? Bratislava, Kalligram 1998. Slovaks and Magyars. Ed.: Števček, P. Bratislava, Ministerstvo kultúry SR 1995. November 1989 a Slovensko..., c.d., dokumenty č. 14, 18, 19, 23, 29, 31, 34, 63, 154, 176, 177, 194 a tematické časti chronológie.

³⁴ Dnešná kríza česko-slovenských vzťahů. Aut.: Gál, F. a kol. Praha, Sociologické nakladatelství 1992.

³⁵ MĚCHÝŘ, J.: Slovensko v Československu. Slovensko - české vzťahy 1918 - 1991. Dokumenty. Praha, ÚSD AV ČR, Edícia História/Nova Maxdorf 1999, s. 89 a n. ŽATKULIAK, J.: „Normalizácia“ česko-slovenskej federácie roku 1970 a jej následky. In: Krízy režimov sovietskeho bloku v rokoch 1948 - 1989. Banská Bystrica, Univerzita Mateja Bela 1997, s. 225-239.

³⁶ Slovenská otázka v dejinách Československa (1945-1992). Zborník. Bratislava, Historický ústav SAV 1994. CHOVANEC, J. - MOZOLÍK, P.: Historické a štátoprávne korene samostatnosti Slovenskej republiky. Bratislava, Procom 1994, s. 46 a n.

³⁷ November 1989 a Slovensko..., c.d., dokumenty č. 37, 43, 59 a iné, ako aj stanoviská k okupácii ČSSR v auguste 1968 pred a po 17. novembri 1989.

okupáciu republiky v auguste 1968, ktorú hodnotila ako porušenie noriem medzinárodného práva. Predstavitelia štátov Varšavskej zmluvy nasledujúci deň vyhlásili okupáciu ČSSR za protiprávny a chybný krok. Občianskym prejavom obnovy slobodných vzťahov ku krajinám Západu a zároveň pádu „železnej opony“ sa stal napríklad manifestačný pochod do rakúskeho mestečka Hainburg. Nasledovali rokovania o odchode sovietskych vojsk z územia ČSSR, čím sa dosiahol značný pokrok v obnove suverenity a nezávislosti česko-slovenského štátu.³⁸

Náprava zdeformovanej federácie ukázala protichodný pohyb v slovenskej a českej spoločnosti. Na Slovensku sa národná identita rýchlo stotožnila s národnou štátnosťou, v českých krajinách sa však opätovne spojila s československou štátnosťou. Ukázalo sa, že spočiatku značná časť českej spoločnosti a jej predstaviteľov nebola pripravená tak na jar 1968, ako aj na jar 1990, akceptovať oprávnené návrhy Slovenska a podcenila ich dôležitosť pre česko-slovenské a slovensko-české vzťahy a pre fungovanie spoločného štátu. Navonok sa zdalo, ako keby slovenskej spoločnosti nešlo ani tak o demokratizáciu socializmu či o nový demokratický systém, ako o prvoradé vyriešenie národnej otázky.

Politické reprezentácie sa od začiatku roka, najmä po vystúpení Václava Havla, odlišovali v chápaní záujmov spoločnej štátnosti a čoskoro vypukol otvorený konflikt medzi oboma reprezentáciami v súvislosti so zmenou oficiálneho názvu štátu a štátneho znaku federácie. Havel sa už v jednom z prvých vystúpení v novembri 1989 vyjadril ku vzťahu medzi Čechmi a Slováckmi: „Pred dvadsiatimi rokmi sme dosiahli federatívne usporiadanie. Ja pevne verím, že federalizovaná totalita sa zmení na demokratickú federáciu, že budeme žiť ako dva svojprávne bratské národy, ktoré budú žiť v duchu svojich tradícií a ich priateľstvo bude skutočne autentické.“³⁹ Havel nepochopil, že Slovákom nešlo len o vypustenie slova „socialistická“ z názvu federácie, ale aj o vyjadrenie princípu rovný s rovným v štátnom znaku, teda o zakomponovanie tradičného slovenského historického znaku a o „pomlčku“ v názve štátu.

Slovenská a česká spoločnosť sa v začínajúcom procese riešenia národných otázok diferencovala. Slovenská spoločnosť si priala usporiadať svoje vzťahy s českou spoločnosťou v štátoprávnej rovine a spravovať Slovensko v spoločnom štátnom útvare. Súviselo to práve s uplatnením princípu rovný s rovným. Slovenská reprezentácia odmietala snahy o zrušenie Snemovne národov vo federálnom zhromaždení, lebo týmto krokom by sa zlikvidoval jeden z nosných princípov federalizmu – práve princíp rovný s rovným so zákazom majorizácie jedného národa druhým.⁴⁰ Snahy slovenskej reprezentácie smerovali k vyjadreniu vlastnej identity voči československej a českej štátnosti.

Po niekoľkokomesačnom tzv. pomlčkovom konflikte sa v marci a v apríli 1990 dospelo k uzákoneniu názvu Česká a Slovenská Federatívna Republika, Česká republika

³⁸ PECKA, J.: Kronika odsunu sovietskych vojsk z Československa (1989–1991). Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1993.

³⁹ Tak Václav Havel, ako aj niektoré programové požiadavky VPN postupne spúšťali mechanizmus otvárania vzťahov medzi slovenským a českým národom. November 1989 a Slovensko..., c.d., s. 340 a n.

Porovnaj vyjadrenie V. Havla In: ZAJAC, P.: Sen o krajine. Bratislava, Kalligram 1996, s. 11.

⁴⁰ CIGÁNEK, F.: Kronika demokratického parlamentu..., c.d., s. 20 a n.

a Slovenská republika, ako aj ku kodifikácii národných symbolov a štátnych znakov. Konflikt bol dôsledkom dlhodobého stretu dvoch rozdielnych koncepcií, českej a slovenskej, na usporiadanie spoločného štátneho útvaru. Práve po novembri 1989 sa začal trojročný zápas o fungovanie česko-slovenskej federácie na demokratických princípoch, no zároveň sa spochybnila účinnosť princípu federalizmu v politike, v usporiadaní štátu a v ekonomickom riadení. Napriek tomu v rokoch 1990-1992 išlo o skutočnú federáciu, založenú na zväzku dvoch demokratických štátov ako nositeľov originálnej štátotvornej suverenity.⁴¹

Od leta 1990 sa začal aj zložitý proces reorganizácie verejnej správy, ktorej cieľom bolo zrušenie systému národných výborov, resp. reformy miestnej štátnej správy a utvorenie samosprávy, ktorú odstránil komunistický režim.⁴² Na Slovensku sa uvažovalo aj s návratom k modifikovanému župnému zriadeniu.

Prvoradým a zásadným predpokladom ekonomických zmien boli zmeny vlastníckych vzťahov, ktoré vystúpili do popredia v súvislosti s privatizáciou, reštitúciami a s transformáciou poľnohospodárstva. Plánovitý a centrálné riadený systém hospodárstva mal byť nahradený trhovým systémom.

Príkladom veľkých ťažkostí v ekonomike a v jej riadení, ktoré len čiastočne zmierlili opatrenia z rokov 1980 a 1987, ako aj v rozdelení kompetencií medzi federálnou vládou a národnými vládami v dôsledku politiky z rokov normalizácie, boli vážne spory počas celého roku 1990 o tzv. kompetenčný zákon. Pritom ústavný zákon č. 556/1990 Zb. z 12. decembra 1990 naprával deformácie z ústavného zákona č. 125/1970 Zb. v hospodárskych vzťahoch a v spoločných kompetenciách medzi federáciou a republikami, lebo vrátil republikám pôvodné kompetencie z roku 1968. Roku 1968, ale ani roku 1990 sa nepochopilo, že základom uskutočnenia a objektivizácie „radikálnej“ ekonomickej reformy, odsúhlasenej tesnou väčšinou hlasov vo federálnej vláde v máji 1990, bolo demokratické usporiadanie vzťahov a fungovanie česko-slovenskej federácie. Slovenská vláda, vedomá si viacerých vážnych problémov v hospodárstve Slovenska, schválila v júni 1990 harmonogram realizácie ekonomickej reformy.⁴³

* * *

Voľby, ktoré sa konali 8.-9. júna 1990, boli v podstate plebiscitom o rozhodnutí občanov medzi nastupujúcim demokratickým systémom a odchádzajúcou komunistickou diktatúrou. Občania si vybrali demokratický systém. V Slovenskej republike sa vo-

⁴¹ Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti. Zv. 2. Ed.: Pekník, M. a kol. Bratislava, Národné literárne centrum - Dom slovenskej literatúry 1998, s. 302 a n. CHMEL, R.: Slovenská otázka v 20. storočí. Bratislava, Kalligram, Ed. 1997. MIKLOŠKO, F.: Čas stretnutí. Bratislava, Kalligram 1996. ŠŤTOVEC, M.: Semióza jako politikum alebo „pomlčková vojna“. Bratislava, Kalligram 1999, s. 123 a n. ŽATKULIAK, J.: Predstavy a skutočnosť uplatňovania princípu rovnoprávnosti medzi Slovákmi a Čechmi (1945-1992). In: Historický zborník 7, 1997, s. 58-73.

⁴² Koncepciu reformy verejnej správy a uskutočnenie jej jednotlivých krokov pozri: Informácie z vlády Slovenskej republiky, roč. II, č. 11/90. Bratislava, Úrad vlády SR, s. 25-30.

⁴³ Informácie z vlády Slovenskej republiky, roč. II, č. 11/90. Bratislava, Úrad vlády SR, s. 11-24.

lieb zúčastnilo vyše 95 % oprávnených voličov. Do Slovenskej národnej rady sa dostalo pri 3 % volebnom prahu 7 politických subjektov. Zvítazila Verejnosť proti násiliu, ktorá získala 29,34 % hlasov a 48 mandátov, druhé bolo Kresťansko-demokratické hnutie s 19,20 % hlasov a 31 mandátmi, tretia Slovenská národná strana s 13,94 % hlasov a 22 mandátmi, štvrtá Komunistická strana Česko-Slovenska s 13,34 % hlasov a 22 mandátmi, ďalej Maďarská koalícia získala 8,66 % hlasov a 14 mandátov, Demokratická strana 4,39 % hlasov a 7 mandátov a Strana zelených 3,48 % hlasov a 6 mandátov. Na základe výsledkov volieb vznikla vládna koalícia zložená z Verejnosti proti násiliu, Kresťanskodemokratického hnutia, Demokratickej strany a Maďarskej koalície.

Do Snemovni Federálneho zhromaždenia ČSFR sa pri 5 % volebnom prahu nedostali Demokratická strana a Strana zelených, ale vcelku volebné výsledky korešpondovali s výsledkami volieb do Slovenskej národnej rady pri výraznejšom zisku Verejnosti proti násiliu (vyše 32 a 37 % hlasov) a výmenou miest medzi Komunistickou stranou Česko-Slovenska a Slovenskej národnej strany.⁴⁴

Základné spoločenské zmeny sa zavŕšili v slobodných parlamentných voľbách v júni 1990 a v následných demokratických premenách štátnych orgánov. Voľby ukončili provizórium spoločenských pomerov a rozhodli ústavnou cestou o otázke moci. Keď berieme do úvahy otázku kontinuity a diskontinuity vývoja slovenskej a českej spoločnosti pred a po 17. novembri 1989, tento predovšetkým otvoril cestu k vzniku moderného politického národa, občianskej spoločnosti a cestu k demokratickej a nezávislej Slovenskej republike. Slovenská a česká spoločnosť v rokoch 1968 a 1989 vstúpili spoločne do reforiem (rok 1968 bol pokusom o nový model spoločnosti na báze socializmu, rok 1989 bol rokom obnovenia demokracie a odstránenia socialistického systému) a do spoločenských zmien,⁴⁵ čoho dôkazom bol vnútorný pohyb v oboch spoločnostiach, podmienený zvýšením občianskeho a národného sebavedomia, ako aj snáh dosiahnuť slobodu a demokraciu. Ak mali roky 1968 a 1989 niečo spoločné, tak to bol obrovský občiansky pohyb. Pre slovenskú a českú spoločnosť sa oba roky stali rokmi veľkej nádeje a dominantnými medzníkmi občianskych snáh o dosiahnutie slobody a demokracie v druhej polovici 20. storočia.

Najmä preto sa roky 1968 a 1989 stali kolektívnou pamäťou, i keď z hľadiska generáčného prístupu každá generácia inak vníma rok 1918, 1938, 1948, 1968 a 1989. Do popredia sa však dostali tie, ktoré umožnili ďalší demokratický vývin spoločnosti a štátu, ako aj zaradenie sa Slovenska medzi demokratické krajiny Európy.

⁴⁴ Dva roky politickej slobody. Aut.: Kubín, L. A kol. Bratislava, Nadácia Ra Pa MaN 1992.

Prehľad volebných výsledkov do parlamentov za Slovenskú republiku v rokoch 1990–1998. Zost. J. Žatku-liak. Parlamentný inštitút Kancelárie NR SR, Inf. materiály č. 4/1999. Bratislava, Marec 1999.

⁴⁵ SKILLING, H.G.: 1968 – prerušená revolúcia? In: Soudobé dějiny, roč. V., č. 4/98. Praha, ÚSD AV ČR 1998, s. 485–489.

November 1989: otvorenie kľukatej cesty k demokracii

Soňa Szomolányi

Hodnotenie výsledkov desaťročných premien z pohľadu stredoeurópskych publicistov nie je povzbudzujúcou bilanciou pre aktérov týchto premien. Na jej vyváženie je preto vhodné pripomenúť si prejavy na tú istú tému, ktoré odzneli na pôde George Town University vo Washingtone – kde sa z historického i globálneho nadhľadu Bill Clinton a Madeleine Allbright povznášajú nad každodennou politikou rôznych káuz, škandálov, malicherných straníckych sporov a vyzdvihujú úspešnosť systémovej zmeny, ktorá bola odštartovaná po páde komunizmu roku 1989, v krajinách stredo-východnej Európy.

Z perspektívy politicko-sociologickej analýzy je reálny vývin niekde medzi pohľadom publicistov a profesionálnych diplomatov spoza Atlantiku. Tézovite možno dosiahnutý stav vyjadriť konštatovaním, že zmena politického režimu – prechod od post-totalitného typu k demokratickému – je už aj na Slovensku zavŕšená. Obsadenie postu prezidenta priamou voľbou možno považovať za koniec tranzície. Nie je však ukončená socio-ekonomická transformácia. Výsledkom je hybridný systém, alebo inak „systém sui generis“, ktorý má ešte vo všetkých krajinách stredo-východnej Európy ďaleko od civilizovanej trhovej ekonomiky, silnej občianskej spoločnosti a právneho štátu. Považovať to za neúspech možno iba vtedy, ak sa ignoruje skutočnosť, že krajiny stredo-východnej Európy prehrali studenú vojnu. Na rozdiel od krajín porazených a rozbombardovaných v 2. svetovej vojne, tie naše ruiny, materiálne v podobe vnútornej zadĺženosti ako aj tie mentálne, neboli také viditeľné. Aj preto sa spolu s pojmom „revolúcia“ v novembri 1989 rodili aj nerealistické očakávania rýchlej zmeny k lepšiemu a následné rozčarovanie.

Realistický prístup by preto nemal abstrahovať od historickej skutočnosti, že Slovensko ako súčasť zaostávajúcej periférie Európy prešlo v tomto storočí niekoľkými vlnami dobiehania ekonomicky vyspelejšej Európy: v rámci Uhorska a potom v medzivojnovnej ČSR. Dynamika vývoja v tomto období stačila na nezaostávanie, ale nie dobehnutie. V rokoch 1948–1989 však došlo k prehĺbeniu zaostávania celej ČSR – vzhľadom na deklarované ciele to bol nielen neúspech, ale doslova historická porážka (pozri Lip-ták, 1999a: 15).

„Desať rokov po“, keď už vývin týchto rokov sám sa stáva nezávislou premennou, je príležitosť nielen na bilanciu, ale aj dôvod na preverenie našich východiskových hypotetických tvrdení o tom, čo významne determinuje osobitosti tranzitnej cesty Slovenska. Okrem iného to umožňuje hľadať odpoveď na otázku, prečo sa Slovensko stalo „hraničným prípadom“, krajinou medzi skupinou úspešne sa transformujúcich stredoeurópskych krajín, zaradených už do prvej vlny integrácie, a krajinami juhovýchodnej

Európy. Je jednoduchšie vysvetliť, prečo je Slovensko takto klasifikované, než identifikovať všetky rozhodujúce faktory toho, že sa po voľbách 1994 začalo odchyľovať od relatívne lineárnejšej cesty našich susedov vo višegrádskej skupine. Návrat do tejto skupiny po voľbách 1998 dovoľuje túto cestu označiť za „kľukatú, ale nie zarúbanú“. Úspech demokratických strán v posledných voľbách umožnil pokojnú výmenu vlády a následné splnenie politických kritérií pre integráciu do EÚ a znížilo sa aj riziko uviaznutia vo „vývinovej pasci“, ktoré Slovensku hrozilo, ak by bola pokračovala vláda nacionálno-autoritárskej koalície aj po voľbách 1998 (Szomolányi, 1997: 22). Zameškanie však nebude jednoduché dobehnúť, lebo Slovensko sa ocitlo v nevýhodnejšom postavení vo vzťahu k únii než zvyšok višegrádskej skupiny, ktorá má dvojnásobný náskok v rokovaní. Nedávna stagnácia a zaostávanie v socio-ekonomickej transformácii v ČR, a na druhej strane zasa dôsledná proeurópska orientácia i reformná aktivita súčasnej vlády SR viedla síce k vzájomnému priblíženiu sa týchto následníckych štátov rýchlo sa po rozdelení vzdalujúcich, ale v konečnom dôsledku zaostávanie v pripravenosti do EÚ¹ im je spoločné.

V koncentrovanej podobe možno odpoveď na sformulovanú výskumnú otázku, ktorej som sa dôkladnejšie venovala v svojich predchádzajúcich štúdiách, zhrnúť nasledovne. Z hľadiska podmienok, ktoré sa teoreticky považujú za dôležité pre udržanie modernej demokracie, je na Slovensku, v porovnaní s jeho stredoeurópskymi susedmi identifikovaná najväčšia kumulácia historicky podmienených úloh, ktoré musí riešiť nie postupne, ale v tom istom čase – simultánne. Pozorujeme tu značnú zhustenosť tých transformačných procesov, ktoré boli u susedov priaznivejšie rozložené v čase. Slovensko ako jediná krajina v tomto regióne prechádza plnou štvornásobnou tranzíciou. Okrem ekonomickej a politickej, sú to aj úlohy budovania samostatného štátu a neukončený proces národnej integrácie.² Je síce pravda, že rozdelenie bývalej federácie pridalo oboj jej častiam k úlohám ekonomickej a politickej transformácie ďalšiu – budovanie samostatných štátov. Táto úloha však bola len z formálneho hľadiska rovnaká v oboch nástupníckych štátoch. Centrum bývalej federácie sa stalo centrom českého štátu so všetkými inštitúciami aj administratívno-expertným „know how“. Z hľadiska „použiteľnej histórie“ mala ČR na budovanie samostatnej štátnosti tiež priazni-

¹ Prieskum agentúry Reuters, v máji 1999, medzi 70 ekonómami, politickými analytikmi a vysokoškolskými odborníkmi prináša záver, že najpravdepodobnejší dátum na vstup do EÚ je pre ČR rok 2005 a pre SR 2008... EÚ chváli pokrok, ktorý nová vláda Dzurindu po porážke Mečiara urobila, ale analytici tvrdia, že veľký problém je na Slovensku stabilita. „Česká politika je stabilnejšia. Mečiar má stále 40 % hlasov. Nemôžete vylúčiť jeho návrat.“ vyhlásil Charlie Robertson z londýnskej spoločnosti ING Barings. Podľa Robertsona „predchádzajúce vyradenie SR zo skupiny popredných uchádzačov o členstvo v EÚ spôsobí na ceste k členstvu oneskorenie asi 18 mesiacov i v prípade, že by SR v Helsinkách bola zaradená do 1. skupiny prijímania... prijatie oboch krajín do EÚ je takmer nemožné z technických dôvodov: prijatie spoločného zákonodarstva únie trvá dlho“ („Česi do EÚ v roku 2005, Slováci o tri roky neskôr“. In: SME, 23. 6. 1999). Aj po priaznivých záveroch z Helsínk však platí, že „slovenská neskorá štartovacia pozícia predznamenáva potenciálne dlhú, a o to ťažšiu cestu do únie.“ Preto, lebo rozširovanie sa môže spomaliť z vnútorných dôvodov únie ako aj vďaka zvýšenému počtu negociácií (Bilčík, 2000: 17).

² Tento názor nie je len pohľadom „z vnútra“, ale Slovensko je rovnako charakterizované aj v nejednej komparatívnej štúdií zahraničných autorov. „Slovensko je krajina, ktorá je v najčistejšej a najzložitejšej podobe vystavená ťažkej úlohe: simultánne formovať nový štát a národ, novú ekonomickú štruktúru, nové právne a politické inštitúcie“ (Elster et al., 1998: 292).

vejšie podmienky. Okrem dlhodobej historickej skúsenosti s českou štátnosťou, ktorá sa udržiavala aj pomenovaním „historické země české“, budovanie 1. republiky poskytovalo historický repertoár, z ktorého tvorcovia inštitúcií samostatnej ČR mohli čerpať. V porovnaní s tým, skúsenosť s vojnovým slovenským štátom predstavovala aj pre lídra HZDS, víťaza volieb roku 1992, sebadeklarujúceho sa za „zakladateľa“ slovenskej štátnosti, nepoužiteľnú históriu. V tomto historickom repertoári je dosť chudobne zastúpený ďalší faktor, ktorý sa označuje za významný pre úspešnosť tak tranzície k demokracii, ako aj jej konsolidácii, a to predchádzajúca skúsenosť s demokraciou³ (Schmitter, 1994: 65). V dejinách Slovenska je pomer nedemokratických, autoritárskych a totalitných režimov k demokratickým 3:4, čo predstavuje nie práve najpriaznivejšie predpoklady na novú demokraciu (Lipták, 1999a: 213).

Z historicko-sociologickej perspektívy k významným determinantom tranzitnej cesty patrí časovanie a charakter modernizácie krajiny v jej hlavných vlnách. Oneskorená periférna modernizácia Slovenska na začiatku storočia v rámci Rakúska-Uhorska, neskôr v rámci ČSR, a nakoniec deformovaná modernizácia sovietskeho typu vysvetľuje, prečo hlavný zdroj politickej polarizácie slovenskej spoločnosti spočíva na úrovni kultúrneho konfliktu, a nie v sociálno-ekonomickej rovine ako v ČR.⁴ Oneskorený periférny typ modernizácie poznačil síce aj Maďarsko a Poľsko, ale na rozdiel od týchto krajín, ktoré majú dlhú históriu svojej štátnosti, na Slovensku vo všetkých modernizačných vlnách dominovali tzv. exogénni aktéri (boli to napríklad podnikatelia a banky so sídlom vo Viedni a v Budapešti), čo tiež brzdilo prenikanie liberálnych ideí do slovenského prostredia. V porovnaní so susedmi Slovensko vykazuje najvyšší stupeň etnickej heterogenosti a odlišuje sa značne segmentovanou politickou kultúrou, krátkou skúsenosťou s vlastnou štátnosťou, ako aj spôsobom jej zrodu. Spôsob, akým sa riešil problém štátnosti v bývalom Česko-Slovensku, nakoniec polarizoval elity na Slovensku tak, ako v nijakej zo spomenutých krajín (Szomolányi, 1997).

Typ starého režimu

Iný bol aj charakter starého režimu. Využívajúc empiricky najlepšie podložené typológie režimov Linza a Stepana, charakterizujem režim v bývalom Československu ako „zamrznutý“ či rigidný post-totalitný. Vyšší stupeň rozvinutosti post-totalitného režimu, ktorý už smeroval k premene na autoritársky, predstavovalo Maďarsko v ro-

³ Herbert Kitschelt napríklad zavádza premennú „systémový čas“ a v komparatívnej štúdii štruktúrovanosti systému politických strán v post-komunistických krajinách prichádza k zovšeobecneniu, že vyšší stupeň ich programovej štruktúrovanosti (na rozdiel od strán charizmatického, či klientelistického typu) je pravdepodobnejší v krajinách, ktoré mali dlhodobejšiu skúsenosť s demokraciou v medzivojnovom období a kde bola oživená v slobodných voľbách po skončení druhej svetovej vojny; a po druhé, ak mobilizácia politických alternatív k vláde štátostrany začala už v 80. rokoch (prípád Maďarska) a nie až roku 1990 (prípád Slovenska) (Kitschelt, 1995: 452-457).

⁴ Empirické dôkazy pre takéto tvrdenie mi poskytuje predovšetkým komplexná a dôkladná sociologická analýza hodnotových orientácií, politických preferencií a volebných výsledkov v prácach Vladimíra Krivého. V svojich štúdiách identifikuje dve základné línie štiepenia, ktoré sú v pozadí kultúrneho konfliktu: etnickú líniu a urbánno-rurálne štiepenia.

koch 1988–1989. Znakom tejto zrelosti bolo uznanie legitímnosti iných politických strán už predtým ako komunistická strana stratila moc (Linz-Stepan, 1996: 46). Stranícko-byrokraticko-technokratický pluralizmus tohto režimu bol však limitovaný a nedával mu takú flexibilitu na zmeny, akú mal autoritársky režim v Poľsku, jediný tohto druhu medzi „reálne socialistickými“ krajinami. Pre názornejšiu predstavu týchto rozdielov pripomínam, že v čase, keď režim v Prahe reagoval stále iba represiami proti svojim oponentom, t. j. aj 28. 10. 1989, v Poľsku už druhý mesiac vládla prvá nekomunistická vláda na čele s katolíckym intelektuálom Tadeuszom Mazowieckim.⁵ Bol to výsledok rokovania prvého autentického „okružného stola“ a zároveň príklad „historického zmierenia“ polarizovaných elít.

Post-totalitné režimy vznikli evolučne, v dôsledku rutinizácie a rozkladu pôvodného totalitného režimu. Extrémne prípady zamrznutého post-totalitného režimu predstavovali NDR a Česko-Slovensko po augustovej invázii roku 1968, ktorá násilne ukončila reformný proces. Zamrznutý post-totalitný režim vykazuje znaky geriatrických sklonov, nie je schopný pružne reagovať na zmenené podmienky, nedokáže vymeniť vedenie a rokovať s oponentmi. V jeho rigidnosti je zároveň potencionálny zdroj radikálnej zmeny. Preto, ak držitelia moci nedokážu potlačiť oponentov v krízovej situácii, takýto typ režimu má sklon ku kolapsu. Aj preto, že v dôsledku postupného rozkladu je legitimita tohto režimu pre vedenie i pre strednú úroveň kádrov slabá. Najmä táto legitimita nie je dostatočná na použitie masovej represie voči svojim odporcom (Linz-Stepan, 1996: 50–51).

Rigidnosť politického režimu, ktorý bol výsledkom normalizačnej aktivity Husákovho vedenia KSČ, a jeho vzdorovanie akýmkoľvek pokusom čo i len o malé reformy, spôsobila fázový posun vo vývine post-totalitného režimu na Slovensku. Kým v predtranzitnom období sa v Maďarsku a Poľsku už zavádzali ekonomické a politické reformy a formovali sa reformné krídla aj vo vládných stranách, tak takáto liberalizácia režimu bola pre rigidných normalizátorov celkom neprijateľná. Mohlo by to oslabiť samotné základy ich moci, preto fáza liberalizácie na Slovensku prebiehala až paralelne s demokratizáciou spolu s demontážou moci štátostrany. Všeobecne je pre liberalizáciu charakteristické, že dochádza k otváraniu sa autoritárskeho režimu predovšetkým z vôle vládcov samotných, teda nie v dôsledku nejakej cieľavedomej opozičnej aktivity. Nie každá liberalizácia musí vyústiť do demokratizácie cez slobodné voľby, ale rozhodne sa vtedy otvára priestor na formovanie kontraelity ako aj možnosť priamych kontaktov s držiteľmi moci. Bez nich by nemohlo prísť nakoniec ani k známym „okružným stolom“, za ktoré si v Poľsku a Maďarsku zasadli predstavitelia vládnej moci s lídrami opozície. Otváranie politického systému na Slovensku začalo až v novembri osemdesiat deväť, a tak jeho hnacím motorom bolo občianske hnutie VPN spolu so študentským hnutím. Bolo to VPN, ktoré otvorilo pôvodný systém vlády jednej strany postupne pre formujúce sa nové politické strany: KDĽ, SNS, atď. S istou dávkou nad-

⁵ 28. októbra 1989 na Václavskom námestí bola manifestácia, ktorá sa konala na výzvu nezávislých iniciatív (Charta 77, HOS, Demokratická iniciatíva a iné). Účasť podľa správy Ministerstva vnútra bola okolo 3,5 tisíca a 5–10 tisíc podľa nezávislých zdrojov. Výsledkom zásahu polície bolo 359 zadržaných, pričom 149 z nich zostalo v celách.

sázky možno tvrdiť, že KSS a VPN boli materskými stranami všetkých dnes existujúcich strán.

Voľba premennej

Pri retrospektíve politických premien posledného desaťročia má zmysel nanovo sa pýtať, aká je váha už spomínaných premenných – charakter predkomunistickej minulosti, typ a časovanie modernizácie, predtranzitné obdobie a typ predchádzajúceho režimu, spôsob otvorenia prechodu, problém štátnosti a spôsob jeho riešenia, konfigurácia elít – v procese zmeny režimu a následne aj z hľadiska jeho stability. V tomto príspevku sa zameriam na premennú, ktorej som v predchádzajúcich štúdiách nevenovala primeranú pozornosť. Ide o samotný moment zlomu, ktorým sa otvára cesta k zmene režimu a k systémovej zmene. Jednostranná pozornosť venovaná historicko-sociologickým faktorom prináša totiž riziko retrospektívneho determinizmu, podľa ktorého to, čo sa stalo, bolo jediné možné. Takýto pohľad neberie do úvahy, že aktéri zlomových udalostí robili mnoho rozhodnutí a nie raz stáli pred voľbou, ktorou istú cestu premien otvárali, ale zároveň zatvárali cesty iné. V tomto zmysle rozhodnutia a konanie aktérov v momente politického zvratu predurčovali aj výber budúcej cesty – do akej miery bude smerovať k demokracii viac-menej lineárne, kľukato alebo vôbec nie.

V centre mojej pozornosti bude jednoznačne politická premenná, a to spôsob samotného prechodu od starého režimu, ktorý mnohí bádatelia definujú aj ako nezávislú premennú konsolidácie demokracie.⁶ V oblasti skúmania tranzície je napríklad všeobecne známa téza, že spôsob prechodu je nielen základným určujúcim faktorom pre to, či sa podarí vytvoriť politickú demokraciu, ale môže byť aj veľmi dôležitým faktorom toho, aký typ demokracie to bude (Karl-Schmitter, 1991: 282).

Po desiatich rokoch, keď už tranzícia vo význame zmeny politického režimu bola zavŕšená aj na Slovensku, sa ponúka možnosť overiť platnosť uvedenej tézy pre prípad Česko-Slovenska. Tento prípad je výskumne zaujímavý aj preto, lebo po prvé, typ prechodu spoluurčil rozdelenie Česko-Slovenska, a po druhé, spôsob, ako vznikli samostatné následnícke štáty, sa stal nezávislou premennou ich samostatného vývinu.

V ďalšej časti sa preto zameriam na tieto otázky: Aký typ prechodu od starého režimu sa uskutočnil v bývalom Česko-Slovensku? Odlišoval sa tento spôsob na úrovni Slovenskej republiky a ak áno, malo to nejaký vplyv na ďalší vývin?

Čo sa to vlastne v novembri 1989 udialo: revolúcia, prevrat, zrútenie či kolaps starého režimu alebo...?

⁶ „Tranzície, definované ako obdobie zmeny režimu sú formatívne a zakladajúce momenty. Ako také určujú spoločnosti cestu, ktorá formuje jej ďalší politický vývin. Túto tézu, ktorá je jadrom „path dependent“ analýzy demokratizácie, nedávno formuloval celý rad bádateľov, ktorí hľadajú súvislosť – väzbu medzi typom tranzície od autoritárneho režimu, a problémami i perspektívami demokratickej konsolidácie“ (Munck-Skalnik, 1997: 343).

Zdanlivo triviálna otázka. Diskusie na odborných konferenciách pri príležitosti desiateho výročia Novembra 1989 však ukazujú, že ešte ani z takého odstupu historici, sociálni vedci a sami aktéri nedosiahli zhodu v pomenovaní týchto udalostí.⁷ Napríklad, historik Lubomír Lipták ich označuje za „prevrat, ktorý sa stal revolúciou“ (Lipták, 1999b). Používa pritom konzistentne termín „prevrat“ pre všetkých sedem momentov zlomu, ktoré vyústili v dejinách Slovenska do zmeny politického režimu (1918, 1938, 1939, 1945, 1948, 1968, 1989).

K usporiadaniu terminologických rozdielov prispeje, ak jasne rozlíšime akt zlomu, spôsob akým demontáž starého režimu začala od následného vývoja. V tomto zmysle udalosti Novembra 1989 otvorili prechod k zmene režimu, ako aj k socio-ekonomickej transformácii – k systémovej zmene, čo nielen historici, ale aj právnici (pozri v príspevku Zavackej, 2000) nazývajú „revolúcia“.

Sociálne vedy sa od čias tretej vlny demokratizácie, pre ktorú je, počnúc Španielskom cez Latinskú Ameriku až po stredo-východnú Európu, charakteristická významná rola elít pri iniciovaní a uskutočnení prechodu od autoritárskych režimov, pri analýze zmien režimov zaobídu bez pojmu revolúcia. Rezervujú si ho iba na označenie jedného typu prechodu od autoritárskeho režimu, pre ten spôsob, pri ktorom sa dominantným aktérom stávajú masy a je uplatnené násilie – „keď masy povstanú a porazia režim vojenskou silou“ (Karl-Schmitter, 1994: 275). Historicky je to najmenej úspešný typ prechodu, lebo málokedy vedie k demokracii. Skúsenosť Španielska a neskôr Poľska a Maďarska priniesla nové, ale dnes už všeobecne známe pojmy ako je „tranzícia na základe paktu“, „zmierenie elít“ alebo „negociovaná tranzícia“.

V skupine negociovaných tranzícií možno ešte odlíšiť prípad Maďarska, ktoré sa najviac približuje k španielskemu modelu známemu ako prechod typu „transformácie“ alebo podľa Linza „reformy“ (Huntington, 1991) či typ známy ako „pakt“ (Karl-Schmitter, 1991: 275), keď iniciátormi prechodu sú samotní držitelia moci. Historicky sa ako najoptimálnejší uvádza práve tento typ – prechod na základe paktu. Dochádza k nemu vtedy, ak patová situácia núti polarizované elity vzájomne rešpektovať svoje záujmy a dohodnúť sa na spôsobe zmeny režimu (Schmitter, 1994: 65).

Na rozdiel od prechodu, ktorý bol výsledkom rokovania za „okrúhlymi stolmi“ medzi reformným krídlom mocenskej elity a predstaviteľmi opozície v Poľsku a Maďarsku v rokoch 1988–1989, v Československu mal prechod odancien regimu inú podobu. Československá socialistická republika (ČSSR) nemala na typický negociovaný prechod, hoci prvky rokovania „za okrúhlym stolom“ boli prítomné aj v Prahe. To je zrejme dôvod prečo niektorí komparatívi priradujú tak pôvodné Československo, ako aj ČR k negociovanému typu prechodu. Robí tak napríklad aj Huntington v svojej triádici

⁷ Konkrétne ide o dve medzinárodné konferencie: „Demokratická revolúcia v Československu 1989. Praha 14.–16. októbra 1999, National Security Archiv, Washington, Československé dokumentační středisko a Ústav pro soudobé dějiny AV ČR; Střední Evropa od pádu sovětského bloku k Evropské unii. Praha 25.–27. novembra 1999, CEFRES v spolupráci s AV ČR, SAV a Fondation nationale des Sciences politiques, Paris.; a domácu historicko-politologickú konferenciu November 1989. Bratislava 11.–12. novembra 1999.

kej typológii (pakt, ruptúra, negociovaná tranzícia) (Huntington, 1991: 146). Nepovažujem to však za plne zdôvodnenú kategorizáciu.

Rozdiely boli dané tak typom predchádzajúceho režimu, absenciou politicky organizovanej opozície, ako aj externým faktorom v podobe nezasahovania zo strany ZSSR a pádom komunistickej moci u susedov – najmä pádom berlínskeho múru. Rigidný, zamrznutý posttotalitný režim nebol schopný graduálne sa liberalizovať, lebo vládcovia by prišli o zdroj akejkoľvek legitimity svojej moci. Vedenie KSC existenčne závislé a trvajúce na *Poučení z krízového vývoja v strane a v spoločnosti* nebolo schopné v svojej rigidite poučiť sa z vývinu u stredoeurópskych susedov. Faktom je, že rigidný posttotalitný režim už svojou podstatou nemohol byť tak flexibilný ako autoritársky režim Poľska, ktorý v patovej situácii spôsobenej ekonomickým tlakom otvoril politický systém aj pre opozičné elity. Obdobie normalizácie po sovietskej invázii prinieslo do KSC najväčšie stranické čistky v histórii východnej Európy, takmer jedna tretina jej členov bola postihnutá. V štátostrane preto nezostal po čistkách nijaký priestor na reformné, umiernené krídlo. Podobne však ani opozícia, ktorá nebola cieľavedome organizovanou politickou opozíciou, ale iba skupinami občianskeho protestu, nemala kapacitu na vyjednávanie s režimom.

Prikláňam sa preto k jemnejšiemu odlíšaniu medzi krajinami v skupine „negociovaných tranzícií“, a to podľa obsahu a politického kontextu týchto negociácií. Tie boli na začiatku rovnaké pre ČR i SR. Udalosti Novembra 1989 otvorili prechod odancien regimé jeho zrútením (Munck–Leff, 1997: 353), čo bolo výsledkom kombinácie kolapsu starého režimu (evolučného rozkladu) a rokovania medzi jeho umiernenými predstaviteľmi, premiérom federálnej vlády Ladislavom Adamcom s tímom a občianskou opozíciou. Tieto rokovania však začali až pod tlakom demonštrujúcich námestí v Prahe i v Bratislave. Znamená to, že hoci predstavitelia iniciatívy „Most“, M. Kocáb a M. Horáček, nadviazali kontakt s Adamcom ešte pred 17. novembrom, konkrétne 29. 10. 1989, tak prvému rokovaniu predchádzala masová mobilizácia verejnosti, ktorá bola reakciou na brutálne násilie polície uplatnené voči demonštrujúcim študentom v Prahe.⁸ Naproti tomu charakteristickým znakom negociovanej tranzície je, že rokovania za „okrúhlym stolom“ začali nie pod tlakom „masového aktéra“, ale z vôle držiteľov moci, ich reformného krídla, ktoré v postupných a kontrolovaných zmenách hľadá východisko z patovej situácie.

V podmienkach Československa, keďže režim bol rigidný a represiu ako jediný spôsob reakcie, ktorú voči oponentom uplatňoval, už nebolo možno použiť proti stotisícovým masám v uliciach, prišlo ku kolapsu režimu. Všeobecne v prípade otvorenia prechodu kolapsom nedochádza k násiliu. Režim sa zrúti nie pod vplyvom vonkajšej sily, ale v dôsledku neschopnosti vládnej elity reagovať na krízovú situáciu. Kolaps nastáva najmä vtedy, keď režim stráca podporu na strednej úrovni represívnych orgánov. Vtedy, keď vykonávatelia štátneho násila prestávajú uznávať legitímnosť použitia represie voči občianskemu protestu. V Českoslovenku už 21. novembra polícia nekona-

⁸ „MOST“ bola iniciatíva nezávislých umelcov, ktorá si za svoj cieľ vytýčila „vytváranie priestoru a mechanizmu rozpravy medzi zástancami najrôznejších myšlienkových prúdov“ (Horáček, 1990: 11).

la proti verejnosti a Ľudové milície odmietli príkaz Miloslava Štěpána, tajomníka MV KSČ v Prahe, zasiahnuť proti „anti-socialistickým silám“. 24. novembra bol odmietnutý pokus generála Milána Václavika použiť armádu. Kríza na úrovni stranického vedenia postupovala tak rýchlo, že generálny tajomník ÚV KSČ Miloš Jakeš podal demisiu aj so svojím sekretarátom po zasadnutí ÚV KSČ už tri dni pred generálnym štrajkom (27. 11. 1989), ktorý bol vyvrcholením masovej mobilizácie verejnosti proti moci štátostранy.

Prvý dialóg predstaviteľov Občianskeho fóra, ktoré viedol Václav Havel s L. Adamcom, sa konal až 26. novembra. V tom čase však už vyjednávacía pozícia OF bola podstatne silnejšia, ako by bola bývala vtedy, keď ešte ani reformný predstaviteľ moci Adamec nemal ochotu sa s Havlom ani len stretnúť, nieto ešte rokovať o účasti na systéme moci. Vývin tak akceleroval, že v zmenenej situácii sa rokovalo v podstate iba o spôsobe odovzdania moci nastupujúcej elite. Preto tieto rokovania nerozhodovali o pravidlách súťaže o moc (nerokovalo sa o volebnom systéme ako v Poľsku a Maďarsku), ale mali najmä regulačnú funkciu. Neznamená to však, že všetko bolo jasné a rozhodnuté vopred, ako sa to retrospektívne môže zdať. Miloš Čalda napríklad v štúdiu o týchto rokovaniach tvrdí, že KC OF a VPN precenilo silu režimu a zbytočne príliš ustupovalo požiadavkám Adamca a vraj pripustilo viac komunistov do Čalfovej federálnej vlády, ako to už zodpovedalo reálnej sile komunistickej strany. Argumentuje, že veď vtedy to už bolo každému jasné, že sa komunistom vymkla moc z rúk, a preto mala byť opozícia voči nim tvrdšia (Čalda, 1996: 163).

Takýto pohľad neoprávnenne abstrahuje od znakov tej situácie, v ktorej aktéri robili svoje rozhodnutia a volili isté stratégie. Týždeň do generálneho štrajku sa vyznačoval vysokým stupňom neistoty aktérov, ktorý je súčasťou všetkých, aj tých najúspešnejších prechodov od nedemokratických režimov. Petr Pithart na margo podobnej kritiky, že dissent precenil silu režimu, oponuje práve z pozície vtedajšieho stavu informovanosti aktérov a ich neistoty: „rozhodovali sme v pozícii zodpovednosti zoči-voči nečitateľnosti druhej strany a s vedomím, že oni mohli spustiť nejaké krviprelievanie nie zo sily, ale práve zo slabosti“ (Proměny, 1995: 39). Prvé rokovania v Prahe boli tvrdé a vládnuca moc ustupovala len krok za krokom, tak ako zo dňa na deň poznávala, že stráca podporu v represívnych orgánoch (polícia, milície, armáda) a na strednej úrovni štátnej administratívy.

Skutočnosť, že kolaps režimu nebýva spojený s násilím, neznamená, že preberanie moci bolo bez „zápasu“ a bez rizík. Najdramatickejší zápas, ako ukazujú výpovede aktérov a záznamy z rokovaní, prebehol o spôsobe voľby prezidenta, najmä potom, čo komunisti navrhli priamu voľbu prezidenta s kandidátmi Č. Cisářom, L. Adamcom, V. Havlom a A. Dubčekom. Kalkulovali s tým, že Havel nebol známy a môže vyhrať komunistický kandidát. Presadenie priamej voľby by mohlo navodiť iný priebeh prechodu. Ten rozhodne nebol bez alternatív. Nie je tiež pravda, že prebratie moci trvalo len tých povestných 10 dní, ako tvrdil T. G. Ash (do generálneho štrajku 27. 11.), lebo rozhodujúcim medzníkom bolo až ustanovenie federálnej vlády s premiérom M. Čalfom 10. decembra a zvolenie V. Havla na post prezidenta 29. decembra 1989. Medzi

tým však bolo významné stretnutie M. Čalfu, už v pozícii premiéra, s V. Havlom, ktoré prispelo k rýchlemu zvoleniu nekomunistického kandidáta V. Havla a tým aj k ukončeniu preberania špičkových mocenských pozícií.

Zmienim sa o tomto rozhovore a z neho plynúcej dohode, lebo sa okolo toho vytvárajú rôzne mýty, uvádza sa to často ako príklad nejakej zákulisnej, nečistej konšpiratívnej politiky (napríklad aj v nedávno preloženej knihe Johna Keana *Tragédia Václava Havla*). Vidím v tom predovšetkým dôkaz pozitívnej a nedocenennej roly M. Čalfu v pokojnom a rýchlom prebratí moci. Jeho rolu možno prirovnať k role Adolfa Suareza, bývalého člena Movimiento frankistického hnutia a premiéra post-frankistickej vlády v Španielsku.⁹ Mal politické „know how“ – techniku moci, ktorú disidenti postrádali. Komunistický technokrat M. Čalfa dal V. Havlovi lekciu o politickej politike a štátnej zodpovednosti. Prispel významne k tomu, aby bol prechod v rámci ústavnosti (ako zastupujúci prezident udelil Havlovi milosť, aby mohol vôbec kandidovať na prezidenta), čo svet v porovnaní s násilím v Rumunsku vysoko oceňoval. Mal podiel na tom, že sa v období dôležitom pre reformy nestrácal čas a energia volebnou kampaňou, ktorá by mohla zabrzdiť demontáž inštitúcií starého režimu. Sám Havel svoju dohodu s Čalfom o presadení jeho kandidatúry za prezidenta v stále ešte komunistickom parlamente (15. decembra 1989) vnímal ako niečo absurdné. Tú absurditu pre neho predstavoval samotný fakt, že „má kabinetnú dohodu s komunistom“ (Suk, 1999). Jediné, čo Čalfa chcel za to, že v dňoch 15.–19. decembra presvedčil komunistických poslancov o Havlovej kandidatúre, bolo, aby mal podporu od OF. Súčasťou dohôd, ktoré nakoniec viedli k zvoleniu bývalého disidenta za prezidenta, bolo aj zvolenie A. Dubčeka za predsedu Federálneho zhromaždenia, čo bolo potvrdené na zasadaní zástupcov politických strán a hnutí, tzv. okrúhleho stola 22. decembra. Pre Čalfu prestala byť KSČ veľmi skoro referenčným bodom, ideovo ani záujmami sa nespájala s KSČ. Bola to dohoda medzi OF a Čalfom ako osobou a federálnym premiérom, teda nie ako predstaviteľom vedenia KSČ – štruktúr starej moci.¹⁰

Odovzdanie a prebratie moci bolo na federálnej, aj republikovej úrovni veľkou improvizáciou a prebehlo len s najnevyhnutnejšími zmenami inštitucionálneho rámca. Bolo to predovšetkým zrušenie ústavného článku 4 o vedúcej úlohe KSČ, upravený bol článok 6 o systéme Národného frontu a ďalšie zmeny sa týkali voľby prezidenta a voľby nových poslancov zákonodarných zborov. Podľa jedného z ústavných zákonov bolo z prezidentskej prísahy vypustené slovo „socialistický“ (Zavacká, 2000). O ďalších inštitucionálnych zmenách – termíne volieb, volebnom systéme atď. sa nerokovalo medzi predstaviteľmi starého režimu a tými, ktorí preberali moc, ako to bolo v prípade

⁹ Tranzície Španielska a ČSFR predstavujú síce rôzne typy, prvá mala charakter „paktu“, druhá bolo „ruptúrou“, ale majú spoločné momenty: „skôr ako prevrat a revolúciu pripomínajú nekonečné rokovanie za zeleným stolom, keď sa bývalá moc krok za krokom sťahuje zo svojich pozícií pod miernym, ale vytrvalým tlakom verejnej mienky. Kolektívne harakiri frankistických poslancov pri schvaľovaní Zákona o politickej reforme má obdobu v scéne, keď prevažne komunistické Federálne zhromaždenie volí prezidenta Václava Havla, menom ktorého ešte pred pár týždňami strašili tí istí poslanci československých občanov“ (Chalupa, 1997: 175).

¹⁰ Aktér týchto udalostí, Petr Pithart hodnotí rolu post-novembrového premiéra federálnej vlády takto: „Čalfa sa zaslúžil o umožnenie a urýchlenie procesu mocenskej transformácie“ (Proměny, 1995: 75).

Maďarska, ale už iba medzi predstaviteľmi nastupujúcej elity. Spoločný oponent bol už mimo hry, a to novú elitu nenútilo hľadať dohodu navzájom medzi sebou. Tento relatívne rýchly prechod nových elít k moci znamenal, že neboli nútené osvojiť si politiku kompromisov a vyjednávania, nenaučili sa dosahovať konsenzus na základe dohadovania a vzájomných ústupkov. Naplno sa to prejavilo už pri riešení ústavnoprávnej otázky.

Pokusy riešiť túto otázku tak, aby zostal zachovaný federálny štát, boli neúspešné. V komparatívnych štúdiách sa preto prípad Česko-Slovenska, napriek pokojnému spôsobu dezintegrácie, uvádza ako zlyhanie inštitucionalizovať pravidlá súťaže o moc a zlyhanie elít pri konsolidácii novej demokracie (Linz-Stepan, 1996; Munck-Leff, 1997: 356). Nie je výnimočný ani názor, že rozdelenie Česko-Slovenska bolo dôsledkom kompromisov z „okrúhleho stola“. Ako príčina sa uvádza aj dôraz na legalitu prechodu, ktorý viedol k strate cenného času a nakoniec aj k nemožnosti prijať novú ústavu pred zakladajúcimi voľbami. Malo to za následok pretrvávajúcu ústavu z roku 1960 a 1968, ktorá zakotvila trojpätinovú klauzulu na prijímanie ústavných zákonov, a tak „dávala slovenským poslancom možnosť veta a zablokovať Federálne zhromaždenie“ (Čalda, 1996: 165–166).

Po 10 rokoch sa ukazuje, že tam, kde prebiehal negociovaný prechod, ktorému predchádzala fáza liberalizácie starého mocenského systému, a kde došlo k zmiereniu národných elít, t. j. v Poľsku a Maďarsku, sú dnes menšie problémy s politickou stabilitou a tieto krajiny napredujú v transformácii spoločnosti úspešnejšie.¹¹ Vývin možno za istých priaznivých podmienok urýchliť, ale nie bez následkov preskočiť niektoré štádia. Za eufóriu v čase implózie komunistickej moci a jej rýchle prebratie platíme aj po desiatich rokoch v oboch nástupníckych republikách. Závažným faktorom aj pre následnú konsolidáciu demokracie je práve fáza liberalizácie – či prebehla pred otvorením prechodu a aktéri mali možnosť konfrontovať rôzne koncepcie a návrhy na inštitucionálne zmeny, alebo či táto fáza prebehla až paralelne s demokratizáciou, ako to bolo v Česko-Slovensku. Tak sa nemohli vytvoriť ani predpoklady na formovanie kontra-elity, ktorá by mala za cieľ nielen kriticky reflektovať systém vlády jednej strany, ale aj prebrať moc. Preto aj historik L. Lipták mohol konštatovať, že tak ako pri predchádzajúcich prevratoch, ani v novembri 1989 neboli vypracované koncepcie ekonomickej a politickej zmeny, ale najakútnejšie sa nepripravenosť na razanciu a hĺbku zmeny prejavila práve v prípade štátového usporiadania. Aj preto, že o postavení Slovenska v rámci spoločného česko-slovenského štátu sa nikdy počas jeho histórie nediskutovalo úplne otvorene a komplexne. Vždy tu boli nejaké tabu (Lipták, 1999b).

¹¹ Viem, že je problematické považovať to, „čo sa nestalo“ za príčinu neskoršieho vývinu. V tomto prípade sa to pripisuje absencii takého zmierenia národnej elity na Slovensku, aké dosiahli u našich susedov. Hypoteticky však možno tvrdiť, že keďže tu k takémuto zmiereniu nedošlo, môžu jednotlivé skupiny národnej elity inštrumentálne aktivizovať existujúce sociálne štiepenia (etnické, urbánno-rurálne), mobilizovať sociálnu nespokojnosť a rátať s ňou ako súčasťou svojej stratégie pri dosahovaní moci.

Otvorenie prechodu na Slovensku

Spoločným východiskom pri výklade novembrových udalostí v bývalom Česko-Slovensku, publicisticky pomenovaných „nežná revolúcia“, je konštatovanie, že spoločnosť ani jej elity neboli pripravené na systémovú zmenu. Ak to platilo takto všeobecne pre Prahu, o to viac to platilo pre Bratislavu a Slovensko, kde politická opozícia v zmysle kontra-elity cieľavedome sa pripravujúcej na prebratie moci fakticky absentovala. Preto aj L. Lipták mohol z historického nadhľadu konštatovať, že tak ako pri predchádzajúcich prevratoch na Slovensku, ani teraz neboli rozpracované koncepcie zmeny.¹² Komunistické i nekomunistické elity zostali zaskočené rýchlosťou zmeny, keď kolaps režimu otvoril prechod k demokracii. Na pochopenie existujúcich rozdielov v stupni pripravenosti je vhodné zdôrazniť skutočnosť, že centrum komunistickej moci bolo v Prahe a nie v Bratislave. Tá bola síce sídlom vlády SR a SNR, ale tak ako nebola vláda ČR autonómna, aj orgány v SR boli plne závislé od rozhodnutí centra. Nechcem tým tvrdiť, že to bol hlavný dôvod, prečo opozícia na Slovensku bola ešte slabšia, čo do početnosti, organizovanosti a koncepcnej pripravenosti, ako v ČR, ale rozhodne aj tento faktor „geografie moci“ mal tiež vplyv na jej formovanie.

V porovnaní s Českou republikou je vhodné spomenúť predovšetkým rozdielny priebeh normalizačného obdobia a jeho dôsledky na vývin po roku osemdesiatdeväť. Len stručne pripomeniem rozhodujúce rozdiely. Represie na Slovensku boli miernejšie než v Čechách, stranické čistky nezasiahli slovenskú kultúrnu intelektuálnu obec v takom veľkom rozsahu aj preto, že reformný proces v 60. rokoch tu nemal takú veľkú podporu. Nad požiadavkou demokratizácie dominovala požiadavka federalizácie. Okrem toho aj tradičné sebazáchovné presadenie sa takzvaného rodinného modelu viedlo na Slovensku k vyhýbaniu sa priamej konfrontácii s mocným štátom. Táto národno-ochranná filozofia prežitia, znesiteľnejšie politické postihy aj reformných komunistov vytvárali celkovo iný charakter normalizačného obdobia na Slovensku. Faktom je, že aj na Slovensku boli niektoré tvrdé exemplárne postihy. Z kvantitatívneho aspektu to však nedosahovalo dôsledky čistiek, aké boli v Čechách. Toto vysvetľuje potom aj fakt, že kým v Čechách bolo vyše tisíc signatárov Charty 77, z toho niekoľko stoviek aktivistov, tak na Slovensku to bolo necelých desať známych kultúrnych osobností. Aj podpisová akcia *Několik vět* sa na Slovensku stretla len s malou podporou kriticky sa prejavujúcej inteligencie. Výraznejším prelomom do tejto pasivity boli až podpisové aktivity na obhajobu uväznených predstaviteľov bratislavskej päťky, ale až koncom leta 1989. Preto nemôžeme jednoznačne povedať, či k tejto mobilizácii prispelo najmä to, že konečne aj Slovensko malo svoj vlastný proces s disidentmi, alebo obavy zo sankcií už pod vplyvom ducha tej doby neboli také silné.

Stručne povedané: opozícia, hoci aj len v podobe občianskych skupín protestu voči komunistickému režimu bola na Slovensku najslabšia a najmenej viditeľná spomedzi

¹² Nazdávam sa, že historikovu charakteristiku prevratu v roku 1918 možno vzťahovať aj na politický zlom roku 1989: „pre väčšinu obyvateľstva Slovenska i jeho politickej reprezentácie bol prevrat prevrátaním. Táto do značnej miery „revolúcia zhora“ síce v mnohom zodpovedala predstavám a nevysloveným túžbam, ale nebola to zmena dlhodobá, sústavná, ideová, organizačne pripravovaná“ (Lipták, 1999: 149).

krajín strednej Európy. Navyše to bola opozícia značne fragmentovaná v porovnaní s početnosťou českého disentu, z ktorého sa po novembri regrutovali príslušníci novej elity. Na Slovensku to boli iba nepočtené skupinky nekonformných jednotlivcov, na označenie ktorých sme v sociológii ešte pred 1989 rokom uviedli pojem „ostrovy pozitívnej deviácie“. Stručne povedané, režim sa zrútil skôr než sa tieto „ostrovy“ stihli poprepájať a vytvoriť nejakú spoločnú politickú platformu opozície voči komunistickej moci. K prekonaniu izolovanosti predstaviteľov týchto izolovaných, nekonformných komunít, konkrétne komunít umelcov, ľudí z akademickej sféry – najmä z oblasti sociálnych vied, ochranárov, katolíckych aktivít, dochádzalo vlastne až v čase novembrových udalostí.

Tranzícia aj na Slovensku odštartovala podobne ako v Prahe, keď dôsledkom brutálneho potlačenia študentskej demonštrácie 17. novembra bol predtým nevídaný protest verejnosti proti komunistickej moci. V Bratislave zástupcovia kultúrnej a vedeckej verejnosti spolu s osobnosťami ochranárskeho hnutia vytvorili občianske združenie Verejnosť proti násiliu, ktoré bolo funkčným ekvivalentom Občianskeho fóra v Českej republike. Pri zrode tohto občianskeho hnutia bol najprv predovšetkým odpor voči konkrétnemu násiliu a potreba solidarizovať sa so študentmi v Prahe. Má zmysel zdôrazniť, že na rozdiel od Poľska, kde v pozadí opakovaných masových protestov bol ekonomický tlak, tak na Slovensku ľudia nevyšli do ulíc „pre krajec chleba“. Je zaujímavé, že podľa historika L. Liptáka toto nebol dôvod ani pri jednom z mnohých prevratov na Slovensku. Už o týždeň, 25. 11. 1989, však bolo zverejnené programové vyhlásenie VPN, ktoré vo forme 12 cieľov hutne formulovalo liberálno-demokratické smerovanie občianskej iniciatívy VPN. Tento program artikuloval jasne požiadavku systémovej zmeny a predložil verejnosti už nekomunistickú alternatívu. Najzásadnejšie boli dve požiadavky: zrušenie ústavného zakotvenia vedúcej úlohy strany a urýchlené vyhlásenie slobodných volieb (VPN 1989–1991, 1998: 111). Už 26. 11., v predvečer generálneho štrajku, pod tlakom slovenskej verejnosti ÚV KSS zverejňuje svoje stotožnenie sa s jej požiadavkami a uznáva nevyhnutnosť zrušenia monopolu KSČ.

Formovanie týchto dvoch občianskych hnutí prebiehalo v prvých dňoch paralelne, a to, založené v Bratislave, bolo pomenované skôr ako prišla informácia z Prahy o názve hnutia Občianske fórum. Časový rozdiel jednej hodiny v tých dňoch znamenal veľa. Takže za rozdielnym pomenovaním občianskeho hnutia v Bratislave nemožno hľadať dôkaz separatistických tendencií, ako sa to niekedy post factum interpretuje, ale na druhej strane to tiež nebola iba náhoda. V pozadí bola ambícia zakladateľov byť už aj subjektom a nielen objektom občianskeho pohybu iniciovaného v Prahe. Výstižne to vysvetľuje sociológ a jeden z lídrov VPN, M. Bútor: „Potreba zapojiť sa do zmysluplného vzdoru tu existovala dlhé roky. Pritom pocit či túžba zapojiť sa do niečoho vlastného, stvoriť niečo vlastné vyplývalo aj zo slovenskej frustrácie, že v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch sa Slovensko do mnohých aktivít nezapojilo. Chartu 77 iba málo ľudí pociťovalo ako svoju vlastnú, domácu aktivitu, aj keď s ňou mohli sympatizovať.“ Napriek protestným aktivitám kresťanov a katolíckych aktivistov, pôsobeniu rôznych zoskupení v oblasti nezávislého umenia a pozoruhodného presahu ochranár-

skeho hnutia ani v jednom prípade to neboli predstavitelia politickej opozície, ale maximálne už spomínané izolované skupiny viac či menej verejného vzdoru voči režimu – „ostrovčeky pozitívnej deviácie“. „Vcelku sa na Slovensku akoby čakalo na niečo, čo si tunajší nesúhlasiaci s režimom budú môcť osvojiť ako vlastné vydanie, vlastnú artikuláciu, vlastné stelesnenie občianskeho protestu“ (VPN 1989–1991, 1998: 45). Vytvorenie VPN ako slovenskej občianskej iniciatívy preto rozhodne nebolo akýmsi latentným separatizmom, ale bolo to vyjadrenie potreby partnerského postavenia Slovenska v rámci autentickej federácie.

Tranzitní komunisti

Prechod od starého režimu síce iniciovali aj na Slovensku liberálne orientovaní intelektuáli vo VPN, ale nemali plnú kontrolu nad pohybom, ktorý spolu so študentmi a mobilizovanou verejnosťou odštartovali. Študenti boli významným katalyzátorom pohybu smerom k nekomunistickej politickej zmene, lebo boli generáciou, ktorá nemala traumu zo 68. roku a najmä nebrzdil ju v aktivite étos porážky ako generáciu štyridsiatnikov. Istú kontrolu nad demontážou starého režimu si dokázali udržať umiernení predstavitelia starej komunistickej elity prostredníctvom premiéra vlády „národného porozumenia“ a predsedu parlamentu (Milana Čiča a Rudolfa Schustera) až po zakladajúce voľby roku 1990 a potom aj neskôr po voľbách roku 1992. Tlak verejnej mienky bol veľmi významným faktorom pri rokovaní predstaviteľov VPN o preberaní moci. Prvé rokovania medzi lídrami VPN a vtedajším predsedom SNR, R. Schusterom, boli o rekonštrukci SNR a jeho predsedníctva a následne aj o rekonštrukcii vlády SR. Pod tlakom verejnosti a z obavy, aby sa nestali objektom verejnej pozornosti, boli predstavitelia starej moci ochotní odhlasovať aj svoje vlastné odstavenie. Predstaviteľ druhej strany rokovacieho stola, v tom čase komunistický predseda SNR, podáva o reprezentantoch starého režimu takéto svedectvo: „Požiadavky VPN... odhlasovali a rovnako aj odhlasovali pripravované zmeny vo vedení a Predsedníctve SNR, hoci išlo práve o ich kreslá. Tento paradox bol príznakom doby, kedy doterajší funkcionári dokázali hlasovať aj proti sebe, len aby príliš na seba neupozornili“ (Schuster, 1997: 26). Pripomenutie podobných situácií vo Federálnom zhromaždení v Prahe, ale aj frankistických poslancov v Madride nám napovedá, že existuje istý spoločný vzorec správania sa v takýchto zlomových situáciách.

Tak ako v Prahe, aj v Bratislave sa hľadal niekto v straníckej špičke, s kým by bolo možné rokovať a kto by pre stranícku nomenklatúru bol signálom, že im nehrozí zo strany VPN násilné účtovanie, aby zo strachu nedali pokyn k represiam a zrážkam na uliciach. Miroslav Kusý spomína: „Čič sa ukázal ako človek, s ktorým sa dá jednať. My sme predsa existenčne nevyhnutne potrebovali tento kontakt, aby nedošlo k masakru, aby nedošlo k vystrašeniu verchušky, že pozor, teraz sa bude lynčovať. Nie, my sme chceli pokojný priebeh revolúcie a k tomu sme tento kompromis potrebovali... aby sme zabránili akejkoľvek panike zo strany vedenia“ (VPN 1989–1991, 1998: 54). Doteraz nie je historicky úplne zdokumentovaná aktivita držiteľov komunistickej moci v čase jej

implózie. „Tranzitní komunisti“ rozhodne patrili k aktérom prechodu od starého režimu. Stále je však otvorenou otázkou, aký bol ich prínos a do akej miery zbrzdili tempo fundamentálnych premien v období do prvých slobodných volieb v júni 1990. Je však zdokumentované, že svojím pragmatickým postojom minimálne v prvých týždňoch prispeli k pokojnému odovzdávaniu moci novým politickým aktérom¹³ (VPN 1989–1991, 1998: 54, 89, 148–149).

Zloženie vlády „národného porozumenia“, v ktorej okrem predsedu boli ďalší piati členovia komunistickej nomenklatury spolu s 11 ministrami bez straníckej príslušnosti, delegovanými Koordinačným výborom VPN a po jednom za DS, resp. Stranou slobody, odrážalo aj nepripravenosť nastupujúcej elity na prebratie moci. V tom čase VPN nebolo ešte jasne profilované ako politické hnutie, ktoré by malo za cieľ obsadiť pozície v exekutívnej a legislatívnej moci. Treba tiež pripomenúť, že VPN platila za ten mimoriadne akcelerovaný spôsob vzniku z pôvodne izolovaných skupín nezávislej, ale nie programovo politickej aktivity v oblasti kultúry, vedy a ochranárstva. Ľudia sa nepoznali a neboli preverení svojou aktivitou už v iniciatívach existujúcich v predtranzitnom období, ako to bolo napríklad v ČR. Akútne sa to prejavilo v obmedzených zdrojoch pri rekrutácii ľudí pre slovenskú, a ešte viac pre federálnu vládu. Aj to bol dôvod prečo sa lídri VPN v čase zostavovania vlády a kooptácií do SNR obmedzili na delegovanie svojich zástupcov, ale oni sami zostali naďalej bez exekutívnej moci v Koordinačnom výbore VPN.¹⁴

Tak ako narastali problémy s riadením štátu, tak silnelo vo VPN, ale najmä u jeho predsedu Jána Budaja, vedomie nevyhnutnosti mať svojich ľudí na rozhodujúcich postoch v parlamente a vláde. Zrazu bolo stále zrejmejšie, že centrá novej moci sa začínajú presúvať zo sekretariátov OF a VPN do národných vlád. Situácia v SNR sa však už zmenila. Komunisti v parlamente zistili, že majú stále väčšinu, že ich pozície nie sú až tak otrásené. Kooptácie nových poslancov za VPN ešte všetky neprebehli a aj preto prebratie ďalších mocenských pozícií z rúk komunistickej nomenklatury vyžadovalo už podstatne viac cieľavedomej a dobre organizovanej politickej práce než to bolo v prvých týždňoch kolapsu. Na tú však KV VPN nemal dosť skúseností, ani dostatok ľudí. Tak sa stalo, že nakoniec VPN v réžii vtedajšieho predsedu jej Koordinačného výboru, J. Budaja neuspela v marci 1990 pri pokuse vystriedať na predsedníckom poste v SNR R. Schustera. Bol to výsledok politických chýb KV VPN, a nie produkt nejakej konšpirácie predstaviteľov starej komunistickej moci. Následne nebolo možné vymeniť ani M. Čiča na poste premiéra, ktorému sa pripisovalo vo vedení VPN brzdenie premien a dlhé otáľanie s vystúpením z KSS (VPN 1989–1991, 1998: 107, 125). Z formálne-inštitucio-

¹³ Jeden z lídrov VPN, napríklad takto charakterizoval postoj R. Schustera pri rokovaní delegácií VPN a OF v noci z 5. na 6. 12. 1989: „Konečne človek, ktorý sa apoň nejakým spôsobom artikuloval medzi tými plastelinami, ľuďmi totálne neschopnými dialógu, tak on toho dialógu je schopný, a vravím, teraz ide tak ďaleko, že on si uvedomuje, že ak chce hrať úlohu ako predseda SNR, nemôže byť členom komunistickej strany“ (Suk, 1998: 92).

¹⁴ Jediný reprezentant vedenia VPN vo vláde národného porozumenia, Vladimír Ondruš tento stav výstižne charakterizoval: „VPN zostalo takým polohnutím... Vláda a režim sa zrútili a my sme na to adekvátne nereagovali, lebo nemal kto... od nás nikto o funkcie nemal záujem, nikto nechcel ísť do parlamentu, nikto nechcel ísť do vlády“ (VPN 1989–1991, 1998: 147).

nálneho pohľadu mal Čič podobnú rolu na Slovensku ako M. Čalfa na federálnej úrovni. Hodnotenie výkonu tejto roly však nebolo tak jednoznačne pozitívne ako v prípade M. Čalfu. Je otázne, do akej miery sa v tomto hodnotení odrážala netrpelivosť „revolucionárov“, ktorí nemali skúsenosť s riadením štátu, a do akej miery išlo skutočne o nedostatok vôle vtedajšieho premiéra vlády národného porozumenia riešiť akútne a nepopulárne problémy. Referenčnou skupinou pre M. Čiča nebolo VPN, tak ako pre Čalfu to bolo OF a Václav Havel, ale R. Schuster, V. Mečiar, A. Dubček a zoskupenie reformných komunistov Obroda. Všeobecne „obrodári“ a Dubček sa len veľmi neochotne pridávali k VPN. Pôvodne dúfali, že tým rozhodujúcim aktérom premien budú ex-komunisti. Spolupráca s VPN bola pre nich nie prvou voľbou, ale skôr nevyhnutnosťou, ak sa chceli podieľať na moci.

Aj keď ani OF ešte v decembri nemalo jasno v otázke svojej účasti na exekutívnej a legislatívnej moci, vývin sa v Prahe urýchlil a v ČR už vo februári 1990 nastúpili na podobné posty reprezentanti OF.

Personálna kontinuita a inštitucionálna diskontinuita

Politické dráhy Milana Čiča, Rudolfa Schustera a čiastočne aj Jozefa Migaša sú zosobneným dôkazom toho, že na Slovensku prevládol evolučný typ zmeny. Revolučný typ prechodu fakticky likviduje staré elity, kým prechod kolapsom nahrádza staré elity novými, ale staré neničí, a prechod paktom, dohodou neprerušuje ani kontinuitu elít. Práve tá kontinuita elít indikuje, že v prípade Slovenska začala tranzícia síce tiež zrušením starého režimu ako v Prahe, ale boli v nej významnejšie prítomné aj elementy toho typu prechodu, ktorý sa nazýva „dojednaný“.¹⁵ Je výsledkom dohody medzi umiernenými predstaviteľmi starej a novej elity. V prípade prechodu zrušením, ku ktorému sa okrem bývalého Česko-Slovenska priraďuje napríklad aj Argentína v rokoch 1982–1983 (Munck–Skalnik, 1997: 353), dochádza k takému zlomu v normách politickej autority, že nikto z významných predstaviteľov starých elít si nemôže udržať svoju politickú pozíciu v novom demokratickom režime. Milan Čič sa však z roly ministra poslednej komunistickej vlády na základe spomínaných dohôd mohol stať a stal sa premiérom prvej postnovembrovej vlády národného porozumenia, jedným z autorov Ústavy SR, a neskôr predsedom Ústavného súdu SR. Rudolf Schuster sa zasa presúval z pozície člena ÚV KSS a predsedu KNV na post predsedu „tranzitnej“ SNR (do volieb 1990), cez pauzu na poste veľvyslanca ČSFR v Kanade, funkciu primátora Košíc až na súčasnú pozíciu prvého priamo zvoleného prezidenta Slovenskej republiky.

¹⁵ Slovensko je pre komparatistov ťažko jednoznačne zaraditeľné do jedného zo známych ideálnych typov tranzície. Preto napríklad Herbert Kitschelt vo svojej analýze stredo- a východoeurópskych krajín z hľadiska typu starého režimu, ako aj spôsobu tranzície konštatuje, že Slovensko je „ťažký prípad“. Preto, lebo podľa jeho typológie predstavuje akýsi hybrid československého spôsobu tranzície od byrokraticko-autoritárskeho komunistického režimu v dôsledku implózie v rokoch 1989–1990 a osobitných prvkov patrimonálneho komunizmu a pre-emptívneho spôsobu tranzície neskôr, keď bývalí komunisti sa po rozpade občianskeho hnutia VPN presadili v nacionálno-populistických stranách a víťazstvom vo voľbách roku 1992 dostali tranzíciu pod svoju kontrolu (Kitschelt, 1995: 453).

Prechod, pri ktorom sa zachováva aj personálna kontinuita elít, je podľa Giuseppe Di Palmu nádejným variantom pre smerovanie k demokracii. Koalícia zložená z umiernených predstaviteľov starého a nového režimu má totiž výhodu, že legitimuje tak opozíciu voči bývalému režimu, ako aj bývalé režimné skupiny a nevyžaduje rozsiahle postihy ani vylučovanie jednotlivcov alebo skupín zo systému (Dvořáková-Kunz, 1994: 61). Tento, v odbornej literatúre dnes všeobecne zdieľaný názor však svojou anti-intuitívnosťou a frustrovaním potreby historickej spravodlivosti je len ťažko akceptovateľný širšou verejnosťou.

Z perspektívy Di Palmeho by, vzhľadom na uvedenú personálnu kontinuitu bolo možné považovať spôsob, akým bol na Slovensku uskutočnený prechod od starého režimu, za priaznivý pre ďalšie smerovanie k demokracii. Dnes, „desať rokov po“, však vieme, že tento vývin bol značne zabrzdzený po voľbách 1992, a dokonca nastal politický regres po voľbách 1994 (Szomolányi, 1999). Tento vývin, akokoľvek zohľadníme tak silne intervenujúcu premennú akou je problém štátnosti, však môže vyvolávať silné pochybnosti o všeobecnej platnosti tézy Di Palmeho.

Preto je vhodné sa pýtať, či spomínaná personálna kontinuita elít neprekročila už istú medznú hranicu, za ktorou jej rozsah vedie k regresu. Je problematické kvantitatívne určiť hranicu, po ktorú je personálna kontinuita predpokladom demokratickej konsolidácie, a za ktorou je už prekážkou. V prípade Poľska a Maďarska empiricky zistená kontinuita starých nomenklatúrnych elít v Poľsku a v Maďarsku na úrovni 50 % nebola prekážkou demokratickej tranzície (Wasilewski, 1998: 264). Pri kvalitatívnom pohľade však nemožno abstrahovať od reformného prúdu, ktorý bol v uvedených krajinách taký silný, že to boli komunistické elity, ktoré z vlastnej vôle začali liberalizovať politický systém a nakoniec vyjednávali o spôsoboch prechodu od starého režimu. Existuje však istá hodnota, ako v prípade juho-východnej Európy a Ruska (71 % predstaviteľov starej nomenklatúry sa udržalo v novej elite), kde sa vzťah medzi mierou personálnej kontinuity elity a demokratickým vývinom stáva reverzný (Highley et al., 1996).

Komparatívna štúdia zloženia nových elít na Slovensku (emprický výskum sa realizoval roku 1993) indikuje, že bývali komunisti sú vzhľadom na 12 % zastúpenosť členov KS v populácii (do roku 1989) nadštandardne zastúpení v skupine politických elít – až 40 %. Pritom 16 % malo roku 1988 aj funkcie. V ČR tá proporcia bola iba 22,64 % a z toho len 1,2 % z nich malo aj funkcie (Rona-Bunčák, 1999). Tieto údaje potvrdzujú, že kým v ČR prechod mal spomínané kvality ruptúry, tak v prípade Slovenska sú významne prítomné aj prvky „dohodnutej tranzície.“ Žiada sa tiež zdôrazniť, že pri absencii reformného prúdu v radoch bývalej KSČ a KSS tých zistených 40 % personálnej kontinuity má väčšiu relevanciu ako 50 % v Poľsku či Maďarsku.

Prebratie moci po voľbách roku 1992 víťazným HZDS prinieslo v rovine politickej elity, po 14-mesačnom období prvej nekomunistickej vlády, výrazné posilnenie personálnej kontinuity so starým režimom. Zo 150 poslancov nového parlamentu, ktorý schvaľoval Ústavu samostatnej SR, bolo 99 bývalých členov KSČ (Szomolányi, 1994a). Všetky štyri najvyššie ústavné pozície boli obsadené bývalými členmi strany a dvaja z nich boli dokonca nomenklatúrnymi kádrmi. Prezidentom a predsedom Ústavného

súdu sa stali bývalí lojálni spolupracovníci Vladimíra Mečiara pri delení Česko-Slovenska (Michal Kováč a Milan Čič). Ústavné vymedzené právomoci im však obom umožnili konať nezávisle a viac či menej úspešne oponovať autoritárskym tendenciám tretej Mečiarovej vládnej koalície (1994–1998). Ukazuje to, že ani nomenklatúrna minulosť, ak jej nositeľ koná v novom, demokratickom inštitucionálnom rámci, nie je rozhodujúcim determinantom politického správania sa post-komunistickej elity.

Roku 1999, „desať rokov po...“ stále tri zo štyroch najvyšších ústavných pozícií sú obsadené bývalými nomenklatúrnymi kádrami a zároveň „tranzitnými komunistami“ (R. Schuster, J. Migaš, M. Čič). Pôsobia však už v zásadne zmenenom inštitucionálnom rámci, a vzhľadom na hlavné politické štiepenie medzi nacionalisticko-populistickými a demokratickými stranami je významnejší fakt, v ktorom z tých dvoch táborov a ako tieto konvertované kádre pôsobia. Pri takomto dichotomickom pohľade možno konštatovať, že uvedení „tranzitní komunisti“ nie sú súčasťou nacionálno-populistického bloku a podieľali sa na obhajobe demokratických princípov proti autoritárskym tendenciám tretej Mečiarovej vlády.

Slovenský vývin sa po voľbách roku 1992 dostal na úroveň spomínanej hraničnej hodnoty, za ktorou sa zvyšuje pravdepodobnosť jeho reverzibility. Nie však v dôsledku personálnej kontinuity vyjadrenej percentuálne, ale preto, že po rozpade VPN sa prevažná časť bývalých komunistov presadila v nacionálno-populistických stranách a víťazstvom vo voľbách získala kontrolu nad tranzíciou na Slovenku (Kitschelt, 1995: 453).

Inú interpretáciu účasti predstaviteľov starých elít na novej moci ako Di Palme prezentujú komparativisti Linz a Stepan, keď uvádzajú prípad tranzície Slovenska spolu s Bulharskom ako „obmedzenú liberalizáciu pod kontrolou komunistov“ (Linz–Stepan, 1996). Nazdávam sa však, že takéto zaradenie nie je celkom odôvodnené, lebo obdobie inštitucionalizácie nového režimu v rokoch 1990–1992 prebehlo v rámci spoločnej česko-slovenskej cesty a od apríla 1991 (po 1. odstavení V. Mečiara) aj pod kontrolou nekomunistickej vlády Jána Čarnogurského. Vtedy ustanovenú parlamentnú formu vlády a proporcionálny volebný systém, považované za priaznivý inštitucionálny rámec pre demokratickú tranzíciu, sa zachoval aj v samostatnej SR. Inercia pôvodne ustanovených inštitúcií do značnej miery prispela k tomu, že ani nedemokratickí politici nemohli stiahnuť Slovensko na autoritársku cestu.

Záver

Vznik samostatnej SR neprispel ku konsenzuálnosti politických elít, ktorej isté predpoklady sa vytvorili v čase otvorenia prechodu od starého režimu. Naopak, bol to práve spôsob, akým sa riešila otázka štátnosti v rámci ČSFR a následný vznik samostatnej SR, čo prehĺbilo rozštiepenosť elít v takej miere, ako sa to nestalo v susedných krajinách. Výsledkom boli fragmentované elity. Je to konfigurácia vyznačujúca sa širokou diferencovanosťou, minimálnym procedurálnym a hodnotovým konsenzom a veľmi obmedzenou komunikáciou medzi skupinami politickej elity.

Identifikovaná personálna kontinuita politickej elity ako dôsledok uskutočneného spôsobu prechodu od starého režimu celkovo vypovedá o dvoch znakoch poslednej zmeny politického režimu. November 1989 otvoril taký prechod od starého režimu, ktorý na rozdiel od iných prevratov v histórii Slovenska, ale najmä toho po Februári 1948 nepriniesol revolučnú výmenu elít. Po druhé, aj v dôsledku absencie liberalizačnej fázy v predtranzitnom období, identifikovaná kontinuita vypovedá o nepripravenosti nastupujúcej, nekomunistickej elity prebrať moc. Problémy s tým má táto časť politického spektra dodnes.

Literatúra:

- BILČÍK, Vladimír: Helsinky - stratégia Európskej únie a slovenské výzvy. In: OS, 1/2000.
- ČALDA, Miloš: The Roundtable Talks in Czechoslovakia. In: The Roundtable Talks and the Breakdown of Communism. Edited by Jon Elster, The University of Chicago Press, 1996.
- DVOŘÁKOVÁ, Vladimíra - KUNC, Jiří.: O přechodech k demokracii. Praha, SLON, 1994. 156 s.
- ELSTER, J. - OFFE, C. - PREUSS, U. K: Institutional Design in Post-Communist Societies. Cambridge University Press 1998.
- HIGLEY, John - KULLBERG, Judith - PAKULSKI, Jan: The Persistence of Postcommunist Elites, Journal of Democracy, vol. 7, no. 2 (1996).
- HORÁČEK, Michal: Jak pukali ledy. Praha, Ex libris, 1990.
- HUNTINGTON, S.: The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century. University of Oklahoma Press, 1991, 366p.
- HUSÁK, Peter: Česká cesta ke svobodě. Díl I.: Revoluční či co? Praha, Volvox Globator 1999. 166 s.
- KARL, Terry Lynn - SCHMITTER, Philippe: Modes of Transition in Latin America, Southern and Eastern Europe. In: International Social Science Journal. Vol. XLIII, No. 2, 1991. s. 269-284.
- Keď sme brali do rúk budúcnosť. Dni, dokumenty, doslov. Archa, Bratislava 1990.
- KITSCHELT, Herbert: The Formation of Party Cleavages in Post-Communist Democracies. Theoretical Propositions. In: Party Politics, Vol. 1., Oktober 1995, No. 4, pp. 447-472.
- KRIVÝ, Vladimír: Čo prezrádzajú volebné výsledky? Parlamentné voľby 1992-1998. IVO, Bratislava 1999.
- LEFF, SKALNIK Carol: Democratization and Disintegration in Multinational States. The Breakup of the Communist Federations. In: World Politics, 51 January 1999, p. 205-235.
- LINZ, Juan and STEPAN, Alfred: Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe. Baltimore: The John Hopkins University Press, 1996.
- LIPTÁK, Lubomír: Storočie dlhšie ako sto rokov. O dejinách a historiografii. Kaligram, Bratislava 1999a.
- LIPTÁK, Lubomír: Slovenské tri vrchy problémov. Príspevok prezentovaný na konferencii Demokratická revolúcia v Československu 1989, Praha 14.-16. októbra 1999b.
- MUNCK, Gerardo, L. - SKALNIK LEFF, Carol. 1997. „Modes of Transition and Democratization. South America and Eastern Europe in Comparative Perspective.“ In: Comparative Politics, April 1997, pp. 343-362.
- Proměny politického systému v Československu na přelomu let 1989/1990. Nadace Heinricha Bolla. Praha 1995.
- RONA TAS, Akos - BUNČÁK, Ján - HARMADYOVÁ, Valéria: Post-Communist Transformation and the New Elite in Slovakia. Sociology, 31, No 3, 1999, pp. 235-262.

- SUK, Jiří: K prosazení kandidatury Václava Havla na úřad prezidenta v prosinci 1989. Dokumenty a svědectví. In: Soudobé dejiny, č. 2/1999.
- SUK, Jiří: Občanské fórum. (Díl 1+2). Doplněk. Brno 1998.
- SCHUSTER, Rudolf: Ultimátum. Agentura Forpex. Nakladatelství Svoboda. Praha 1997. 406 s.
- SCHMITTER, Philippe C.: Dangers and Dilemmas of Democracy. In: Journal of Democracy, Vol. 5, No. 2, April 1994, pp. 57-74.
- SZOMOLÁNYI, S.: Sociálne a politické premeny Slovenska na začiatku 90. rokov a scenár zmien. In: Slovensko a jeho premeny na začiatku 90. rokov. Spoločnosť - Ekonomika - Veda a technika. Bratislava, SÚ SAV 1994a, s. 7-141.
- SZOMOLÁNYI, S.: Zostáva Slovensko v rámci stredoeurópskeho variantu tranzície? In: SZOMOLÁNYI, S. - MESEŽNIKOV, G. (eds): Slovensko: Voľby 1994. Príčiny - dôsledky - perspektívy. Bratislava, Slovenské združenie pre politické vedy - Nadácia Friedricha Eberta 1994c, s. 11-37.
- SZOMOLÁNYI, S.: Aký režim sa vynára na Slovensku. In: SZOMOLÁNYI, S. (ed.): Slovensko: problémy konsolidácie demokracie. Spor o pravidlá hry pokračuje. Bratislava, Slovenské združenie pre politické vedy - Nadácia Friedricha Eberta 1997, s. 7-26.
- SZOMOLÁNYI, S.: Tranzičná cesta Slovenska a voľby 1998. In: BÚTORA, M. - MESEŽNIKOV, G. - BÚTOROVÁ, Z.: Slovenské voľby '98: Kto? Prečo? Ako? Bratislava, IVO 1999. s. 9-20.
- Verejnosť proti násiliu 1989-1991. Svedectvá a dokumenty. Nadácia Milana Šimečku, Bratislava 1998. 355 s.
- Verejnosť proti násiliu - Občianske fórum. Svedectvá. Nadácia Milana Šimečku, Bratislava 1999. 75 s.
- WASILEWSKI, Jacek: Hungary, Poland, and Russia: The Fate of Nomenclature Elites. In: Mattei Dogan and John Higley (eds): Elites, Crises and the Origins of Regimes. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 1998.
- ZAVACKÁ, Katarína: Prevrat v ústavnoprávnom vývine. Príspevok prezentovaný na konferencii November 1989, 11.-12. novembra 1999, Bratislava, Nadácia MŠ. 5 s.

Desať rokov vývoja straníckej politiky a jeho formatívny konflikt

Peter Učeň

Aj keď slovenská politická scéna nikdy nenabrala formu bipartizmu, počas celých deväťdesiatych rokov sa v nej prejavovala silná tendencia k principiálnemu konfliktu dvoch alternatív. Dve silné alternatívy zväčša naznačujú prítomnosť jednej silnej konfliktnej línie, evidentne zatieňujúcej akúkoľvek inú konfliktnú líniu, ktorá by mohla vyvolať a formovať konflikt v spoločnosti. Tento text sa zaoberá problémom dvoch hlavných alternatív, ktoré sa zrodili v slovenskej politike, reflektovali ju, ale aj ovplyvňovali. Cieľom je prispieť k hlbšiemu poznaniu o tomto konflikte blokov charakterizovaním toho, čo predstavuje podstatu ich alternatívnosti. Ide o identifikovanie ich vzájomného protirečenia a zdroja inkompatibility, t.j. toho, čo spôsobuje, že sú vo vzájomnej opozícii.

V texte bol zvolený *prístup zdorazňujúci koncepciu poňatia politiky a režimu demokratickej vlády*. Skôr ako politickými stranami (ideológia, programy, záujmy), sa tento text zaoberá straníckou politikou. Nie je však mienený ako vyčerpávajúca správa o vývoji straníckej politiky na Slovensku. Bude sa sústreďovať na logiku mobilizácie dôležitých politických konfliktov a na faktory podmieňujúce tento proces. Mobilizácia viedla k objaveniu sa dvoch antagonistickejších politických formácií, ktoré by sme predbežne mohli nazvať blokom nacionálno-populistických strán a blokom strán občiansko-demokratických. Keďže oba spomínané bloky sú heterogénne v zmysle tradičného pravo-ľavého delenia politických pozícií, budem sa snažiť charakterizovať inú, silnejšiu konfliktnú líniu, ktorá pretína slovenskú spoločnosť a politiku a oddeľuje tieto bloky.

1. Pôvodná situácia a jej charakteristiky. Národný štát: dôvod alebo zámienka?

1.1. Spôsob prechodu od komunizmu a jeho dedičstvo

Pôvodná situácia, v ktorej sa zrodil slovenský stranický pluralizmus, bola pochopiteľne poznamenaná spôsobom, ktorým v Česko-Slovensku a na Slovensku zanikol predchádzajúci režim.¹ Munck a Skalnik-Leff (1997) zaraďujú Česko-Slovensko k prípadom reformy zrušením (*reform through rupture*).²

¹ Tu sa hlásim k tzv. „path-dependency“ prístupu, ktorý definuje spôsob prechodu od starého režimu k novému usporiadaniu „v termínoch identity aktérov, ktorí poháňajú proces prechodu dopredu, a stratégií, ktoré títo aktéri použijú... tieto modalities formujú postprechodový režim a politiku tým, že ovplyvňujú spôsob súťaže elit, inštitucionálne pravidlá ukované v procese prechodu, a dispozície kľúčových aktérov

Reforma zrútením (ruptúrou) môže byť charakterizovaná ako ten spôsob „odchodu od autoritárskeho režimu“, ktorý bol spôsobený kombinovaným výsledkom ľudového tlaku na režim a jeho neschopnosťou tento tlak eliminovať. Tlak radikalizovaných máš legitimizoval ad hoc telesá vytvorené z disidentov a odporcov režimu a prvej vlny oportunistov. Tieto telesá boli schopné stať sa partnerom vo vyjednávaní s oficiálnymi štruktúrami režimu. Porážka starých elít, ktorá bola takmer nevyhnutná, sa stala „nežnou“, keďže staré elity nepoužili násilie a nové sa vzdali myšlienky odplaty.

Reforma ruptúrou sa zdá byť veľmi výhodným spôsobom odchodu od autoritárskeho režimu, lebo znamená relatívne hladký a nedramatický transfer moci, ktorý sa zaobíde bez obetí na životoch. Možno však tiež argumentovať, že tento spôsob prechodu má isté problematické následky: „Ironicky, aj keď reforma ruptúrou robí prechod k demokracii relatívne ľahkým, brzdí konsolidáciu demokracie tým, že redukuje motiváciu nových elít k tomu, aby vyvinuli vzťahy spolupráce a konsenzu ohľadom kľúčových inštitucionálnych pravidiel v kritickom štádiu prechodu.“ (Munck a Skalnik-Leff, 1997: 358). V česko-slovenskom prípade „spôsob prechodu spôsobil odloženie riešenia zásadných ústavných problémov, z ktorých neskôr logika postprechodovej volebnej súťaže jednoducho urobila problémy neriešiteľné.“ (Munck a Skalnik-Leff, 1997: 355). Výsledkom toho bol, okrem iného, aj rozpad federálneho štátu.

Ďalším potenciálnym výrazom tohto dedičstva bolo, že pôvodní agenti zmeny – Občianske fórum a Verejnosť proti násiliu – sa nielen rozpadli, ale „ich nástupníci sa združovali do dvoch stále sa vzdalujúcich etnicky rozdelených politických subsystémov... Keď sa vynoril problém ústavného usporiadania vzťahov Čechov a Slovákov, neexistovala nijaká celoštátna sila, ktorá by v stále viac sa decentralizujúcej krajine vytvárala konsenzus týkajúci sa základných pravidiel interakcií českej a slovenskej elity.“ (Munck a Skalnik-Leff, 1997: 355). Aj vznik dvoch republikových straníckych systémov, v rámci ktorých sa politické elity čoraz viac sústreďovali na svojich „etnických“ voličov a minimalizovali aktivity na celoštátnej úrovni, ťažko poškodil pozíciu protransformačných síl na Slovensku.³ Tradícia nedokonalkej jednoty elít spôsobila, že keď sa slovenská politická scéna začala otriasať pod náporom formujúcej sa populistickej alternatívy, nemohli sa slovenské protransformačné sily spoľahnúť na českého či federálneho partnera, ktorý by mal účinné kompetencie, ale najmä, s ktorým by jednotne mohli ponúknuť verejnosti svoju predstavu o tom „čo robiť“ a presvedčivo argumentovať v jej prospech.

Munck a Skalnik-Leff (1997: 355) označujú rozpad Česko-Slovenska za fiasko: „Aj keď to bol pokojný ‚nežný rozvod‘, stále rozhodne predstavoval zlyhanie pri pokuse inštitucionalizovať pravidlá súťaže elít a konsolidovať novú demokraciu.“ V mnohých

k prijatiu alebo odmietnutiu nových pravidiel hry. Pomocou týchto kauzálnych mechanizmov spôsob prechodu pomáha vysvetliť či a ako sa demokracia objaví a konsoliduje.“ (Munck a Skalnik-Leff, 1997: 343).

² Ich typológia prechodov od autoritárskych režimov je založená na dvoch dimenziách. Prvou je identita agenta zmeny (vládnuci verus alternatívne elity). Druhou je stratégia adpotovaná agentom zmeny (konfrontácia verus dohoda). V tejto typológii je potom česko-slovenská reforma zrútením charakterizovaná tým, že agentmi zmeny boli alternatívne elity spolu s vládnucimi, a že použitá stratégia bola kombináciou konfrontácie a dohody.

³ Termín „protransformačný“ v tomto texte označuje „presadzujúci prechod k liberálnej demokracii a trhovej ekonomike“.

ohľadoch sa dá nasledujúci vývoj slovenskej politiky interpretovať ako opakovanie toho istého druhu zlyhania.

1.2. Mobilizácia postkomunistických konfliktov na Slovensku⁴

Pri skúmaní problému vzťahov nových kontextuálnych faktorov (imperatívy liberalizácie) s trvácnejšími determinantmi pochádzajúcimi z obdobia predchádzajúceho režimu (dedičstvo minulosti) a pri posudzovaní významu týchto faktorov pri vytváraní nového spoločenského poriadku v postkomunistickej Európe, navrhli Crawford a Lijphart (1995) veľmi užitočný pohľad.⁵ Konštatovali, že „obmedzenia a motivácie, ktoré ovplyvňujú možnosti voľby v súčasnosti, vyplývajú z bezprostredného kontextu, v ktorom sa aktéri nachádzajú. Je to tento kontext, ktorý rozhodne, čo z dedičstva minulosti sa politicky prejaví a či nastane úspešný prechod k demokracii a trhu vo východnej Európe.“ A ďalej: „bezprostredný kontext vytvára podmienky, v ktorých dedičstvo minulosti bude alebo nebude ovplyvňovať smer zmeny režimu v postkomunistických spoločnostiach. Liberalizácia bude imperatívom len keď budú splnené kľúčové podmienky: liberálne normy budú určovať demokratický diskurz a participáciu, medzinárodný tlak bude podporovať liberalizátorov v politike a nové inštitúcie zabezpečia súťaž v ekonomike ako aj v politike.“ (Crawford a Lijphart, 1995: 194). Autori navrhujú nové inštitúcie, hegemónické normy a medzinárodný vplyv ako prizmu, cez ktorú sa dá analyzovať obdobie tranzície.⁶ Prvé dva faktory použijem aj v tomto texte.

Základnými procesmi, ktorými sa vyznačoval vývoj slovenského stranického systému vo svojom úvodnom štádiu, boli relatívne rýchle oslabenie a rozpad pôvodnej pretransformačnej koalície, rýchly nástup nacionalistickej a populistckej alternatívy a napokon posun tejto alternatívy do centra politickej moci. Tieto procesy boli založe-

⁴ Mojm hlavným zdrojom pri práci na tejto sekcii bola séria textov Petra Zajaca *Pät rokov po publikovaná* vo vyše sto článkoch v priebehu troch ročníkov týždenníka *Domino Efekt*. Pri danej povahe a roztrieštenosti zdroja je nesmierne ťažké sa príslušne odvolávať na jeho jednotlivé časti. Preto som sa rozhodol označiť zdroj týmto spôsobom.

⁵ Autori sa zaujímajú o explanačnú silu dvoch konkurujúcich si prístupov k analýze postkomunizmu. Liberalizačný prístup „zdôrazňuje bezprostredné kontextuálne okolnosti, ktoré obmedzujú možnosti voľby a určujú cestu, ktorou sa tranzícia uberá.“ Druhý prístup „zdôrazňuje jedinečné historické dedičstvo lenizmu, ktoré spôsobuje, že objavenie sa demokracie je pomalé a ťažké, ak nie nemožné.“ (Crawford a Lijphart, 1995: 173). Oba prístupy predpokladajú rozdielne poňatie inštitúcií. Liberalizačný prístup tvrdí, že „inštitúcie môžu štruktúrovať preferencie a obmedzovať možnosti voľby spôsobom, ktorý má za následok vznik novej politickej a ekonomickej kultúry. Tieto inštitúcie ovplyvňujú alokáciu zdrojov, ktoré určujú relatívnu silu politických a ekonomických aktérov.“ Druhý prístup vníma postkomunistické inštitúcie viac fatalisticky, keď ich pokladá za púhe arény, v ktorých o moc súťažia a dobývajú ju aktéri hnaní fundamentálnejšími historickými, kultúrnymi a ideologickými faktormi (Crawford a Lijphart, 1995: 177).

⁶ Dôležitosť hegemónických noriem sa objaví pri probléme prítomnosti alebo nedostatku konsenzu v spoločnosti. Ako Crawford a Lijphart prízvukujú, keď parafrázujú Comissa, „porozumenie rolám noriem je podstatné pre naše porozumenie smeru zmeny v postkomunistickej spoločnosti. Dominantné normy tvoria inštitucionálne identity. Tieto vylučujú niektoré sociálne elementy z prístupu k moci a umožňujú tento prístup iným, čo výrazne limituje politický diskurz.“ (Crawford a Lijphart, 1995: 195). V prípade Česko-Slovenska, kde bol konflikt elít podložený sociálne a etnicky, nám toto pomáha racionalizovať spôsob mobilizácie „slovenskej opozitnosti“. Táto sa vymedzovala v spore s dominantnou normou – neoliberalizmom a výsledkom tohto vymedzovania bol nacionalistický a etatický populizmus prfležitostne okorený ekonomickým ľavičiarstvom.

né na mocenských konfliktoch ohľadne rozhodnutí o politických, ekonomických a sociálnych opatreniach, ktoré urobili nové elity, keď nastúpili do štátnych inštitúcií.

Vachudová a Snyder (1997) v článku, v ktorom analyzovali rozdiely vo vývojových trajektóriách medzi dvoma skupinami postkomunistických štátov, tvrdia, že najdôležitejším faktorom, ktorý tieto rozdiely vysvetľuje, je použitie etnického nacionalizmu na vytvorenie novej politickej identity pre bývalých komunistov. Podľa autorov, v niektorých krajinách vrátane Slovenska, sa slabej opozícii vlastne nepodarilo prevziať moc, keď „umiernení demokrati... boli odsunutí bokom bývalými komunistami, ktorým sa podarilo použiť etnický nacionalizmus na ukovanie novej identity a tým presvedčiť voličstvo o legitímnosti svojej účasti v novej demokratickej politike.“ (Vachudová a Snyder, 1997: 3). Ako hlavné dôsledky tohto faktu boli zdôraznené pomalosť a nesytematickosť reforiem, udomácnenie sa nacionalizmu v politike a neprítomnosť reformistickej ľavice v dôsledku toho, že bývalí komunisti neboli prinútení prispôbiť sa liberálno-demokratickej realite. Na margo Slovenska autori uvádzajú, že „slovenská Verejnosť proti násiliu bola protajškom Občianskeho fóra. Na rozdiel od neho však nerobila rozdiel medzi svojimi možnými členmi a jej zopár naozajstných disidentov bolo po čase prečíslených oportunistami.“ (Vachudová a Snyder, 1997: 6). Toto tvrdenie je (ako viacero argumentov v spomínanom článku) povrchné a jeho osvetlenie môže slúžiť ako úvod k problematike zlyhania novej elity pri preberaní moci.

Nedostatok odhodlaných straníckych politikov bol základnou charakteristikou nových elít z prostredia VPN. VPN a OF, ako dominantní aktéri zmeny režimu, boli ad hoc vytvorené združenia, ktorých legitimitu vyjadrovala masová nespokojnosť so starým režimom a udržiaval ľudový tlak. Sami sa charakterizovali ako „suverénni predstavitelia českého a slovenského občianskeho hnutia“ a nie ako stranícki pretendenti moci. Ako svoje ciele zdôrazňovali vytvorenie elementárnej demokratickej situácie v krajine, prípravu programu demokratickej transformácie a slobodné voľby (Zajac, 1994–1996). Ich neochota zúčastňovať sa vo väčšej miere v praktickej politike bola značná. Aj keď VPN otvorene nežiadala moc, jej predstavitelia sa samonominovali do pozície istého dozoru nad procesom transformácie v krajine, čo ich následne prinútilo prehodnotiť pôvodné odmietanie praktickej politiky.

Prvou príležitosťou, keď sa členovia VPN museli meniť na „politikov vo funkciách“, boli kooptácie, ktorými sa na základe dohody rekonštruovali parlamenty na úkor komunistov. Opozícia síce nominovala svojich ľudí na tieto miesta uprázdnené komunistami, ale zo spätného pohľadu je zrejmé, že sa podcenil problém poslancov nekomunistických strán bývalého Národného frontu a iných poslancov, ktorí boli zvolení na kandidátke NF. Vplyv tejto skupiny sa ukázal pri niektorých hlasovaniach v Slovenskej národnej rade na jar 1990.

Keď sa predstavitelia opozície, najmä VPN dostali do parlamentu, mali pred sebou možnosť ovládnuť aj výkonnú moc. V tomto smere VPN zaznamenala svoj prvý vážny neúspech. Zatiaľ čo OF sa podarilo získať efektívnu kontrolu nad vládou v Čechách, v prípade Slovenska a VPN sa to nestalo. Pri formovaní sa prvej slovenskej postkomunistickej vlády sa vo veľkej miere uplatnila vôľa komunistov. Ako napísal jeden súčas-

ník „Slovenská vláda bola odsúhlasená Verejnou stranou proti násiliu, ale nebola to vláda verejnosti proti násiliu.“ (Zajac, 1994–1996).

Ďalším dôsledkom váhavosti nových elít uchádzať sa o politickú moc a posty v inštitúciách bol fakt, že nábor kádrov na tieto miesta bol chaotický v tom zmysle, že nebol vedený dominantnou vôľou, ktorá by určila koncepciu. Intelektuáli, z ktorých sa VPN zväčša skladala a ktorí len váhavo akceptovali parlamentné posty, neskrývali svoj odpor k výkonným funkciám. Prevládalo volanie po odbornosti a kompetentnosti, bez toho, aby sa určila nejaká hranica medzi politickým a odborným rozmerom náboru nových kádrov, a tým aj zásady vzťahov medzi politickým vedením VPN (ktoré sa nezadržateľne menilo na politickú stranu) a kádrami, ktoré boli nominované pod heslom odbornosti. Výsledkom bol dezorganizovaný proces obsadzovania pozícií v inštitúciách, ktorý poskytol dostatok priestoru bývalým komunistom a iným oportunistom, ktorí mohli uspieť pomocou argumentu o svojich (niekedy iluzórnych) zručnostiach a skúsenostiach.

Skutočnosť, že VPN fakticky zlyhávala pri preberaní moci sa prejavila na jar 1990, keď prijala niekoľko zásadných rozhodnutí, ktorými sa snažila riešiť svoje problémy. Jedným z týchto problémov bol pád jej preferencií vo výskumoch verejnej mienky. Tento pád bol dôsledkom prvej vlny sklamaní mas z vlády nových elít.⁷ Ďalším problémom VPN bola obava z prípadného volebného víťazstva Kresťansko-demokratického hnutia vo voľbách.

KDH v tom čase bolo širším hnutím, ktoré združovalo viacero názorových prúdov so spoločnou kresťanskou orientáciou. Boli medzi nimi aj názory, ktoré vo VPN vyvolávali obavy. Týkali sa nielen tempa a charakteru ekonomických reforiem, ale najmä štátoprávneho usporiadania. Začiatkom roku 1990 sa KDH všeobecne pokladalo za dediča politiky Hlinkovej slovenskej ľudovej strany z medzivojnového obdobia. Jednou z ilúzií doby bolo aj presvedčenie o mimoriadnom volebnom potenciáli KDH, keď sa počet pravdepodobných voličov hnutia mechanicky vyvodzoval z počtu ľudí, ktorí sa v krajine hlásili ku kresťanskému vierovyznaniu (okolo 70 %). Táto ilúzia vyvolávala obavy VPN a občasná arogancia niektorých predstaviteľov KDH, ktorí tejto ilúzii podľahli tiež, prispela k tomu, že aj keď VPN pokladala KDH za svojho spojenca, vysoký volebný zisk kresťanských demokratov nebol v jej záujme.

Tieto skutočnosti charakterizovali situáciu, v ktorej sa VPN rozhodla prijať opatrenia na zvýšenie svojej popularity a volebných šancí. Výsledkom bolo rozhodnutie ponúknuť popredné miesta na kandidátke VPN populárnym osobnostiam, ktoré neboli členmi VPN. Až na pár výnimiek to boli všetko bývalí komunisti. Najznámejším príkladom bol Alexander Dubček. Týmto spôsobom sa naozaj VPN podarilo vyhrať parlamentné voľby, no zároveň sa výrazne narušila pôvodná antikomunistická identita hnutia. Príchodom a presadením nových členov sa v hnutí vytvorila pôda pre budúce konflikty, ktoré sa čoskoro naozaj materializovali.

⁷ Napríklad Zajac (1994–1996) tento pád preferencií a spomínané sklamanie pripisuje tomu, že ľudia dávali VPN za vinu nezvládnutý proces personálnych zmien v podnikoch a na miestnej úrovni. Ak má aj Zajac pravdu v tom, že problém chýbajúcej právnej regulácie tohto procesu mala riešiť vláda a nie VPN, svedčí to len o nedostatočnom vplyve VPN vo vláde.

Obdobie vládnutia protransformačnej koalície pod vedením VPN prinieslo fatálny konflikt medzi slovenskými protransformačnými silami, ktorý vyvrcholil rozpadom VPN. Oslabená jednota VPN povolila a v hnutí sa vytvorili dve názorové tendencie. Prvú reprezentovali „vizionári“. Túto skupinu tvorili umiernení liberálni demokrati. Boli to zväčša ľudia, ktorí riadili hnutie z centra na Ventúrskej ulici. Druhú tendenciu predstavovali „mocenski pragmatiki“. Boli to zväčša ľudia, ktorí sa po voľbách dostali do inštitúcií a výkonných orgánov. Jadrom tejto skupiny boli kabinetní ministri nominovaní do vlády Verejnou proti násiliu. Ľudia prvej skupiny boli zväčša pôvodní členovia VPN – (neo)liberalizmom samoindoktrinovaná inteligencia, ktorá zakladala VPN. Členovia druhej skupiny sa regrutovali zväčša z ľudí, ktorí sa do VPN dostali v období problematického nábora odborníkov a cez „otvorenú“ kandidátsku listinu VPN v prvých voľbách. Veľmi úspešným rozlišovacím znakom medzi týmito dvoma skupinami ľudí by mohlo byť kritérium bývalého (ne)členstva v komunistickej strane. Aj keď sa zdanlivo spory medzi týmito skupinami týkali praktických politických rozhodnutí, rozpory ohľadne týchto rozhodnutí odzrkadľovali hlbšie rozdiely v názoroch na poňatie politiky.

„Vizionári“ sa hlásili ku koncepcii liberálnej demokracie a trhovej ekonomiky, na ktorej sa chceli dohodnúť s českým partnerom. V oblasti štátoprávneho usporiadania sa prikláňali k federácii. Inklinovali k umiernenej a konsenzuálnej politike, k striktnej ústavnosti, legalistickým postupom, a k rešpektovaniu uzavretých dohôd. „Mocenski pragmatiki“ začali takmer od začiatku používať kritiku koncepcií a reforiem formulovaných na federálnej úrovni ako nástroj na presadzovanie svojich mocenských cieľov. Mali sklony k agresívnejšej a nekonsenzuálnej politike a k používaniu mimoprávných nástrojov nátlaku, z ktorých najznámejším bola manipulácia so spismi bývalej Štátnej bezpečnosti. Rozdiely v poňatí politiky medzi týmito dvoma skupinami môžu byť ilustrované na ich postojoch k dominantným problémom vtedajšieho obdobia – uskutočňovanie ekonomickej reformy a reformy federácie.

Zásadnou charakteristikou situácie po voľbách 1990 bola neustála snaha slovenských mocenských pragmatikov získať kontrolu nad VPN a vládou na Slovensku. V decembri 1990 sa česko-slovenskí politici dohodli, že niektoré, najmä ekonomické, kompetencie postupne prejdú z federálnej úrovne na úroveň republik. Tento transfer sa chápal ako prvé štádium reformy česko-slovenskej federácie. Slovenskí mocenski pragmatiki začali naliehať na urýchlenie presunu kompetencií do rúk slovenskej vlády, t. j. ich samých. Na tomto probléme mobilizovali masy slovenského obyvateľstva, ktoré v tomto období čelilo prudkému poklesu životnej úrovne a zažívalo hlboké sklamanie spôsobené sociálnymi dopadmi ekonomickej transformácie na Slovensku. Mocenski pragmatiki toto sklamanie živilo. Zdôrazňovali zodpovednosť federálnych politikov a úradníkov (a ich slovenských spojencov) za situáciu na Slovensku a ako riešenie predkladali presun ekonomických kompetencií do rúk slovenských republikových orgánov v čo najväčšej miere. V tejto kampani sa zrodila koalícia názorov žiadajúcich decentralizáciu federácie s tými, ktoré žiadali spomalenie procesu ekonomických reforiem. Inými slovami zrodila sa tu koalícia ľavicového populizmu so slovenským ekonomickým nacionalizmom. Tento postoj sa ukázal ako najúčinnnejší z pohľadu získavania významnej podpory sloven-

ského obyvateľstva. Fakt, že slovenskí mocenský pragmatik z VPN sa stali iniciátormi spomínaného „slovenského opozičníctva“, pochopiteľne zostroval rozpory vo VPN.

Liberáli vo vedení VPN odmietali akékoľvek pokusy spomaliť ekonomické reformy, zásadne zmeniť pozície v prebiehajúcich rokovaniach s českými partnermi, a vo všeobecnosti odmietali množiace sa prejavy nacionalizmu. Keď si mocenský pragmatik uvedomili, že spolužitie s liberálmi je nemožné, a keď sa im nepodarilo ovládnuť hnutie na zjazde, Verejnosc' proti násiliu sa rozdelila. Mečiarova platforma „Za demokratické Slovensko“ sa oddelila a neskôr sa deklarovala ako Hnutie za demokratické Slovensko (HZDS).

Aj keď sa navonok celý spor vedúci k rozdeleniu VPN javil (a aj bol prezentovaný) ako problém sporu skupiny vládnych ministrov (ľudí s reálnou zodpovednosťou), ktorí boli vo svojej práci neprímerane obmedzovaní straníckymi bossmi (ľudí bez naozajstnej zodpovednosti pred voličmi), a skutočne takáto kontroverzia v hnutí aj existovala - v skutočnosti hnutie rozdelili rozdielne pohľady na to, ako sa má robiť politika.

„Vizionári“ chápali svoje politické poslanie skôr ako dodržiavanie istých princípov a príslušnosť k istým politickým koncepciám (liberálna demokracia a trhová ekonomika) než ako výkon moci ako takej. „Mocenský pragmatik“ si omnoho viac cenil výkon moci ako takej. Neboli ochotní riskovať svoje mocenské pozície z dôvodu dodržiavania nejakých princípov. Neváhali opierať svoju moc o populistické nadbiehanie masovým náladám. Išlo o spor politických kultúr. Z tohto hľadiska *predstavuje rozpad VPN akýsi „prvotný hriech slovenskej politiky“.* *Predstavuje aj vzorovú situáciu, ktorá na úrovni elit odzrkadľuje fundamentálny spor rozdeľujúci dva segmenty slovenskej spoločnosti. Mnohé udalosti a procesy, ktoré sa odohrali neskôr, sa nám môžu javiť ako púhe opakovania prvotného hriechu, ako opakovania, ktoré boli hnané rovnakými rozpormi a inkompatibilitami ako pri rozpade VPN.*

Po rozpade VPN odišla novovytvorená strana mocenských pragmatikov, Hnutie za demokratické Slovensko, do opozície a jej vodca Vladimír Mečiar bol odvolaný z postu predsedu vlády. Kým oklieštená protransformačná koalícia pod vedením KDH sa pokúšala presadiť ekonomické reformy a angažovala sa v rokovaniach s českými predstaviteľmi o budúcej podobe česko-slovenského štátu, opozícia si nerušene budovala solidnú bázu ľudovej podpory. Táto sa zakladala na osobnej popularite Vladimíra Mečiara, ktorá bola výsledkom jeho dôsledného populizmu a nadbiehania náladám verejnosti. V období pred voľbami 1992 sa HZDS navyše podarilo ukovať faktickú protireformnú alianciu s nacionalistickou Slovenskou národnou stranou (SNS) a s bývalými komunistami v Strane demokratickej ľavice (SDL). V prípade SDL, okrem zdieľaného odporu k ekonomickým reformám, podstatným spojivom so zvyškom tejto protireformnej koalície bol aj odpor k lustráciám. Koordinácia protitransformačných síl sa prejavovala predovšetkým v parlamente v hlasovaniach sabotujúcich mnohé transformatívne návrhy zákonov.

V tomto období bol dominantným konflikt prameniari z rozdielnych postojov k tempu a spôsobu ekonomickej transformácie. Tento konflikt zatienil aj rozdielne stanoviská k štátoprávnemu usporiadaniu. Populizmus HZDS sa v tejto situácii posunul ďalej

a jeho motivácie boli neskrývane mocenské. Politická taktika HZDS spočívala na kritike aktivity vládnucej koalície a bola živěná silným sklamaním s dôsledkami reformiem na obyvateľstvo. HZDS ponúkalo vágne alternatívy formulované ako nezreteľné sľuby lepších riešení. Jedinou určitou črtou týchto riešení bolo to, že ich nevyhnutným predpokladom malo byť viac moci v rukách slovenskej exekutívy a koniec vlády VPN a KDH, ktoré označovali za púhych vykonávateľov príkazov z federálneho centra a ktoré spoločne s týmto centrom zanedbávali skutočné záujmy slovenského obyvateľstva.

V oblasti reformy federálnej formy štátu sa Mečiar zväčša vyhýbal téme rozdelenia, keďže vedel, že bolo veľmi nepopulárne.⁸ HZDS si osvojilo nejasný koncept „suverénneho národa v spoločnom štáte“, čo bola vlastne konfederácia, bez toho, aby navrhlo realistické procedúry vedúce k tomuto stavu. Podobne v ekonomickej oblasti hnutie vehementne kritizovalo federálne reformné koncepcie za ich nevšímavosť k slovenským potrebám, opať bez toho, aby navrhlo rozlíšiteľné alternatívne návrhy.⁹ Hnutiu sa okrem podpory más podarilo postupne získať aj podporu veľkej a vplyvnej skupiny menežerov štátnych podnikov, ktorí sa buď chceli vyhnúť privatizácii, alebo chceli privatizovať pre seba, no v každom prípade mali záujem eliminovať vplyv federálnych orgánov. Na základe týchto skutočností sa Mečiarovi podarilo pre HZDS získať naozaj imponantnú podporu obyvateľstva. Hnutie a jeho vodca vynikajúco porozumeli štruktúre príležitostí v danej dobe a neváhali mobilizovať všetky dostupné zdroje, aby tieto príležitosti využili pre vlastný úžitok.

Podstatou úspechu HZDS bolo, že sa mu podarilo prezentovať sa ako strana, ktorá sa úprimne angažovala v riešení skutočných problémov, ktoré trápili obyvateľov Slovenska. Strany vtedajšej vládnucej koalície naopak zlyhali v presvedčaní voličov, že politickú moc, ktorú mali v rukách, používali na tento cieľ. Slovenské protransformačné sily pokladali za svoju povinnosť (a zároveň asi ani nemali inú možnosť) rešpektovať federálne politické koncepcie, v nádeji, že prinesú pozitívny efekt a verejnosť to ocení. V skutočnosti však k hospodárskemu pozdvihnutiu nedošlo. Keď sa navyše slovenskej politickej reprezentácii nepodarilo s českou stranou uzavrieť životaschopnú dohodu o reforme federálneho štátu,¹⁰ opozícia definitívne získala kredibilitu a nádeje na riešenie problémov sa spájali s ňou a nie s úradujúcou vládou.

⁸ Volebý program HZDS ponúkal päť možných riešení štátoprávneho problému.

⁹ Ekonomické názory HZDS neboli koherentné a explicitne formulované. Dalo sa v nich však cítiť, že veľmi nepriali tomu, aby výsledkom ekonomickej reformy boli hospodárske subjekty nezávislé od štátu. Je typické, že keď sa HZDS dostalo k moci, ešte šokujúco dlhý čas sa jeho hospodárska politika pohybovala v koľajach vytýčených reformátormi z obdobia československej federácie.

¹⁰ Iniciatíva KDH o znovuzaloženie federácie cestou zmluvy medzi republikami sa nestretla na českej strane s porozumením, keď táto argumentovala spochybniteľnými právnymi procedúrami, ktoré by si jej realizácia vyžadovala. Keď bol nakoniec sformulovaný kompromisný text dohody, Slovenská národná rada ho neschválila. Týmto sa štátoprávne rokovania definitívne skončili a akceptovala sa idea, že o budúcnosti štátoprávneho vzťahu Čechov a Slovákov sa rozhodne v nadchádzajúcich parlamentných voľbách.

2. Populizmus pri moci: „vyprázdňovanie demokracie“ a objavenie sa nových demokratov

Parlamentné voľby 1992 priniesli víťazstvo opozičného HZDS, ktorému na dosiahnutie absolútnej väčšiny chýbali len dve parlamentné kreslá. Bol to triumf politickej sily, ktorá používala nacionálny a ekonomický populizmus ako nástroj na získanie moci v krajine, kde sa ukázalo, že numericky rozhodujúcou voličskou skupinou bol segment obyvateľstva prevažne ľahostajného k hodnotám liberálnej demokracie. Boli to ľudia, ktorí tieto hodnoty neoceňovali v situácii, keď sa v novom spoločenskom poriadku cítili vykorčení, ohrození a ponížení.¹¹ Celkom logicky tieto voľby vymietli z parlamentu reprezentantov občianskej pravice, ktorí často uvedené skutočnosti prehliadali, alebo neboli schopní reagovať na ne ináč ako tvrdením, že čas a úspech hospodárskych reforiem problémy odstránia.

HZDS vytvorilo menšinový kabinet, ktorý vládol s tichou podporou SNS a selektívnou podporou SDL. Vláda HZDS pred rozdelením štátu bola pohltená problémami štátoprávného usporiadania. V tomto období sa česká a slovenská spoločnosť od seba naďalej vzdalovali z hľadiska ich záujmov, preferencií, nálad a prevládajúceho diskurzu. Rozbehlo sa ďalšie kolo rokovaní, ktoré viedli tentoraz predstavitelia víťazných politických strán – HZDS a ODS. HZDS nekompromisne čelilo odmietavému postoju ODS k projektu ním navrhutej konfederácie. HZDS, aby nestratilo svoju tvár obrancu slovenských národných záujmov, muselo po čase akceptovať neželaný dôsledok svojej opozičnosti, ktorým bolo ústavné rozdelenie federálneho štátu. Nakoniec HZDS a ODS vnútili svoju vôľu federálnemu parlamentu, ktorý príslušnú legislatívu prijal.

Vnútorňa logika týchto udalostí sa zarážajúco podobala tej, ktorá neskôr ovplyvňovala správanie sa HZDS v procese integrácie do Európskej únie. V oboch prípadoch HZDS po období, v ktorom skúšalo zavádzať a vydierať svojho partnera v rokovaniach, nakoniec pristúpilo k izolacionistickému riešeniu. Roku 1992 padlo rozhodnutie oddeliť sa od Čechov a ich politického vplyvu. O pár rokov neskôr išlo o nevyhnutnosť izolovať sa od politických vplyvov EÚ, ktoré perspektívne ohrozovali moc HZDS. Oba prípady ilustrujú inherentnú potrebu izolovanosti a uzatvorenosti v politike HZDS, aby sa jeho politické projekty mohli udržať a rozvíjať. Vo svetle tejto logiky bola preferencia HZDS pre konfederáciu roku 1992 úplne prirodzená ako pokus o stav, kde by bolo možné zdieľať s Čechmi spoločné zdroje a zároveň eliminovať priestor na ich politickú interferenciu.

Keď roku 1993 problémy spojené s delením federálneho štátu prestali byť bezprostredne naliehavé a do popredia sa dostali potreby vládnutia, znamenalo to aj začiatok dekompozície HZDS. Aj keď hnutie malo v rukách „spoľahlivú menšinu“ na nerušené vládnutie, čoskoro sa v ňom začali objavovať vážne názorové rozpory. Tieto rozpory postupne zničili začiatočnú jednotu hnutia vyplývajúcu zo spoločnej „vôli k moci“. Mali tiež za následok numerický úpadok aliancie, ktorá v parlamente podporovala

¹¹ Jedna z najvýstižnejších charakteristík HZDS v období 1990–1992 bolo spojenectvo sklamaných ľudí a neuspokojených politikov (Zajac, 1994–1996).

menšinovú Mečiarovu vládu. Podstatná časť poslancov opustila HZDS v dvoch vlnách v priebehu rokov 1993 a 1994.

Okrem osobných animozít a Mečiarovej snahy eliminovať „starú gardu“ v hnutí a nahradiť ju kádrami, ktoré by za svoje postavenie vďačili iba jemu, hlavným zdrojom vnútrostraníckeho disentu boli *rôzniace sa názory na metódy vládnutia*. (Je dosť ťažké odlíšiť, či v tomto zásadné rozdielnosti naozaj existovali, alebo či sa iba konštruovali a jednotliví aktéri sa do nich štylizovali, aby pretransformovali spomínané osobné nepriateľstvá do „ušľachtilejšej“ formy. Isté však je, že na úrovni diskurzu sa HZDS rozdelilo.)

Tento proces sa odohrával v situácii silnejúcej polarizácie politického života v krajine. V období delenia štátu zvolilo HZDS taktiku, ktorej podstatou bolo reinterpretovanie rozdelenia – nechceného dôsledku politických neúspechov hnutia – ako dlhodobého zamýšľaného a želaného cieľa, ku ktorému sa politika hnutia uberala prakticky od začiatku. Politická história hnutia a štátu sa reinterpretovali v podobnom duchu, ako keby ich najdôležitejšou motiváciou bola túžba po samostatnom štáte. Kulmináciou týchto tendencií boli argumenty, ktoré zdôvodňovali nárok HZDS na vládu jeho mimoriadnym príspevkom k slovenskej samostatnosti. Oficiálna propoganda často šírila stanoviská deliace politické osobnosti a sily, a dokonca aj jednotlivých občanov do skupín, ktorých právo na hlas a participáciu v slovenskej politike bolo závislé od ich postoja k štátnej nezávislosti. Morálne známkovanie aktérov podľa ich postoja k nezávislosti bolo založené na zdanlivo vyššom morálnom statuse záležitostí týkajúcich sa štátnej samostatnosti. Aj keď táto snaha nikdy nenašla formálne vyjadrenie v legislatíve, ovplyvňovala prácu štátnej administratívy, jej postoj k niektorým občanom a skupinám, a najmä vážne otrávil politickú atmosféru, predovšetkým pokiaľ išlo o vzťahy vlády a opozície. Intenzívne používanie spomínaných argumentov najmä zo strany HZDS a SNS prispelo k tomu, že režim bol od svojho začiatku hrubý a nonkonsenzuálny.

Táto téma sa stala jednou z tých, na ktorých sa formovali kritické názory disidentov vnútri HZDS. Boli to často ľudia, ktorí vnímali svoju politickú kariéru ako ohrozenú tým, že upadali do nepriazne predsedu Mečiara. Koncepčná kritika jeho monokratického štýlu vládnutia v hnutí i štáte im prišla vhod v snahe udržať si svoje politické ambície. Disidenti v hnutí začali kritizovať Mečiarov neznášateľný politický štýl a metódy vládnutia. Ľudia, ktorí podporovali Mečiara v budovaní populistického režimu, lebo ho chceli použiť ako rebrík k moci pre seba samých, začali obviňovať Mečiara z používania lži ako pracovnej metódy a z budovania osobnej mocenskej mašinérie. Konflikt kulminoval v marci 1993 keď prvá vlna disidentov opustila hnutie, aby neskôr založili Alianciu demokratov Slovenska.

Zatiaľ čo prvá vlna odpadlíkov hnaná osobnými animozitami prevažne len kĺzala po povrchu esenciálnej kritiky režimu, druhá vlna už používala hlbšie a vážnejšie argumenty v rámci kritiky mečiarovského vládnutia. Títo ľudia zdôrazňovali potrebu konsenzuálnej politiky ako imperatívu doby a navyše signalizovali, že by uprednostnili rozšírenie vládnucej koalície o niektoré opozičné sily. Pre Vladimíra Mečiara to bolo však absolútne neakceptovateľné. Jeho zásadou bolo, že priznať niekomu podiel na moci bolo možné len vtedy, ak iná možnosť neexistovala a celý projekt vládnutia bol

ohrozený. Keďže odchodom časti poslaneckého klubu stratilo HZDS v parlamente „spoľahlivú menšinu“, nakoniec bolo nútené osloviť SNS a premeniť ich tichú koalíciu na riadnu. No ani samotná SNS nebola jednotná v názoroch na tento problém. Strana bola tiež rozdelená a formovalo sa v nej krídlo, ktorého názory sa zhodovali s názorami disidentov v HZDS.

Na jeseň 1993 bola slovenská politika v evidentnej kríze. Vládnuce hnutie sa nachádzalo vo vážnych vnútorných rozporoch. Tieto silneli v dôsledku Mečiarovho tvrdohlavého odmietania akéhokoľvek kompromisu a jeho snahy izolovať a eliminovať vnútrostraníckych oponentov. V októbri 1993 prenikli na verejnosť informácie z uzavretého rokovania regionálnych predstaviteľov HZDS v Zlatej Idke, na ktorom Mečiar predstavil plán „prevalcovania“ politických protivníkov. Bola to ofenzívna stratégia, ktorá mierila na politické inštitúcie, médiá, ako aj ekonomickú sféru. Jej cieľom bolo konsolidovať režim, alebo v prípade Mečiarovho odvolania a predčasných volieb pripraviť podmienky, ktoré by viedli k jeho opätovnému víťazstvu. V tejto atmosfére zosilneli aj pnutia vnútri SNS. Opozícia začala verejne hovoriť o predčasných voľbách ako možnom riešení situácie. Kríza vyvrcholila v marci 1994, keď bol Mečiar po druhýkrát parlamentom odvolaný z postu predsedu vlády. Za odvolanie hlasovala opozícia, disidenti z HZDS a umierneného krídla SNS, ktorá sa medzičasom tiež prakticky rozpadla. Nový kabinet mal podporu širokej koalície KDĽ, SĽS a spomínaných odštiepenčov z bývalých vládných strán, ktorí sa v priebehu niekoľkých nasledujúcich mesiacov zlúčili do Demokratickej únie (DÚ).¹²

Ak by sme chceli sumarizovať vládu populistov v rokoch 1992 až 1993, dalo by sa povedať, že jej najvýznačnejšou črtou bol *relatívne rýchly rozklad populistického tábora, ktorý sa odohral na základe približne tých istých konfliktných línií ako rozpad VPN. Inými slovami, bol to konflikt, ktorý sa týkal poňatia výkonu politiky.* Osobné spory, ktoré celkom pravdepodobne stáli pri zrode konfliktov, živili kritiku, odboj a opozíciu tých, ktorí cítili, že ich politická budúcnosť v rámci vládnuceho tábora bola ohrozená. Mečiarov nemilosrdný štýl vyrovnávania sa s názorovými oponentmi dostal obe skupiny disidentov v HZDS do situácie, keď im nezostávalo nič iné, ako sa verejne dištancovať od jeho poňatia politiky (voči ktorému nič nenamietali, kým s Mečiarom spájali svoje nádeje na politický postup). *Mečiarovo autoritárstvo tak vlastne vytlačilo týchto ľudí z populistického tábora a prinútilo ich zakotviť v tábore tých, ktorí sa hlásili ku konsenzuálnej liberálnej demokracii („povstanie nových demokratov“).*

Tento proces sa stával nezvratným, ako sa posilňovali autoritatívne črty Mečiarovho vládnutia po skúsenosti so stratou poslancov v roku 1993. V lete začal Mečiar hľadať podporu pre legislatívne zmeny, ktoré by znemožnili opakovanie podobnej straty v budúcnosti. Snažil sa zaviesť opatrenia zaväzujúce poslancov, ktorí by opustili stranu, vzdať sa mandátov v parlamente v jej prospech s tým, že strana by mala právo

¹² Demokratická únia sa prihlásila k liberalizmu. V niektorých aspektoch by sa skutočne dala charakterizovať ako moderná verzia tradičného stredoeurópskeho liberalizmu. Jej hlavnými črtami boli (niekedy spochybňovaný) ekonomický liberalizmus s istou príchuťou technokratizmu, nekonfesionálny charakter, umiernený nacionalizmus (ktorý sa doposiaľ nedostal do rozporu s deklarovanou proeurópskou orientáciou) a libertarianizmus v otázkach životného štýlu.

nominovať nástupcov za odpadlíkov. Aj keď sa táto snaha nestretla s úspechom, bol to *jeden z najvýrečnejších signálov o tom, kam sa až môže rozvinúť autoritársky potenciál mečiarizmu. Objavili sa prvé pokusy zmeniť pravidlá hry v prospech vládnucich.*

Autoritárske tendencie sa posilnili aj po druhej otriasajúcej skúsenosti z Mečiarovho odvolania v marci 1994. V tomto období mečiarizmus pravdepodobne definitívne došiel do štádia, v ktorom začal pokladať vládu zákona, ústavnosť, mechanizmy, ktoré umožňovali vyžadovať od vládnucich zodpovednosť, za prekážky efektívneho vládnutia v rámci svojej predstavy o tom, čo to vládnutie je. Mečiar si s konečnou platnosťou uvedomil, že dodržiavanie bežných (zväčša neosobných) pravidiel liberálnej demokracie by umožňovalo opozícii odstaviť ho za určitých podmienok od moci. V úsilí dosiahnuť ničím nehatenú moc sa rozhodol prispôbiť pravidlá hry vo svoj prospech tak, aby v čo najmenšej možnej miere vytvárali priestor na legálne obmedzenie jeho moci.

Ako úvodný krok sa rozhodol „kolonizovať“ štátne inštitúcie, médiá a privatizačný proces lojálnym personálom. Rozhodol sa tiež oslabiť, ba až eliminovať mechanizmy vertikálnej a horizontálnej zodpovednosti a zúčtovateľnosti, ktoré poskytovali priestor na interferenciu iným inštitucionálnym autorom. Typickým príkladom bol Ústavný súd, keď sa moc rozhodla, ako prvý krok k odstráneniu jeho kontrolnej funkcie, jeho „nehodné“ rozsudky jednoducho ignorovať.

Začal sa proces „vyprázdňovania demokracie“, čím sa myslí proces, v ktorom sa *cieľavedome likvidovali liberálne elementy v demokratickom režime a uchovávala sa zväčša iba jeho procedurálna fasáda.* Tento proces prešiel neskôr ďalším vývojom a postihol aj iné spoločenské sféry, ale práve tu, roku 1993 sa nachádzajú korene takzvaného „demokratického deficitu“, ktorým Európska únia odôvodňovala nemožnosť prizvať Slovensko k rokovaniam o vstupe.

Z tohto pohľadu možno charakterizovať marcovú zmenu vlády roku 1994 ako ústavný prevrat, v ktorom časť elít skúšala odstrániť Mečiara ako vážnu prekážku pri uskutočňovaní záujmov krajiny, ako aj elít samotných. Táto časť slovenskej politickej elity – dala by sa snáď charakterizovať ako elita s liberálno-demokratickými sklonmi – váhavo odstavila Mečiara od moci a týmto činom vyjadrila svoje preferencie pre konsenzuálny demokratický režim, v ktorom by aktéri účinkovali predvídateľným spôsobom. V tomto režime by sa elity nielen správali k sebe navzájom tak, ako sa správajú ich proťajšky v liberálnych demokraciách západnej Európy, ale by aj „žili z politiky“ spôsobom, akým to robia ich západné vzory. Týmto aktom tiež odmietli účelové udržiavanie permanentnej krízy v spoločnosti, ktorá sa zneužívala na manipulovanie nálad verejnosti, ako aj neustály boj o pravidlá hry, ktoré boli charakteristické pre mečiarovskú verziu vládnutia. Slovenská „liberálno-konsenzuálna“ časť politickej elity síce dokázala potlačiť vzájomné ideologické animozity za účelom odstránenia mečiarovského režimu, keď sa však dostala k moci, nedokázala svoj model demokratického vládnutia konsolidovať a premeniť na volebné víťazstvo.

Vláda širokej protimečiarovskej koalície od marca do novembra 1994 bola zatažená komplikovanou koexistenciou partnerov, najmä SDĽ a KDH. Problémy spolužitia prispeľi nielen k neefektívnemu vládnutiu, ale aj k rozhodnutiu ísť k voľbám už v relatívne skorom termíne na konci roku 1994. Tieto voľby opätovne priniesli víťazstvo HZDS, aj

keď celkový pomer síl svedčil skôr o remíze. Dva mesiace trvalo, než sa HZDS podarilo sformovať vládyschopnú koalíciu so SNS a Združením robotníkov Slovenska (ZRS).

Rozhodnutie Združenia robotníkov Slovenska pridať sa ku koalícii HZDS a SNS možno pokladať za snáď najsilnejší dôkaz o dominancii konfliktu a poňatí výkonu politiky v slovenskej politike. Argument sa zakladá na tom, že *toto rozhodnutie nemohlo padnúť na základe ničoho iného (samozrejme okrem materiálnych záujmov zúčastnených) ako na blízkosti a zhode v nazeraní na nasledovné problémy: Ako sa má robiť politika? Čo predstavuje normálnosť v politike? Ktoré sú legitímne procedúry politického rozhodovania? Aké sú prípustné metódy politického riešenia problémov? Ktoré sú prípustné obmedzenia možnosti participácie v kolektívnom rozhodovaní? Aký má byť vzťah medzi väčšinou a menšinou v demokracii?*

Mnohé rozhovory s lídrami ZRS uverejnené v tlači naznačujú, že rozhodnutie pridať sa ku koalícii sa uskutočnilo náhlivo, inštinktívne a nie ako výsledok starostlivého posudzovania. Stranícki lídri pravdepodobne inštinktívne vycítili svoje miesto na príslušnej strane konfliktnej línie poňatia politiky, ktorá je nosnou témou tohto textu.

Aktom sformovania sa koalície pod vedením HZDS sa zakončil proces kryštalizovania sa dvoch antagonistických blokov politických strán, ktorý začal rozpadom VPN a ktorého prejavom bolo aj „vytesňovanie“ demokratov z HZDS a SNS v rokoch 1993 a 1994. Spomínané bloky sa dajú pomenovať viacerými spôsobmi, napríklad ako *nacionálno-populistický* (HZDS a spojenci) a *občiansko-demokratický* (vtedajšia opozícia).

3. Konflikt antagonistických blokov: jeho tradičné vysvetlenia a jeho dopad na slovenskú demokraciu

Nacionálno-populistický blok začal svoje ďalšie obdobie pri moci roku 1995 rozsiahlou koordinovanou akciou zameranou na okupovanie všetkých dôležitých pozícií, ktoré ústava umožňovala obsadiť. Dosiahlo sa to striktnou aplikáciou väčšinového pravidla pri obsadzovaní ústavných postov, najmä parlamentných funkcionárov a predsedov parlamentných výborov. Personálna kolonizácia prebehla aj vo všetkých inštitúciách, kde funkcionárov nominoval parlament – verejnoprávne inštitúcie ako televízia a rozhlas, rôzne kontrolné rady, Najvyšší kontrolný úrad, Fond národného majetku, úrad Generálneho prokurátora a Najvyšší súd. Neskôr sa táto okupácia rozšírila aj na mimoústavné posty, ktoré spadali do pôsobnosti exekutívy, a posty na miestnej úrovni. Súčasťou zabetónovania sa pri moci boli aj personálne čistky vykonávané najmä na miestnej úrovni takzvanými koalíčnymi päťkami, ktoré pozostávali z predstaviteľov vládnuccich strán. Tieto opatrenia, okrem toho, že ešte zhoršili existujúce koalíčno-opozičné animozity, posunuli slovenskú demokraciu do stavu, ktorý sa vzdaloval tradičným predstavám o liberálnej demokracii.

3.1 Vysvetlenia

Názory slovenských politológov a niektorých žurnalistov na nedávnu a súčasnú slovenskú politiku sa dajú zhrnúť nasledovným spôsobom: Všeobecne sa predpokladá, že

situácia je determinovaná vážnym a stupňujúcim sa konfliktom, ktorý má mnoho spoločné s rozdielnymi predstavami o tom, ako sa má robiť politika. V konflikte sa angažujú najmä rozdelené a antagonizované skupiny elit. Ich boj je živý mobilizovaným kultúrnym konfliktom v spoločnosti (Szomolányi, 1997; Gould a Szomolányi, 1997). Politickí aktéri sú rozdelení do dvoch vzájomne sa vylučujúcich blokov politických strán. Konfliktná línia medzi týmito dvoma blokmi nie je identická s tradičnou pravo-ľavou priestorovou metaforou politického konfliktu. Oba bloky obsahujú ľavicové, stredové i pravicové strany. Vnútroblokové pravo-ľavé konflikty sú nepochybne zatižené medzi-blokovým konfliktom. Tieto charakteristiky, aj keď sú vcelku výstižné, sú prevažne opisné a chýba im analytický rozmer. Tento text nepredstiera, že nahrádza opisné vysvetlenia analytickými; nanajvýš sa pokúša o opatrné kroky naznačeným smerom.

Niektorí politológovia a novinári v snahe obsiahnuť a konceptualizovať zložitosť slovenskej straníckej politiky ju začali interpretovať ako spor blokov takzvaných štandardných a neštandardných strán. Definujúce charakteristiky (ne)štandardnosti sú formulované v termínoch kompatibility s členstvom v medzinárodných federáciách politických strán. „Primárnym kritériom príslušnosti k ‚štandardným‘ politickým subjektom je v tomto prípade kompatibilita s existujúcimi medzinárodnými straníckymi štruktúrami čiže ‚zaradiiteľnosť‘ jednotlivých politických strán a hnutí z hľadiska tradičných vzorov ideovo-politickej orientácie (konzervativizmus, liberalizmus, sociálna demokracia).“ Neštandardné subjekty nielenže nemôžu dosiahnuť členstvo v spomenutých štruktúrach, ale pre ich činnosť „je príznačná zvýšená miera prívrženectva k nacionálnemu a sociálnemu populizmu, autoritárstvu, radikalizmu až extrémizmu, uprednostnenie konfrontačného štýlu politiky, uplatnenie vodcovského modelu medzi lídrom (lídrami) strany a jej členmi a pod.“ (Mesežnikov, 1994: 104). Podobne Balko (1995: 30) pokladá za štandardné strany, „ktoré majú tendencie svoje programy odvodzovať z klasických politických doktrín, či už ide o sociálnodemokratické, liberálne alebo konzervatívne ideológie“, a strany „vyzdvihujúce osobnú zodpovednosť, občianstvo, toleranciu a slobodný trh“ (Balko, 1995: 30-31).

Z hľadiska tohto pohľadu možno slovenskú politiku vnímať ako úchylku pre mimoriadnu volebnú silu neštandardných strán. Vzájomné dištancovanie sa „štandardistov“ a „neštandardistov“ sa stalo primárnym politickým konfliktom na Slovensku (Ivantyšyn, 1995: 91). Prebehlo v dvoch fázach: v rokoch 1990-1992 sa vyčleňovali protitransformačné (neštandardné) strany z protransformačných (štandardných). V rokoch 1993-1994 sa, naopak, odohral opačný proces (Ivantyšyn, 1995; Balko, 1995).

Celý tento pokus o konceptualizáciu dynamiky slovenskej straníckej politiky so sebou nesie negatívnu konotáciu, pokiaľ sa týka neštandardných strán. Vytvára sa tu dojem, že „štandardnosť“ dáva akési prirodzené právo na vládu, a že štandardné strany sú naozajstnými stranami, zatiaľ čo neštandardné len deviáciami. Tieto konotácie samozrejme rýchlo našli uplatnenie v politickej propagande. Treba zdôrazniť, že nie je nič zlé na podobnom spôsobe konceptualizácie, alebo lepšie povedané metaforizácie, ak sa používa v propagande alebo v žurnalistike. Obávam sa však, že z hľadiska politickej analýzy štandardno-neštandardná metafora neznesie kritériá pre analytický nástroj. Celý pokus treba pokladať za zmätočný a zavádzajúci.

Predovšetkým treba povedať, že tak „štandardné“, ako aj „neštandardné“ strany sú úplne legitímnymi politickými aktérmi. Neštandardné strany ako ideologické typy sú celkom iste neštandardné z hľadiska svojho výskytu vo vládnucich koalíciách západných demokracií, no nie sú výnimočné ako také. SNS (nacionalistická extrémna pravica) ako aj ZRS (extrémna ľavica) majú svoje proťajšky aj v krajinách západnej Európy. Mohli by sa dokonca stať členmi medzinárodných federácií svojich príslušných „party families“. Treba priznať, že slovenskí neštandardisti váhali s nadväzovaním vzťahov so svojimi ideologickými „súrodencami“ v zahraničí a pristúpili k tomu len vtedy, keď boli ignorovaní hlavnými federáciami, v ktorých členstvo pokladali za výhodné z hľadiska medzinárodnej legitimity. Istým „typologickým“ problémom zostáva HZDS, ale tradičné koncepty politickej vedy by ho obsiahli tiež, aj keď celkom iste ťažkopádnejším spôsobom. HZDS totiž reprezentuje omnoho viac „postkomunistickej špecifickosti“ ako SNS a ZRS.

Ak boli vyslovené výhrady k spomínanému spôsobu vysvetľovania rozdielov medzi dvoma hlavnými blokmi politických strán na Slovensku, nezostáva nič iné, len navrhnúť spôsob alternatívny.

Skutočný rozdiel medzi oboma spomínanými skupinami politických strán spočíva v rozsahu, v akom je ich poňatie politiky blízke liberalizmu, lepšie povedané nezmazateľným stopám, ktoré liberalizmus zanechal na modernej demokracii.¹³ Takže orientácia štandardných strán na „západné“ medzinárodné federácie politických strán, okrem toho, že je výhodným legitimizujúcim symbolom, je aj prirodzeným dôsledkom faktu, že tieto strany v relatívne veľkej miere zdieľajú so svojimi západnými náprotivkami liberálnu predstavu o demokracii. Neštandardné strany zväčša túto predstavu nezdieľajú. Uspokojujú sa s procedurálnou stránkou demokracie, často sú však v spore s jej liberálnym obsahom. Mnohé z hodnôt a praktík liberálnej demokracie tieto strany pokladajú za prekážky naplnenia ich ideologických a materiálnych cieľov. *Skrátka, podstatou rozdielov medzi takzvanými štandardnými a neštandardnými stranami je, že politika jedných je „dostatočne poznačená“ liberalizmom, kým v prípade druhých to jednoducho tak nie je.* Možno tvrdiť, že obe vysvetlenia hovoria o tom istom, len iným spôsobom. Dá sa však argumentovať, že „štandardná“ metafora je konceptuálne dosť nepresná, zavádzajúca, odráža sa v nej voluntarizmus a vplyv politicko-propagandistických postojov. V dôsledku tohto je aj jej analytický potenciál dosť obmedzený.

Alternatívou k štandardno-neštandardnej metafore by mohol byť *dimenzionálny prístup*, v ktorom by sa *výskum vzniku a vývoja konfliktov v slovenskej straníckej politike začal identifikáciou pravdepodobných línií, okolo ktorých sa mobilizujú konflikty v postkomunistických spoločnostiach.*

3.2 „Aká demokracia?“ alebo „Čia demokracia?“

Soňa Szomolányi (1997) charakterizuje Slovensko ako nestabilnú demokraciu s roz-

¹³ „Liberálna politika hlása v prvom rade slobodu a práva individua, vládu zákona, obmedzenú zodpovednú vládnu moc.“ (Macedo, 1995:4).

delenou politickou kultúrou postrádajúcu konsenzus elít. Mobilizovaný kultúrny konflikt, ktorý rozdeľuje spoločnosť by sa dal zjednodušene opísať ako stretnutie rurálneho a urbánneho pohľadu na svet. Autorka zdôrazňuje, že Slovensko sa od svojich postkomunistických susedov neodlišuje v sile či slabosti „občianskej kultúry“ alebo iných „demokratických prerekvizít“. Skutočnú odlišnosť predstavuje skôr fakt, že nacionálno-populistické strany hrajú ústrednú rolu v politike krajiny.¹⁴ Očividne, jedným z najpálčivejších problémov slovenskej politológie je vysvetlenie úspechu, ktoré populistické strany dosiahli, keď sa im podarilo nielen opakovane získať moc, ale aj zmeniť povahu politického režimu od pôvodnej nevyvinutej liberálnej demokracie k niečomu, čo hraničilo s „fasádovou demokraciou“. Ambíciou tohto príspevku nie je odpovedať na túto otázku. Snaží sa len postaviť výskum slovenských stranícko-politických konfliktov na solídnejšiu bázu.

Herbert Kitschelt v svojom článku z roku 1995 navrhol tri možné dimenzie postkomunistických konfliktov, alebo inými slovami tri konfliktné línie, na ktorých politickí aktéri zaujímajú stanoviská a formujú aliancie a opozície. Tieto tri kritické konfliktné línie sa týkajú princípov ekonomickej alokácie zdrojov, participácie v kolektívnom rozhodovaní a poňatia občianstva. Podstata argumentu je zhustená v tabuľke.

Tabuľka 1: Možné dimenzie politických konfliktov v postkomunistických spoločnostiach

zdroj konfliktu	aktéri a ich tradičné označenia
ekonomické rozdeľovanie zdrojov	<ul style="list-style-type: none"> → zástancovia <i>politických princípov</i> „ľavica, populizmus“ verzus → obhajcovia <i>spontánnych trhových princípov</i> „pravica, liberalizmus“
demokratická účasť v kolektívnom rozhodovaní	<ul style="list-style-type: none"> → „moderní libertariáni“, ktorí zdôrazňujú <i>autonómiu individua</i> verzus → „tradiční autoritári“ podčiarkujúci komunitárne väzby a <i>povinnosť jednotlivca podriaďiť sa kolektívnym normám a etablovaným autoritám</i>
občianstvo (najmä tam, kde sú etnické menšiny!)	<ul style="list-style-type: none"> → obhajcovia „univerzalistickej koncepcie“, ktorí viažu občianske práva na <i>všeobecné kultúrne predpoklady a kognitívne schopnosti</i> verzus → zástancovia „obmedzeného poňatia“, ktorí veria, že občianske práva sú závislé na <i>príslušnosti k etnickej, náboženskej alebo národnej kolektivitě</i>

Zdroj: Kitschelt (1995: 55)

¹⁴ Ponúkajú sa niektoré historické vysvetlenia ako napríklad periferálna modernizácia Slovenska v rámci Rakúsko-Uhorska a zničujúci efekt, ktorý zanechali na hodnotovom systéme rurálnej spoločnosti a gigantické sociálne zmeny spôsobené stalinskou industrializáciou (Szomolányi, 1997: 28). Dali by sa pridať i ďalšie vysvetlenia ako deficit skúsenosti s vlastnou štátnosťou a permanentný konflikt, ktorý rozorvával slovenské elity podľa ich postoja k štátnosti (centralisti proti autonomistom v prvej republike, centralisti proti federalistom a neskôr federalisti proti separatistom po druhej svetovej vojne).

Bolo by iste zaujímavé a prínosné skúmať či a ako sa tieto konfliktné línie prejavujú v slovenskej politike.

Pokiaľ ide o *konflikt o ekonomickú alokáciu zdrojov*, tento dominoval na politickej scéne v jej začiatkoch, keď sa výrazne pričinil o odtrhnutie sa protitransformačných síl z pôvodnej proreformnej koalície. V snahe reflektovať nálady más si HZDS a SNS v rokoch 1991–1992 cieľavedome osvojili ľavicovo-populistickú rétoriku zmäkčovania ekonomickej reformy a rešpektovania slovenských špecifik. Keď sa tieto strany neskôr prevažne vzdali ekonomického ľavičiarstva – nie však preferencie pre *politické* princípy alokácie! – novým šampiónom tejto disciplíny sa stalo ZRS. Zástancom politických princíпов ekonomickej alokácie je aj SDL. Práve na tomto základe sa mohla vyvinúť jej spolupráca s populistickými stranami v niektorých obdobiach postkomunistickej transformácie. Celkovo sa však SDL nestala súčasťou nacionálno-populistického tábora, lebo konflikt o poňatí politiky, v ktorom zaujíma iné postavenie ako populistické strany, je silnejší a zatieňuje zhodu v názoroch na princípy ekonomickej alokácie.

Obmedzené poňatie občianstva je tradičnou doménou SNS. Podstatou politiky tejto strany je obrana národa proti údajnej hrozbe reprezentovanej silnou maďarskou menšinou na Slovensku. Občianstvo zohráva dôležitú úlohu v svetonázore každej nacionalistickej a xenofóbnej strany, lebo sa pokladá za nástroj v boji proti podobným hrozbám. Aj v prípade SNS sa teší popularite názor, že etnická väčšina by mala použiť občianstvo a s ním súvisiacu legistatívu ako nátlak na menšiny, aby sa prispôbili, asimilovali, vzdali určitých nárokov a podobne, čo znamená, aby prestali predstavovať hrozbu pre väčšinu. HZDS sa tiež postupne posunulo od viac-menej univerzalistického k parochialistickému poňatiu občianstva. Stalo sa to v procese niekoľkoročnej „vojny“, ktorú HZDS viedlo postupne (a často súčasne) s Čechmi a federalizmom, so slovenskými federalistami, a s politickými protivníkmi vôbec. Obzvlášť intenzívny bol tento proces v období po vzniku nezávislého štátu, keď sa HZDS snažilo legitimovať svoje mocenské nároky na nacionalistickom základe zásluhami o nezávislosť. Takzvaná „maďarská karta“ sa stala trvalou súčasťou mobilizačných kampaní HZDS. Strana samotná obsahuje silné nacionalistické krídlo, ktorého ideológie často s pomocou štátnych zdrojov zatienili predstaveľov SNS pri „obhospodarovaní“ záujmov slovenskej štátnosti a etnicity.

Podstatu politiky HZDS však predstavuje najmä *autoritárstvo*. Potenciál k nemu strana obsahovala už pri svojom vzniku a rozvinul sa v jej boji za politickú domináciu na Slovensku. Kitschelt (1995: 61) charakterizuje *postkomunistické autoritárstvo* ako názor, ktorý sa zakladá na tom, že „*kolektívne normy môžu obmedziť jednotlivcovu slobodu životného štýlu a že kolektívny poriadok a bezpečnosť majú prioritu pred jednotlivými občianskymi slobodami a právami.*“ Táto charakteristika s rôznymi malými odtieňmi a výhradami platí pre celú bývalú vládnucu koalíciu pod vedením HZDS.

V prípade autoritárskeho charakteru HZDS sa tento definitívne prejavil v rokoch 1993–1994, keď sa strana „očistila“ od liberálnych a sociálno-demokratických živlov. Podobne aj SNS sa v tomto období rozišla so svojím umiernenejším a konsenzuálnejším krídlom a definitívne potvrdila svoj charakter krajnej pravice. Všeobecne, ako aj v etnic-

ky zmiešanej postkomunistickej Európe existujú evidentné súvislosti medzi príklonom k autoritárskemu politickému štýlu a medzi obmedzeným poňatím občianstva a nacionalizmom vôbec. Veľmi opatrne by sme mohli sformulovať dohad, že v prípade SNS je autoritárstvo podružným, no veľmi dôležitým, sprievodným fenoménom nacionalizmu.

V prípade ZRS je obraz komplikovanejší. ZRS je na rozdiel od svojich skôr doprava orientovaných koalíčných partnerov krajne ľavicovou stranou. ZRS v časoch predchádzajúcej koalície jednoducho vnímalo, že jeho vzdialenosť od občiansko-demokratických strán je väčšia než od HZDS a SNS. Symbolizujú pohľad tých, ktorí sa stali obeťami postkomunistickej transformácie, ťažko mohlo vytvoriť spojenectvo s demokratickými stranami, z ktorých niektoré sa jednoznačne hlásia k víťazom v procese spoločenských zmien. ZRS je radikálna strana živená triednym a skupinovým egoizmom a hnevom tých, ktorí sa cítia marginalizovaní. Jeho radikálna politika našla viac spoločného s populistickými stranami, čo ju viedlo ku koalícii založenej na relatívne veľkej kompatibilite v ponímaní politiky.

Ak použijeme Kitscheltom navrhnutý prístup s tromi dimenziami politických konfliktov, zistíme, že spoločným menovateľom strán bývalej vládnej koalície bola a je autoritárska pozícia na autoritársko-libertariánskej osi. Ako som už poznamenal, existuje dosť silná afinita autoritárskeho postoja na tejto dimenzii s parochiálnym poňatím občianstva na osi týkajúcej sa občianstva. Ponúka sa aj súvislosť medzi autoritárstvom a preferenciou pre politické princípy ekonomickej alokácie, ale táto súvislosť nie je ani zďaleka taká presvedčivá ako predchádzajúca. V praxi to znamená, že postoje politickej strany týkajúce sa ekonomickej politiky nie sú celkom spoľahlivým indikátorom miesta strany v politických konfliktoch. Berúc do úvahy všetky naznačené argumenty, zvláštny vzorec politických aliancií a opozícií na Slovensku sa bude snáď javiť trochu zrozumiteľnejším.¹⁵

Konštatovanie, že spoločnou črtou strán nacionálno-populistického bloku je politické autoritárstvo predpokladá, že stranám občiansko-demokratického bloku je toto cudzie. Tak autoritárstvo prvých, ako aj demokratizmus (v zmysle antiautoritárstva) druhých prešli procesmi kryštalizácie. Predovšetkým boli tieto procesy determinované intenzifikáciou politických konfliktov v rámci systému. Demokratizmus a antiautoritárstvo niektorých zložiek občiansko-demokratického bloku je výsledkom nevyhnutnosti a politickej účelnosti dištancovania sa od Mečiaru za účelom prezentovania sa ako presvedčivej alternatívy. Antiautoritárstvo niektorých strán tohto bloku je výsledkom politickej voľby a nie nejakých „prirodených predispozícií“. Prominentným príkladom tohto je samozrejme Demokratická únia, ktorá vznikla ako priamy dôsledok štiepenia a „čistenia“ v autoritárskom bloku. Strana je síce umiernené nacionalistická,

¹⁵ Jednou z charakteristík nacionálno-populistického bloku je tá, ktorá ho opisuje ako alianciu „patriotov“, ktorí ospravedlňovali autoritárstvo a „odliberalizovanie“ demokracie ako nevyhnutné pre obranu údajne ohrozených národných záujmov a štátnej suverenity v nepriateľskom prostredí, a „oportunistov“ – privatizátorov a ľudí, ktorí vďaka za svoje posty v štátnom aparáte politickému prisluhovaniu HZDS (Gould a Szomolányi, 1997). Druhá skupina podporovala mečiarovský režim, aby si udržala privatizované majetky a s pomocou štátu ich ochránila pred konkurenciou. Títo ľudia preferujú klientelistický systém nielen preto, že sa podobá starému socialistickému systému (ktorý bol veľmi personalizovaný), v ktorom boli socializovaní, ale aj preto, že vlastní zručnosti a konexie, ktoré im umožňujú v takomto systéme prosperovať lepšie, ako by to bolo v systéme otvorenom.

ale nejaké zblíženie sa so SNS alebo HZDS na tejto platforme je prakticky nepredstaviteľné, lebo DÚ, ktorá sa cieľavedomo profiluje ako strana liberálna, si osvojila univerzalistické a inkluzívne poňatie občianstva.

Možno ilustrovať rôzne „inkonzistencie“ v postojoch strán v rámci oboch táborov. Konfesionálne KDH pravidelne prejavuje nelibertariánske črty v otázkach životného štýlu. Mnohí jeho priaznivci uprednostňujú politické princípy pri riešení ekonomických problémov. SDE zasa kombinuje ekonomické ľavičiarstvo (niekedy aj populizmus) s libertariánskym postojom k otázkam životného štýlu. Nakoniec ani voliči terajšej Strany maďarskej koalície sa nejavia mimoriadne imúnni voči apelom ekonomického a sociálneho populizmu. Neprekonateľný je však rozpor medzi ich poňatím občianstva a obmedzeným videním tohto problému v prípade strán populistického tábora, čo umožňuje maďarským menšinovým politikom spoľahlivo udržať svoje ovečky v liberálno-demokratickom košari.

Tieto inkonzistencie nás varujú pred úplným stotožnením trhových princípov ekonomickej alokácie, univerzálneho poňatia občianstva a libertarianizmu na jednej strane a preferencie pre politické princípy ekonomickej alokácie, politické autoritárstvo a obmedzené poňatie občianstva na strane druhej, ako absolútne komplexu postojov. Naznačujú však, i keď možno trochu neusporiadaným spôsobom, že *v slovenskej stranej politike existuje viacero dimenzií politického konfliktu, že existuje istá hierarchia konfliktov, a že na vrchole tejto hierarchie nachádzame konflikt o poňatí politiky a režimu demokratickej vlády.* Tento konflikt je čiastočne dôsledkom kontroverzií, ktoré vznikli v procese prijímania zásadných rozhodnutí v skorších štádiách vývoja politickej scény, a doteraz zásadným spôsobom ovplyvňuje politické interakcie na Slovensku. Popri vytvorení dvoch antagonistických stranických táborov, najdôležitejším dôsledkom dominantného konfliktu boli snahy o redefiníciu režimu demokratickej vlády zo strany nacionálno-populistických strán.

Mocenský nástup autoritárskych strán priniesol intenzifikáciu politických konfliktov ako aj pokusy o ich (kvázi) definitívne vyriešenie. Predpokladom víťazstva nad politickými oponentmi boli v predstavách HZDS zmeny v konštitutívnych princípoch režimu. Tieto zmeny sa chápali ako záruka toho, že opozícia bude mať čo najmenšiu príležitosť k politickému zasahovaniu a k ohrozeniu vládnucej moci. Postupom času slovenský vládny režim získaval stále autoritárskejšie črty.

V úvodných štádiách tohto procesu predstavitelia mečiarovského režimu odmietali opozičné obvinenia z antidemokratickosti. Tvrdili, že sú pravoverní demokrati a obviňovali z antidemokratickosti opozíciu. Postupne sa však argumenty zmenili. Od hádky o vlastníctvo tej jedinej pravej koncepcie demokracie sa prešlo k „pluralite demokracií“. HZDS vyhlasovalo, že sa pokúša zaviesť inú, no rovnako legitímnu verziu demokracie. Pokusy o redefiníciu liberálnej demokracie sa ospravedlňovali najmä potrebou efektívnosti a viac či menej výnimočnou povahou okolností, či už zdrojom výnimočnosti mala byť tranzitívna postkomunistická situácia vo všeobecnosti, alebo ohľady na rozvíjajúcu sa slovenskú štátnosť. Oba súperiace tábory prišli s dvoma rozdielnymi koncepciami režimu demokratickej vlády. Predstavou strán občiansko-demokratického bloku

je bežná liberálna demokracia podľa západných vzorov. Pravdou je, že vtedajší opoziční predstavitelia ani nepokladali za nevyhnutné podrobnejšie ju definovať. Najčastejšie sa vymedzovala ako opak k postupujúcim autoritárskym krokom vládnucej koalície.

To, čo ako svoju verziu demokracie začali presadzovať nacionálno-populistické sily, bolo podstatne zaujímavejšie. Dalo by sa to charakterizovať ako reinkarnácia praktík komunistického režimu dosadená na podstavec procedurálnej demokracie. HZDS chápalo demokratickú vládu ako centralizovaný režim („kontrolovaný pluralizmus“) personálnych prepojení a klientely. Toto poňatie bolo charakteristické odporom k myšlienke, že vláda vytvorená demokratickými procedúrami by mala byť komukoľvek zodpovedná a zúčtovateľná (snáď okrem parlamentu, kde sa predpokladala spoľahlivá väčšina). Vyjadrené politologickými termínmi, v tejto koncepcii bolo málo miesta pre efektívne mechanizmy horizontálnej a vertikálnej zodpovednosti a zúčtovateľnosti (*accountability*). Verzie demokratického režimu podobného druhu, ktoré sú z veľkej miery vyprázdnené a zbavené liberalistickej podstaty, pričom sa však pridŕžajú demokratických (najmä volebných) procedúr, sa nazývajú aj elektoralistické režimy, fasádové alebo delegatívne demokracie. Slovensko sa počas vlády HZDS a jeho spojencov ocitlo v pozícii, keď sa dalo pochybovať o jeho príslušnosti (ale najmä o smerovaní!) k skupine liberálnych demokracií a keď sa niektoré zo spomenutých označení ponúkali na vystihnutie situácie.¹⁶

V prvej fáze sa spomínané zmeny režimu presadzovali v neformálnej oblasti, keď sa na všetky politicky kontrolované a ovplyvniteľné posty nominoval lojálny personál. Neskôr sa začalo uvažovať o legislatívnych zmenách, ktoré by zmenili právomoci a fungovanie inštitúcií. Cieľom zmeny charakteru režimu bolo ovládnutie ekonomiky ako aj občianskej spoločnosti. V prvom prípade sa zneužíval vplyv štátu v procese privatizácie. V prípade reprezentácie skupinových záujmov, tripartity a občianskej spoločnosti sa vládna moc pokúšala iniciovať vznik vlastných organizácií, ktoré by boli poslušné a ľahko manipulovateľné. Vo všetkých oblastiach spoločenského života bola autonómia nežiaduca.

Na konci svojej vlády sa HZDS pokúsilo zneužiť niektoré prezidentské právomoci, ktoré boli delegované na predsedu vlády, na podporu svojho ťaženia na eliminovanie „rušivých“ liberálnych prvkov slovenského režimu. Ako raz Mečiar neúmyselne pripustil, cieľom zmien mal byť taký stav, ktorý by už nebolo potrebné meniť. Zmena volebného zákona, ktorá, okrem iného, fakticky zakázala koalície politických strán, bola mienená ako nástroj poškodenia opozície a prípadný spôsob dosiahnutia ústavnej väčšiny v parlamente. Táto väčšina by nepochybne bola zneužitá na zmenu ústavy, ktorá by uzákonila autoritárskjší charakter politického režimu na Slovensku minimálne vo forme bezohľadného uplatňovania väčšinového pravidla. Novelizácia volebných zákonov pre komunálne a parlamentné voľby z roku 1998 znamenala kulmináciu procesu „vyprázdňovania“ slovenskej demokracie. Niektoré skutočnosti zavedené týmito novelizá-

¹⁶ Pripomeňme, že Európska únia na opísanie situácie zvolila umiernený termín „demokratický deficit“. Na zdávam sa, že Slovenská republika sa nikdy cez nijakú pomyselnú ani presne definovanú hranicu nedemokratickosti nedostala a dodnes si zachováva charakter nevyvinutej a nestabilnej demokracie s liberálnym smerovaním.

ciami išli ďalej ako dovtedajšie „vyprázďňovanie“ a „deliberalizácia“ režimu a mohli sa pokladať za útok na podstatné procedurálne základy demokracie (*polyarchy*).

Tieto autoritárske snahy opätovne zosilnili už aj tak kľúčovú úlohu dominantného konfliktu. Podnietili vznik Slovenskej demokratickej koalície, ktorá sa stala hlavným vyzývateľom HZDS v boji o volebné víťazstvo. Koaličná logika, či už išlo o volebné koalície alebo prípadné vládné po voľbách, bola nevyhnutne determinovaná predominciou kľúčového konfliktu. Napriek volebnému víťazstvu bol koaličný potenciál prakticky neexistujúci a k moci sa dostali sily občiansko-demokratického bloku.

4. Namiesto záveru: trvácnosť konfliktu, SDK a súčasná vládna koalícia

Dominantný konflikt slovenskej straníckej politiky zásadným spôsobom ovplyvňuje možnosť vytvárania volebných a vládnych koalícií a tým aj vzorec alternácie, striedania sa pri moci. Existuje silná motivácia, aby sa koalície vytvárali len spomedzi strán jednotlivých blokov. Počas väčšinu obdobia trvania dominantného antagonizmu bolo nepredstaviteľné, aby sa vytvorila zmiešaná koalícia.

Toto významne ovplyvňuje aj vzťahy vnútri blokov a koalícií. Tak v prípade samotnej SDK, ako aj súčasnej vládnej koalície SDK, SDL, SOP a SMK môžeme pozorovať typický psychologický efekt rozdelenia slovenskej straníckej politiky. Týmto efektom je istá forma spoliehania sa na to, že opozično-koaličné protirečenie je také silné a trvalé, že koaliční partneri budú musieť, napriek zásadným nezhodám, ktoré medzi nimi niekedy panujú, nakoniec nájsť kompromis, keďže cesta spolupráce s opozíciou je neschodná. V rámci SDK všetci účastníci potichu predpokladajú, že aj keď hocijako zaťažia svoje vzťahy a vyhrotia nedorozumenia, žiadny z partnerov sa neodhodlá k radikálnemu činu (vystúpenie z SDK a pod.). Viera, že partnerom nezostáva nič iné, len spolupráca na protimečiarovskej platforme vedie k tomu, že rastú pokušenia vytvárať precedensy a stavať partnerov pred hotovú vec, ako metóda presadzovania záujmov v rámci SDK. Prílišné spoliehanie sa na nemožnosť prekonať obmedzenia dané primárnym konfliktom vedú k strate zábran v správaní sa k partnerom a určitej strate viery v úlohu morálnych zásad v politike. Výstižným príkladom sú súčasné diskusie v SDK, najmä po oznámení zámeru založiť SDKÚ. Sú zarámované do ubezpečovaní o budúcej spolupráci a politickom spojení, často sa v nich však používajú argumenty a prostriedky, ktoré sa zvyčajne medzi partnermi plánujúcimi spojenectvo nevyskytujú. Spomínané spoliehanie sa na moc konfliktu ilustruje jeho silu a trvácnosť, keď sa tento stáva stereotypom či dokonca predsudkom v myslení politikov. Aj silnejúce animozity v SDK a fakt, že sa formácia ešte nerozpadla, paradoxne ilustrujú túto silu.

Konflikt nacionálno-populistických a občiansko-demokratických strán sa na Slovensku vníma ako „normálny“ a dá sa povedať, že jeho opodstatnenosť uznáva aj verejnosť. Politici odôvodňujú mnohé svoje činy obmedzeniami a imperatívmi danými týmto delením a verejnosť ich aj často na tomto základe posudzuje a hodnotí. Primárny konflikt sa skrátka stal väčšinovo akceptovaným stavom. Otázkou je dynamika a budúcnosť tejto akceptácie.

Mnohé chyby súčasnej vládnej koalície a znechutenie verejnosti so stavom politiky môže viesť k stavu, keď výraznejšia časť verejnosti začne akceptovať či požadovať možnosť „premostenia“ konfliktu alebo začne podporovať proponentov „tretích ciest“ v tomto konflikte. Prvým príkladom využitia podobných nálad bol úspech Strany občianskeho porozumenia, ktorá na vágnej idei porozumenia založila svoj nezanedbateľný politický úspech. Z pohľadu budúcnosti sa ako dôležitejšie javia novovytvorené strany Smer a Strana demokratického streda (SDS), ktoré sa profilujú ako takzvané *antiestablishment parties*. (Týmto anglickým termínom sa označujú strany, ktorých stratégiou je fundamentálna kritika princípov fungovania systému, v ktorom účinkujú, a najmä kritika praktík jeho etablovaných aktérov. Účelom populistických kampaní, na ktoré zvyčajne etablovaní aktéri zadávajú viac ako vhodné príčiny, je získať podporu sklamanej a pobúrenej časti verejnosti, vytvoriť tlak na skostnatený systém a vydobýť si v ňom väčší priestor a podiel na moci. Aj keď rétorika podobných strán môže byť radikálna a ich reformné návrhy ďalekosiahle, ich cieľom nie je zničenie stranických a politických systémov.)

Tieto strany často vznikajú v podmienkach podobných dominantným konfliktom a profitujú na kritike pomerov určených týmito konfliktmi. Smer aj SDS už pri svojom vzniku včlenili kritiku súčasného bipolárneho delenia slovenskej politiky do hlavného arzenálu svojej propagandy. Môžu sa stať ochotnými aktérmi „premostovania“ sporu. No rovnako dobre sa môžu ponúkať ako „tretia cesta“ a východisko zo zablokovej situácie súčasnosti. Tým si získajú dostatočnú podporu na vstup do parlamentu. Ak sa im to podarí, dostanú sa do pozície jazýčka na váhach, ktorý rozhoduje o formovaní kľúčových väčšín, a takto si môžu vydobýjať ústupky od oboch táborov.

Na Slovensku sa podobný scenár môže stať skutočnosťou, ak *antiestablishment parties* vycítia, že ich aktivity by verejnosť akceptovala a odmenila volebným ziskom. Výsledkom by bol nepochybne nárast nepredvídateľnosti v politike. Strany, ktoré sú populistické, extrémistické a zamerané proti establishmentu, v sebe vždy obsahujú omnoho väčšie riziko nepredvídateľnosti ako tradičné a etablované strany. Verejnosť zvyčajne (a etablovaní politici nikdy) nedáva prednosť rastu neprehľadnosti a nepredvídateľnosti na politickej scéne. Sú však situácie, keď uprednostní akúkoľvek zmenu, aj za cenu rastu neprehľadnosti, len aby zmenila status quo. Toto môže znamenať zásadné a často dramatické politické zmeny. Prílišné spoliehanie sa na silu a trvácnosť stavu nastoleného dominantným konfliktom, akokoľvek silný by tento bol, môže viesť k tomu, že niektorí politickí aktéri (v tomto prípade SDK(Ú) a vládna koalícia) možnosť zvratu podcenia a tým ho vlastne urýchlia.

Literatúra:

- BALKO, Daniel (1995): Päť rokov politickej slobody – päť rokov zápasov o demokraciu, *Quo vadis, Slovensko?* 1, č.1, s. 5–34.
- CRAWFORD, Beverly a Arend LIJPHART (1995): Explaining Political and Economic Change in Post-Communist Eastern Europe: Old Legacies, New Institutions, Hegemonic Norms, and International Pressures, *Comparative Political Studies* 28, s. 171–199.
- GOULD, John a Soňa SZOMOLÁNYI, (1997): Bridging the Chasm in Slovakia, *Transitions* 4, č. 6, s. 70–76.
- IVANTYŠYN, Michal (1995): Konflikt princípov demokracie, *Quo vadis, Slovensko?* 1, č. 1, s. 88–100.
- KITSCHOLT, Herbert (1995): Party Systems in East Central Europe: Consolidation or Fluidity?, Glasgow: University of Strathclyde *Studies in Public Policy* No. 241.
- MACEDO, Stephen (1995): *Liberálne cnosti. Občianstvo, cnosť a spoločnosť v liberálnom ústavnom štáte*, Bratislava: Archa.
- MALOVÁ, Darina (1994): The Relationship Between the State, Political Parties, and Civil Society in Postcommunist Czechoslovakia. In: Szomolányi, Soňa and Grigorij Mesežnikov (eds) *The Slovak Path of Transition – To Democracy?*, s. 111–158, Bratislava: Slovak Political Science Association.
- MALOVÁ, Darina (1997): Parliamentary Political Parties in Slovakia and the European Integration Process. Článok prezentovaný na konferencii *Úloha stredoeurópskych parlamentov v procese európskej integrácie*, Praha, september 1997.
- MESEŽNIKOV, Grigorij (1994): Parlamentné voľby 1994: potvrdenie rozdvojenosti politickej scény na Slovensku. In: Szomolányi, Soňa and Grigorij Mesežnikov (eds) *Slovensko: voľby 1994*, s. 101–111, Bratislava: Slovenské združenie pre politické vedy.
- MESEŽNIKOV, Grigorij (1997): The Open Ended Formation of Slovakia's Political Party System. In: Szomolányi, Soňa a John A Gould (eds) *Slovakia: Problems of Democratic Consolidation and the Struggle for the Rules of the Game*, s. 35–56, Bratislava: Slovak Political Science Association.
- MUNCK, Gerardo a Carol SKALNIK LEFF (1997): Modes of Transition and Democratization. South America and Eastern Europe in Comparative Perspective, *Comparative Politics* 29, s. 343–362.
- SZOMOLÁNYI, Soňa (1997): Identifying Slovakia's Emerging Regime. In: Szomolányi, Soňa and John A Gould (eds) *Slovakia: Problems of Democratic Consolidation and the Struggle for the Rules of the Game*, s. 9–34, Bratislava: Slovak Political Science Association.
- VACHUDOVÁ Milada A. a Tim SNYDER (1997): Are Transitions Transitory? Two Types of Political Change in Eastern Europe Since 1989, *East European Politics and Societies* 11, s. 1–35.
- ZAJAC, Peter (1994–1996): Päť rokov po [Five Years After], séria článkov publikovaných v časopise *Domino Efekt* od č. 9 tretieho ročníka (1994) po č. 23 piateho ročníka (1996).

Kultúrne vzorce: staré a nové kontúry

Vladimír Krivý

Prístup k skúmaniu tranzície krajiny cez kultúrne vzorce bol vyzdvihnutý v súvislosti s významnými slovensko-českými rozdielmi v orientáciách obyvateľstva na začiatku 90. rokov (dnes sú menšie). Rovnako aj v súvislosti s vtedajším záverom Soni Szomolányi o rozhodujúcom význame obdobia, v ktorom sa dosiahla industriálna modernosť (dnes sa opätovne posilnilo uznanie veľkého významu dosiahnutého stupňa liberalizácie v poslednej fáze „starého režimu“). Ďalším argumentom bolo objavenie fenoménu tzv. územno-elektorátneho dedičstva HSLS na Slovensku. Všeobecnejšie sú známe mnohé politologické zistenia o význame politickej kultúry a tradícií pre úspešnosť či neúspešnosť politickej demokracie. Osobitne treba pravdepodobne vyzdvihnúť knihu Roberta Putnama, ktorá „neoinštitucionalisticky“ analyzuje rolu kultúrneho prostredia ako činiteľa úspešnosti inštitúcií a pri rôznych typoch kultúry v Taliansku nachádza historicky hlboké korene.

Spôsoby myslenia, podpora a odmietanie niektorých spoločenských riešení, definícia situácie, sklon prijímať a odmietajú určité argumenty, politické inklinácie, vzorce rozhodovania a konania – pokiaľ majú určitú stálosť, ide o kultúrne vzorce. Ak majú skupiny či prostredia ustálené výrazne odlišné vzorce, vyjadruje to heterogenosť týchto vzorcov.

V tejto súvislosti je cieľom odhaľovať tie momenty v uvažovaní a konaní obyvateľstva (alebo elít), ktoré sú stabilnejšie, pretrvávajúcejšie, inak povedané to, čo „leží hlbšie“. Nežiada sa mi ale pestovať cez túto tému ilúzie, že poukázaním na nejaký spôsob uvažovania či konania fixovaného už v minulosti môžeme vysvetliť všetko.

Pozrime sa z tohto hľadiska na Slovensko v 90. rokoch! Na ich začiatku nachádzame nevelmi nádejnú konfiguráciu.

Slovenská definícia situácie

Od januára do mája 1990 sa roztvorili medzirepublikové rozdiely v Česko-Slovensku (ako významný diferenciačný znak tak pribudli k veku). Vôľa v slovenskej spoločnosti k systémovým zmenám bola pomerne slabá a na úrovni obyvateľstva sa neskôr ešte znížila.

Tabuľka 1: „Zamyslite sa nad ekonomikou na Slovensku pred rokom 1989. Do akej miery bolo potrebné ju meniť?“ (zastúpenie odpovedí je v %)

Odpovede	September 1992	Január 1999
Neboli potrebné žiadne zmeny	6	13
Boli potrebné iba menšie zmeny	32	47
Boli potrebné zásadné zmeny	49	29
Nevie	13	11
Spolu	100	100

Zdroje: Inštitút stredoeurópskych štúdií FM UK 1992 a Inštitút pre verejné otázky 1999.

Podpora pre hlboké, systémové zmeny, a to najmä hospodárske, nebola väčšinová a neskôr v dôsledku vyhodnotených skúseností a únavy ešte poklesla a medzi orientáciami ustúpila dominante túžby po „menších zmenách“. Pochopenie hraníc a ekonomickej neprirodenosti predchádzajúceho hospodárskeho modelu nebolo veľmi rozšírené. Prevládala skôr túžba skombinovať „dobré stránky“ komunistického socializmu a kultivovaného kapitalizmu. Ľudia ráтали s tým, že zmena bude trvať len pár rokov. Signalizovaná ochota „uťahovať si opasky“ bola na Slovensku „na začiatku“ menšia ako v Čechách, o to väčší odpor neskôr vyvolalo, keď v skutočnosti práve na Slovensku došlo k väčšiemu „uťahovaniu“.

Odpor voči ekonomickej reforme bol veľmi silný, negatívne stereotypy voči privatizácii boli symptomatické. Pritom s dnešným výsledkom sa dokáže argumentačne vyrovnáť každý: odporcovia razantnej transformácie (sľuby o neveľmi vzdialenom zlepšení sa nenaplnili, lebo projekt bol pomýlený) i jej zástancovia (ako sa mohli ciele naplniť, keď na vlnu odporu k hlbším zmenám sa k moci dostala na dlhé roky jedna reformne pochybná garnitúra).

Česká sociologička Jadwiga Šanderová vysvetľuje slovensko-české rozdiely v postojoch obyvateľstva k ekonomickej reforme tým, že pod rovnakými názvami reagovali Slováci a Česi na iné podoby skutočnosti (reforma, privatizácia, súkromné podnikanie, sociálne náklady a pod.) a na iné skúsenosti s nimi. Súhlasím, že toto pôsobilo najmä v rokoch 1991–1992. Odlišné slovenské reakcie sa však objavili ešte predtým než nastali prvé „nákladové“ dopady ekonomickej reformy, a tak boli skôr výsledkom iného „vstupného nastavenia“ obyvateľstva. Toto vstupné nastavenie treba vysvetľovať historicky, iným načasovaním industriálnej modernizácie, ktorá na Slovensku spadala najmä do rokov komunistického socializmu a nemohla viesť k oceňujúcejšiemu vnímaniu civilizačnej prínosnosti povojnových desaťročí. A hoci v celom Československu od polovice 80. rokov nespokojnosť so stavom a vývinom spoločnosti stúpala, na Slovensku bola táto nespokojnosť menšia a stúpala pomalšie.

Veľký podiel tých, „čo stratili“

Pre slovenskú spoločnosť bola teda charakteristická slabšia vôľa k systémovým zmenám a bolestné vnímanie zhoršovania životnej úrovne po roku 1989. Napríklad na jeseň 1993 dovedajší priebeh transformácie hodnotilo pozitívne iba 10 % slovenských občanov (oproti 34 % občanov ČR). Porovnanie výpovedí ľudí z výskumov v rokoch 1988 a 1993 ukázalo, že slovenská spoločnosť citlivo vníma zhoršenie uspokojovania materiálnych potrieb.

Bolestné vnímanie zhoršenia životnej úrovne pretrváva a prejavuje sa aj tak, že v súčasnosti majoritná časť spoločnosti radí samých seba k tým, ktorí v porovnaní s predchádzajúcou érou (materiálne) stratili.

V komparatívnom rámci višegrádskeho krajin sa priaznivejším pomerom „winners“ a „losers“ vyznačuje pravdepodobne len česká spoločnosť, aj keď od polovice 90. rokov aj tu sa ukazovateľ zhoršil.

Tabuľka 2: Subjektívne hodnotenie možností rodinných rozpočtov v r. 1988 a 1993 (údaje sú v %)

Dostatok peňazí v rodinnom rozpočte na...	Rok 1988	Rok 1993
stravu	92	40
ošatenie	88	26
bývanie	92	28
vybavenie domácnosti	77	17
turistiku	61	9
zdrav.star.	91	29
vzdelanie	93	28

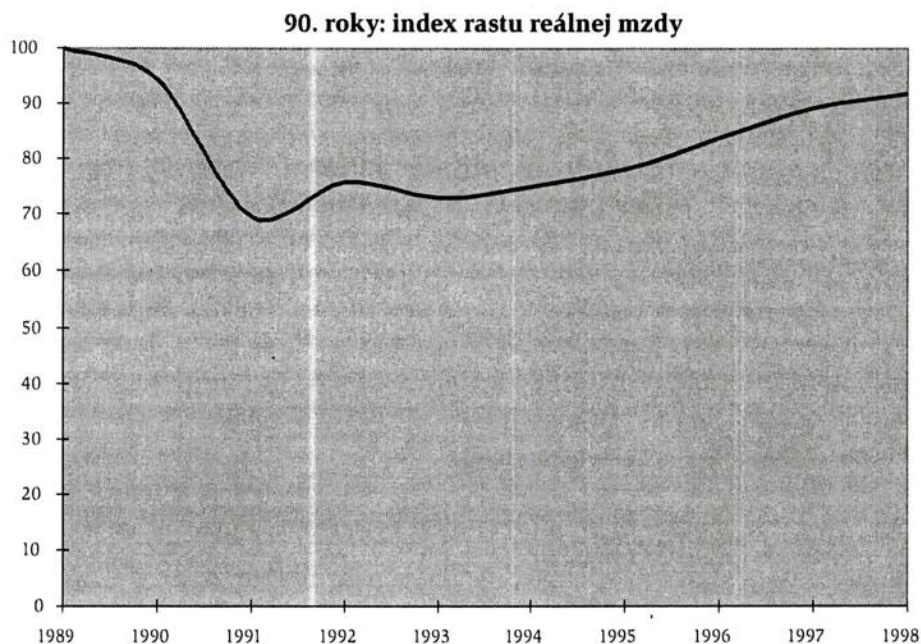
Machonin P., 1994: 341 an.

Tabuľka 3: „Kedy sa žilo ľuďom, ako ste vy, lepšie: pred rokom 1989 alebo teraz?“ (zastúpenie odpovedí je v %)

Odpovede	Október 1997	Január 1999
Pred rokom 1989	54	62
Teraz	17	12
Asi rovnako vtedy aj teraz	24	19
Nevie	5	7
Spolu	100	100

Zdroje: IVO, október 1997 a IVO, január 1999.

Graf 1: Vývin reálnej mzdy v rokoch 1989–1998

Zdroje: MPSVaR SR 1999.

Prípád Slovenska nemôžeme vysvetľovať iba akousi pokrivenou percepciou, prevaha „losers“ má svoj reálny základ.

Vidíme, že vo vývine reálnych miezd sme stále ešte pod magickou „stovkou“, teda reálna mzda je dodnes vcelku nižšia ako bola roku 1989. Nepochybne by bolo možné k tomu rozvinúť širšiu diskusiu a uviesť mnoho kvantitatívnych i kvalitatívnych argumentov tak v prospech toho, že „nie je to až také zlé“, ako aj toho, že „v skutočnosti je to ešte horšie“.

Na Slovensku vládli v tomto storočí dva autoritárske režimy (ten druhý bol dokonca totalitný). Oba tieto režimy sú v nemalej časti kolektívneho vedomia a podvedomia asociované s relatívnou prosperitou. Vysvetľujúce argumenty sú, pravda, naporúdzí (vojnová konjunktúra či arizácia v prvom prípade, znárodnenie, koincidencia s oneskorenou industrializáciou a urbanizáciou, prerozdeľovanie v rámci Česko-Slovenska, ekonomická, politická a civilizačná „cena“ projektu v druhom prípade), no proti zakorenenej predstave nemajú veľkú šancu. Pre širšiu podporu liberálno-demokratického režimu je pritom málo nádejné podhubie s početne zastúpenými predstavami, že liberálna demokracia je režim, ktorý kazí prosperitu a vedie k hromadnému ochudobňovaniu. Politicky explozívna sila sa všeobecne spája ani nie tak s chudobou, ako práve s procesom ochudobňovania.

Politické dôsledky väčšinového zastúpenia tých, ktorí doposiaľ materiálne stratili, nemožno interpretovať zjednodušene. Po prvé, hlavným rizikom nie je politická podpora návratu „starého režimu“ (také volania sú marginálne), ale podpora nacionálneho populizmu. V tomto zmysle slovenským špecifikom (v komparatívnom rámci višegrádskeho krajín) nie je ani tak prevaha „losers“ sama osebe, ako skôr kombinácia ich silného zastúpenia v spoločnosti s ich dlhodobou (počas 90. rokov) výraznou politickou mobilizáciou, zväčša na podporu nacionálne-populistických strán. Po druhé, materiálne zhoršenie, prípadne jeho percepcia nevedú k nedemokratickým orientáciám fatálne, bez početných výnimiek. Posledné môžeme aspoň čiastočne ilustrovať nasledujúcimi dátami. V nich je skombinované materiálne zlepšenie/zhoršenie (winners/losers) a postoj k No-

Tabuľka 4: Vzťah ľudí k Novembru 1989 a bilancia ziskov a strát po roku 1989

Skupina	Tí, čo stratili		Tí, čo získali		Ostatní	Spolu
	zaznávajú November	oceňujú November	zaznávajú November	oceňujú November		
Populácia SR	14	20	1	14	51	100
Pohlavie						
Muži	12	21	1	17	49	100
Ženy	15	20	1	12	53	100
Vek						
17 - 24 rokov	5	14	0	16	64	100
25 - 34 rokov	9	18	1	21	51	100
35 - 44 rokov	12	19	0	18	51	100
45 - 54 rokov	17	22	1	14	45	100
55 a viac rokov	22	25	0	6	47	100

tabuľka pokračuje

Skupina	Tí, čo stratili		Tí, čo získali		Ostatní	Spolu
	zaznávajú November	oceňujú November	zaznávajú November	oceňujú November		
Vzdelanie						
Základné	19	20	17	54	100	
SŠ bez maturity	12	23	0	12	53	100
SŠ s maturitou	10	17	1	23	49	100
Vysokoškolské	9	18	0	31	42	100
Národnosť						
Slováci	14	19	1	15	52	100
Maďari	9	29	0	15	47	100
Ukrajinci/Rusini	19	24	0	4	53	100
Veľkosť obce (počet obyvateľov)						
do 1000	20	24	1	10	46	100
1000-2000	16	22	1	9	52	100
2000-5000	12	22	1	13	53	100
5000-20000	15	20	1	12	53	100
20000-50000	13	19	0	16	51	100
50000-100000	9	13	0	19	59	100
BA+KE	11	19	0	23	47	100
Viera						
Hlboko veriaci	11	24	0	13	52	100
Ostatní veriaci	14	22	0	14	51	100
Nerozhodnutí	16	17	0	15	52	100
Nenábož. založení	13	16	1	16	54	100
Ateisti	27,7	14	1	12	45	100
Vzťah k Mečiarovi						
Prívrženci	18	21	2	10	49	100
Ostatní	13	20	0	15	52	100

Zdroj: IVO, október 1997.

vembu 1989. Graficky sú zdôraznené tie vyhranené segmenty uvažovaných skupín obyvateľstva, ktoré sú zastúpené v miere prevyšujúcej príslušné celoslovenské priemery.

V slovenskej spoločnosti sú početne zastúpení ľudia, ktorí sami seba definujú ako „tí, čo stratili“, pritom ale zároveň oceňujú význam Novembra 1989. Interpretujem to tak, že sú to ľudia, ktorým sa žije materiálne ľahšie, vidia však a oceňujú aj iné stránky zmeny (politické slobody, obnovenie dôstojnosti a pod.), prípadne tiež veria, že v budúcnosti sa k tomu pridá aj prosperita.

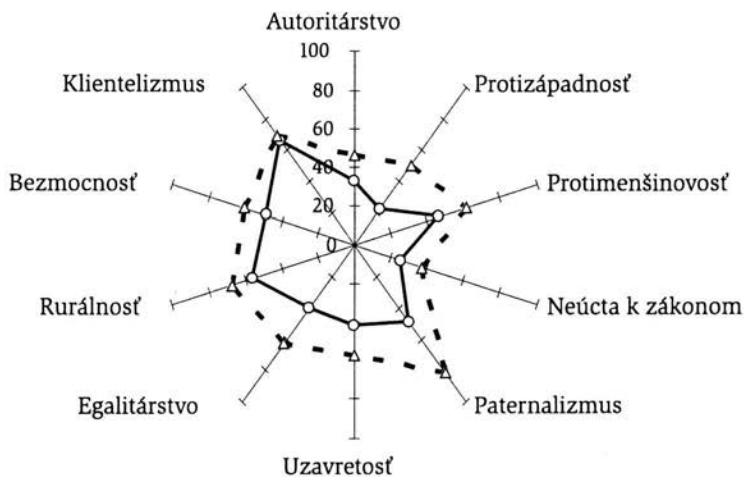
Údaje v tabuľke č. 4 ukazujú aj na skupinovú diferenciáciu spoločnosti. Mladší a v strednom veku, ľudia s vyšším vzdelaním (aspoň s maturitou), obyvatelia miest, muži a - neprekvapujúco - ľudia s vyšším statusom nadpriemerne často získali. Medzi staršími, medzi ľuďmi so základným vzdelaním, v časti rurálneho segmentu spoločnos-

ti, medzi ateistami, Ukrajincami a Rusínmi, ľuďmi s nižším statusom, medzi prívržen-
cami V. Mečiara a i. sú zvýraznení tí, čo stratili a zatracujú zmenu. Medzi Maďarmi,
staršími ľuďmi, v časti rurálneho segmentu, ako aj medzi ľuďmi s nižším vzdelaním
a tiež v širokej skupine veriacich nachádzame nadpriemerne často tých čo (materiálne)
stratili, ktorým to však nebráni oceniť celkovú zmenu. Medzi vymenovanými sú aj pro-
stredia, v ktorých nadpriemerne často nachádzame obe modalities takých ľudí, čo strati-
li: podskupinu odsudzujúcich, ale aj podskupinu ľudí oceňujúcich November 1989.

Hodnotové orientácie priaznivcov a kritikov Novembra 1989

Postoj k zmene roku 1989 má silné hodnotové konotácie, čo platí najmä pre postojovo
vyhranené skupiny. Skupina ľudí hodnotiaca November 1989 výrazne pozitívne má iné
hodnotové „parametre“ než skupina s (prevažne či úplne) negatívnym postojom k nemu.

Graf 2: „Dve skupiny s rozdielnym vzťahom k Novembru 1989: hodnotové orientácie“

Skupiny: —○— značne kladné hodnotenie Novembra -△- záporné hodnotenie Novembra
Zdroj: IVO, október 1997.

Skupina s vyhranene pozitívnym hodnotením Novembra 1989 má liberálnejšie
a otvorenejšie orientácie, najviac sa odlišuje slabšími očakávaniami paternalistického
a všade zasahujúceho štátu, ako aj výraznou prozápadnosťou.

Existujú zdieľané historické vzory?

Akú oporu v tranzícii „ponúka“ bežné historické vedomie ľudí? Sú v tom obsiahnu-
té dve dôležité otázky: aká je jeho podoba na Slovensku a aká je jeho „funkcionálna vá-

ha“? Na Slovensku vystúpil (v komparácii s českou spoločnosťou) celkove prázdnejší a menej kritický pohľad na vlastné dejiny, ako aj na historické osobnosti a vlastné etnikum. Ľudia tu nachádzajú menej konkrétnych dôvodov na hrdosť, ale aj na pocit hanby, existuje značná prázdnota (ako keby jedným z kultúrnych vzorcov bola široká absencia), prípadne plytkosť historického názoru a identity. Z obdobia v tomto storočí nie je žiadne také, ktoré by pritiaхло väčšinové odobrenie a ktoré by tak mohlo slúžiť ako historický vzor pre obdobie konsolidovaného spoločenského života. Slovenská spoločnosť sa teda v tomto zmysle nemá k čomu konsenzuálne upnúť. V českej spoločnosti okamžite po Novembri 1989 vystúpili do popredia symboly 1. ČSR. Na Slovensku sú iba dve udalosti, ktoré sa široko a pozitívne vyzdvihujú, obe však predstavujú pozitívne vzorce ojedinelého vzopätia sa, nie vzorce konsolidovaného života: ide o SNP a November 1989. Takéto bežné historické vedomie či heterogénna a čiastočne vymazaná kolektívna pamäť pravdepodobne zvyšuje mieru neurčitosti spoločenskej trajektórie, indikuje rozčesnutosť alebo aspoň nesúdržnosť spoločenstva, nemusí však byť fatálnou prekážkou úspešne zavŕšenej tranzície.

Čo ešte bolo „pod“ politickou sférou diania

Podozrievavosť mnohých Slovákov, že zmeny vymyslel niekto tak, aby z nich profitovali iba Česi a Maďari, bola nemalá (konkrétne bola zistená roku 1992). Polovica Slovákov prezentovala v dlhšom období silne protimaďarské vyjadrenia, čo zasa iným umožňovalo politicky hrať s „maďarskou kartou“.

Výskum na začiatku 90. rokov (1991–1992) potvrdil slovensko-české rozdiely nie iba na úrovni orientácií verejnosti, ale aj lokálnych politických elít. Členovia obecných zastupiteľstiev na Slovensku boli doložené paternalistickejší, egalitárskejší a sociálne-konzervatívnejší, navyše svoje prostredie častejšie charakterizovali ako klientelistické. Pri utváraní ich postoja k politickej a ekonomickej reforme spoločnosti vystupovala príslušnosť k republike (SR, ČR) ako dôležitejšia než politická inklinácia. To viedlo výskumníkov k hypotéze, že politická dimenzia odlišností českého a slovenského obyvateľstva má hlbšie kultúrne korene. Až pochopením toho možno interpretovať správanie sa ich politických reprezentácií (Hubáček O., 1993: 112, 114).

„Naspäť do Európy, priamo do jej stredu!“

Jedným z leitmotívov konzervatívnej revolúcie 1989 bolo heslo: „Naspäť do Európy!“. Netrvalo dlho a objavila sa odmietavá reakcia v podobe tvrdenia, že „my sme predsa v Európe vždy boli“. Aby bolo jasné, kto kam má ísť, čoskoro nato bol objavený stred Európy na Slovensku, neďaleko Kremnice. Tam sa začali uskutočňovať nacionálne a neskôr i štátne oslavy. Postmodernistu neprekvapí, že je to jeden z viacerých „stredov Európy“, ani to, že miesto nacionálnej pýchy má dávne nemecké osídlenie, geograf sa azda zhovievavo pousmeje nad samotným hľadaním „stredú“ s vedomím, že silnú kultúrnu funkciu môžu mať aj veci prírodovedne nezmyselné. Tak či onak, aj v tomto konflikte

te symbolov sa čoskoro po Novembri 1989 prejavilo hodnotové a politické rozštiepenie slovenských elít vplyvu, novotvoriacich sa mocenských elít, ako aj samotnej populácie. V ďalších rokoch toto štiepenie kryštalizovalo. Stalo sa súčasťou základného konfliktu, ktorý je lokalizovaný na osi autoritárstvo – politický liberalizmus.

Ako súčasť uvedeného konfliktu prebieha v slovenskej spoločnosti spor medzi zástancami prozápadnej politickej a kultúrnej orientácie na jednej strane a izolacionistami na strane druhej. Dve tretiny obyvateľov podporujú posilnenie (skôr mierne, než výrazné) vplyvov Západu na Slovensku, pätina uzavretosť. Tieto kvantitatívne odhady sa bezprostredne viažu na obdobie jari 1998. Vzdelanejší, mladší, z urbánneho (najmä veľkomestského) prostredia, ako aj menšinoví Maďari nadpriemerne preferujú dominantnú civilizačnú opciu „Západ“ a podpriemerne opciu uzavretosti. Priama podpora provýchodnej orientácii medzi obyvateľstvom je čímsi ojedinelým. Inou existujúcou stránkou počas celých 90. rokov je však podceňovanie aktuálnych a potencionálnych mocenských záujmov a vplyvov zo strany Sovietskeho zväzu a neskôr Ruska.

Ludia nie sú vystavení iba priamemu pôsobeniu médií, ale aj vplyvom sociálneho mikro- a mezoprostredia. Týka sa to aj základných zahraničnopolitických a „civilizačných“ orientácií. Jedna z výskumníckych otázok smerovala ako sonda práve tam.

Tabuľka 5: „Poznáte osobne nejakého dôveryhodného človeka, ktorý zreteľne hovorí v prospech/proti orientácii Slovenska na Západ?“

č.	typ	zastúpenie (v %)
1	nepozná „v prospech“, nepozná „proti“	59
2	pozná „v prospech“, nepozná „proti“	15
3	nepozná „v prospech“, pozná „proti“	5
4	pozná „v prospech“, pozná „proti“	21
	spolu	100

Zdroj: GfK Slovakia, máj 1998.

Šesť z desiatich dospelých ľudí na Slovensku žije (čo sa týka zahraničnopolitického a civilizačného smerovania Slovenska) mimo akéhokoľvek jasného osobného vplyvu vo svojom okolí. Zostávajúci štyria z desiatich takýto vplyv pociťujú, a to zväčša prozápadný a protizápadný zároveň, početnosťou za tým nasleduje iba prozápadný vplyv, zriedkavejšie iba protizápadný vplyv. Toto je jeden z najvážnejších signálov prevažujúcej, ale pomerne plytkej prozápadnej orientácie slovenskej spoločnosti. Vplyv osobného pôsobenia v tomto zmysle na zahraničnopolitické preferencie je pritom mimoriadne silný. Vplyv osobnosti v okolí, ktorá sa zreteľne vyslovuje protizápadne, nevyúsťuje do provýchodnej či proruskej orientácie, ale do podpory myšlienky neutrality a v tomto zmysle ak myšlienka neutrality nemá protizápadnú podobu, má protizápadné korene.

Dynamika postojov obyvateľstva k EÚ a k NATO

Kulminácia prointegračných postojov obyvateľstva spadá do obdobia tzv. tretej Mečiarovej vlády v rokoch 1994 – 1998, akoby na potvrdenie axiologického poznatku, že naj-

vyššiu hodnotu často získava to, čo strácame. V priebehu 90. rokov z postupne zmenšujúceho sa podielu intaktných či nerozhodnutých ľudí vo vzťahu k EÚ a NATO väčšmi narástla skupina nedôverujúcich než skupina dôverujúcich ľudí. Z nejasných, pravdepodobne „pragmatických“ dôvodov približne tretina spomedzi tých, ktorí k EÚ dôveru nemajú, vstup Slovenska do nej podporuje! Po voľbách 1998 došlo k vyjasneniu zahraničnopolitického kurzu mocenskej elity, k silnému zvýrazneniu prozápadného kurzu, a to najmä v zmysle posilnenia jeho dôveryhodnosti. Nastal však zároveň aj citeľný pokles „prointegračného zápalu“ obyvateľstva, a to najmä vo vzťahu k NATO, predovšetkým v súvislosti s bombardovaním Juhoslávie v jarných mesiacoch 1999. Zisťovanie z októbra 1999 poukazuje na neskoršie zabrzdzenie negatívnych trendov a na opätovný mierny pozitívny obrat, pravdepodobne v dôsledku ustúpenia bezprostredných obrazov vojny. Slovenská spoločnosť zreteľne podporuje vstup SR do EÚ (pomer áno vs. nie bol v októbri 1999 66:25 a v marci 2000 70:20 zo 100 %), ale väčšinou už nepodporuje vstup do NATO (39:50 v októbri 1999 a 42:47 v marci 2000). (Dáta Inštitútu pre verejné otázky.)

Tabuľka 6: Dôvera v Európsku úniu a v NATO v rôznych prostrediach

Skupina	EÚ		NATO	
	áno	nie	áno	nie
SR	44	37	28	51
Vek				
18-24 rokov	54	28	36	44
25-34 rokov	47	39	31	54
35-44 rokov	49	36	33	51
45-54 rokov	41	41	29	55
55-59 rokov	36	42	23	51
60 a viac	33	36	16	50
Vzdelanie				
základné	35	35	20	46
SŠ bez maturity	43	40	27	56
SŠ s maturitou	50	36	34	52
vysokoškolské	61	31	43	47
Národnosť				
slovenská	41	39	24	54
maďarská	70	18	62	25
Veľkosť obce (počet obyvateľov)				
do 2000	43	35	26	50
2000-5000	38	41	27	54
5000-10000	46	38	32	51
10000-20000	52	33	32	47
20000-50000	42	38	30	49
50000-100000	36	44	24	56
BA+KE	54	29	31	50

tabuľka pokračuje

Skupina	EÚ		NATO	
	áno	nie	áno	nie
Prívrženci				
SDK	67	17	47	30
KDH	51	25	34	43
DÚ	67	12	58	25
DS	85	15	65	26
SDSS	42	37	25	54
SZ	46	30	16	68
SDE	48	31	31	52
SMK	78	9	72	13
SOP	57	30	33	53
HZDS	19	63	9	73
SNS	22	59	10	72
KSS	19	71	14	80
ZRS	22	68	22	68
vládnej koalície spolu	61	22	43	38
parl. opozície spolu	20	62	10	73

Poznámka č. 1: áno: úplná a prevažná dôvera,
nie: úplná a prevažná nedôvera.

Poznámka č. 2: zvyšok do 100 % predstavujú odpovede „neviem“.

Zdroj: Sociologický ústav SAV, júl 1999.

Medziskupinové rozdiely sú značné.

Na rozdieloch sa výrazne „podpisuje“ vzdelanie, vek, o niečo menej to, či ide o urbánne (najmä veľkomestské) prostredie alebo prostredie rurálne, mimoriadne silné sú rozdiely podľa politických inklinácií. Maďari na Slovensku sú jedinou z analyzovaných veľkých skupín, ktorá medzi rokom 1998 a letom 1999 posilnila svoju prozápadnú orientáciu.

Hodnotové štiepenia slovenskej spoločnosti

Slovenská spoločnosť nie je primárne rozdelená na ľavo-pravej osi, ale na osi autoritárstvo – politický liberalizmus, a to aj podľa vzťahu k Západu a k etnickým menšinám. Možno to ilustrovať hodnotovou orientáciou, ktorá je charakteristická pre prívržencov politických strán. Tzv. CHAID-analýza sa robila na šiestich hodnotových stupniciach: na stupniciach autoritárstva, etnickej neznášanlivosti (resp. protimenšinovosti), protizápadnosti, neúcty k zákonom, paternalizmu a egalitárstva. Stupnice paternalizmu (v zmysle silných očakávaní kladených na štát) a egalitárstva, ktoré majú najbližšie k ľavo-pravej dimenzii, však nevystúpili do popredia v prípade nijakej strany.

Pre úspešnosť HZDS pri získavaní voličov je najlepším prediktorom zvýšená miera autoritárstva v prostredí, pre SNS etnická neznášanlivosť (protimenšinovosť), pre SDK

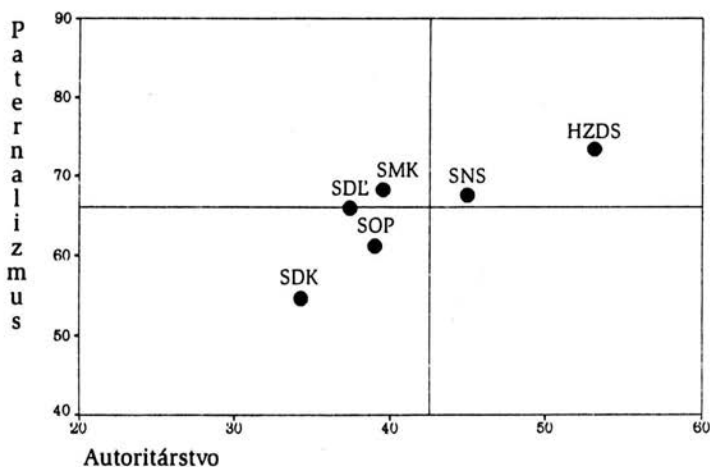
Tabuľka 7: V akom hodnotovom prostredí sa politickej strane najlepšie darí. Preferencie politických strán podľa rozhodujúcich hodnotových stupníc

Prívrženci strany	Rozhodujúca stupnica	Tercil č.	Preferencie v ňom (v %)
SDK	protizápadnosť (inverzne)	1	39
		2	16
		3	7
SDL	autoritárstvo (inverzne)	1	16
		2-3	10
SOP	autoritárstvo (inverzne)	1-2	8
		3	3
SMK	etnická neznášanlivosť (inverzne)	1	19
		2	2
		3	0
HZDS	autoritárstvo	1	8
		2	15
		3	34
SNS	etnická neznášanlivosť	1	3
		2	7
		3	17

Poznámka: tercil 1 znamená tretinu respondentov s najnižšou mierou príslušnej orientácie, tercil 3 naopak, tretinu ľudí s mierou najvyššou. CHAID-analýza niektoré tercily s podobnou úspešnosťou strany zlúčila.

Zdroj: IVO, január 1999

Graf 3: Hodnotové orientácie prívržencov politických strán: miera autoritárstva a paternalizmu

Poznámka: referenčné čiary na osi x aj na osi y predstavujú celoslovenské priemery.

Zdroj: IVO 1999.

prozápadosť. Prvé dve stupnice - v opačnom „otočení“ - sú rozhodujúce aj v prípadoch ďalších troch parlamentných strán.

Miery autoritárstva, protizápadosnosti a etnickej intolerancie môžeme chápať ako indicie širšej politickej liberálnosti/autoritárstva; miery paternalizmu a egalitárstva ako zjednodušené výrazy ľavo-pravej orientácie (nová ľavica pritom nie je to isté ako tradičná ľavica, postmaterialistické skupiny v postkomunistických krajinách prejavujú iné politické podpory ako podobné skupiny v konsolidovaných západných demokraciách). Na týchto dvoch dimenziách potom prívrženci SDK inklinujú k politickej liberálnosti a pravicovosti, prívrženci SDL a SMK k politickej liberálnosti a k ľavicovosti (hoci prívrženci SMK sa deklarujú často ako pravicovo orientovaní) a priaznivci HZDS a SNS tendujú v slovenských pomeroch skôr k autoritárstvu (v zmysle nadpriemerných hodnôt) a k ľavicovosti (hoci sa sami neraz pomenúvajú inak).

Latentné ideové typy

Pomerne najviac ľudí v slovenskej spoločnosti sa v súčasnosti ideovo hlási k národniarom (17 %), nasledujú liberáli (14 %) a socialisti (13 %). Ak však podľa konkrétnych hodnotových orientácií identifikujeme *latentné* typy, potom najviac je latentných socialistov (25 %), za tým liberálov (21 %) a komunistov (20 %). Latentné typy poukazujú na hodnotový a politický konflikt medzi liberálno-demokratickým zoskupením na jednej strane a zoskupením národniarско-komunistickým na strane druhej. Je to variant už identifikovaného konfliktu.

Najzastúpenejším latentným typom až do stredného veku je liberál, vo vyšších vekových kategóriách je to typ socialistu resp. komunistu. V skupine s najnižším vzdelaním najčastejšie stretáme latentných socialistov a komunistov, v prostredí nižšieho vzdelania bez maturity socialistov a národniarov, prostredia s vyšším vzdelaním sú dominantné latentnými liberálmi a konzervatívami. Najzastúpenejšími typmi v rurálnom prostredí sú latentní socialisti a komunisti, v malých mestách socialisti a konzervatívci, v stredných a väčších mestách liberáli a socialisti, v Bratislave a v Košiciach sú to liberáli a konzervatívci. Dominantou vyšších statusových vrstiev je latentný typ liberála. V nižších a najmä najnižších vrstvách prevláda latentný typ komunistu. Hodnotové rozdelenie slovenskej spoločnosti sa silne prekrýva s jej statusovým rozdelením. SDK nestojí iba na liberálnom pilieri, ale aj na slabších pilieroch prívrženca - latentného konzervátvca, ako aj latentného socialistu. Okrem typu latentného komunistu stojí HZDS tiež na pilieroch typov národniera a socialistu. Napokon, medzi priaznivcami SDL je prakticky rovnako silne zastúpený tak typ latentného socialistu, ako aj typ latentného liberála. Ak by sme si všimli nie najväčšie ideové podskupiny medzi prívržencami strán, ale podskupiny najviac nadštandardne zastúpené (oproti priemeru SR), v prípade prívržencov SDL by v tomto zmysle bol zvýraznený nie latentný typ socialistu, ale liberála!

Pre správanie sa slovenskej spoločnosti a jeho vysvetľovanie je tiež relevantná základná os, na ktorej je spoločnosť v tomto ohľade rozdelená: os, na ktorej hodnoto-

vo proti sebe stoja liberáli a komunisti! Tým posledným zmizol systém a tak hľadajú niečo iné, aspoň trochu príbuzné a najskôr sa dnes ponúka nacionálny populizmus.

Nadväzovanie na historické vzorce

Historické korene štátno-paternalistických očakávaní siahajú hlbšie než iba do 40 rokov komunizmu a pravdepodobne tento rozšírený paternalizmus spolu s uzavretosťou sa stali bránou pre neskorší vstup autoritárskych tendencií na politickú scénu v 90. rokoch. Z minulosti sa zjavne uchovali tie vzorce regionálnych politických kultúr, ktoré tvorili podhubie pre úspešnosť HSLŠ. Ba aj pre koncept „pocitívých privatizérov – mečiarovcov“ môžeme nájsť domáci ideový vzor v Tisovom koncepte „dobrých kapitalistov“, keď po roku 1938 išlo HSLŠ o to, aby z podnikania nemali úžitok cudzinci, ale „dobrí kapitalisti“ z vlastných radov. (Cambel S., 1996: 26) Kultúrne podhubie pre široké prítakanie takejto predstave je zrejme dlhodobo vitálne, mocnejšie sú iba stráničko-klientelistické sklony, z ktorých sa podobné koncepty rodia.

Vidiek a sila rurálnosti

Už vieme, že „tí, čo stratili“, sa sústreďujú na vidieku. Vidiecke obyvateľstvo bolo značne ekonomicky a sociálne závislé od predchádzajúceho systému, ale zväčša aj mentálne a kultúrne malo k nemu blízko. Ľudia na vidieku o to ťažšie znášali tvrdé zmeny po roku 1989. Iba v období rokov 1990 – 1994 zamestnanosť v agrárnom sektore klesla viac ako o polovicu (o 52 %), absolútne takmer o 169 tisíc osôb. Vidiek sa v 90. rokoch vyznačuje zväčša demografickou depresiou, nižšou vzdelanostnou štruktúrou, nízkou priestorovou mobilitou, nedokonalou sociálnou a technickou infraštruktúrou, slabou kúpnu silou (ktorá nestimuluje ani rozvoj súkromného podnikania), výrazne prítomný je strach z prepadu do chudoby. Dôvera voči liberálnejším prístupom v takejto situácii je potom nepravdepodobná. Značný odpor slovenského vidieka voči spoločensko-politickým zmenám po roku 1989 sa prejavil veľmi rýchlo (Buchta S., 1995) (Podoba J., 1996: 220). Elektorálny ústup HZDS a SNS od volieb 1992 do volieb 1998 z mestského prostredia a (prinajmenšom relatívne) posilňovanie pozícií oboch strán na slovenskom vidieku sú potom pochopiteľné. Špecifikom Slovenska v 90. rokoch (v porovnaní s Maďarskom, Poľskom, ale v menšej miere aj s ČR) je dlhodobá voličská mobilizácia vidieka.

Problém rurálnych vzorcov uvažovania a politického správania sa je o to významnejší, že hoci slovenská spoločnosť v socio-štruktúrnom zmysle už nie je spoločnosťou prevažne rurálnou, je takou ešte v zmysle mentálnom a kultúrnom.

Dve hodnotové línie na príklade štátnikov

V slovenskej spoločnosti možno v 20. storočí nájsť dve hodnotové línie. Obe majú svoju sociálnu bázu medzi obyvateľstvom, inak povedané, obyvateľstvo na Slovensku

Tabuľka 8: Dve hodnotové línie v 20. storočí: skupiny štátnikov

Skupina štátnikov	Vzťah ich ohodnotenia k súhrnnému hodnotovému skóre respondentov ¹	Patria sem
1	spojenie s nižším skóre	Masaryk, Havel, Kováč
2	spojenie s vyšším skóre	Hlinka, Tiso, Husák, Mečiar
3	nezávislí na skóre	Štefánik, Dubček

Zdroj: *Inštitút pre verejné otázky, január 1999.*

je (pravdepodobne dlhodobo) hodnotovo rozdelené. Obe línie majú aj svoju politickú reprezentáciu, tá však vystupuje na scénu prerušovane.

Konflikt medzi oboma hodnotovými líniami (a to tak na politickej scéne, ako aj na úrovni obyvateľstva) bol veľmi výrazný počas celých 90. rokov. Práve v tomto období nájdeme na scéne viacerých protagonistov z oboch hodnotových „táborov“ (nie všetci z nich vstúpili na scénu vykryštalizovaní a s vykryštalizovanou sociálnou bázou).

Posilnené zoskupenie

Historicky významnou zmenou v 90. rokoch je posilnenie liberálno-demokratického zoskupenia v spoločnosti. Stalo sa pomerne silným, ale kultúrne nedominuje. Toto zoskupenie sa vytvorilo aj na báze spoločného odporu voči mečiarizmu. Existujú však témy, na ktorých sa zblížujú konzervatívci s národníkmi na jednej strane a liberáli so socialistami na strane druhej. Pokiaľ by sa v blízkej budúcnosti otvorili a dostali do popredia práve takéto témy, mohlo by to viesť k zmenám v ideových a politických spojenectvách.

¹ Spojenie s nižším skóre znamená, že priaznivci sú zväčša v spodných pásmach už spomínaných stupníc autoritárstva, protizápadnosti, etnickej intolerancie, neúcty k zákonom, paternalizmu a egalitárstva; naopak, spojenie s vyšším skóre signalizuje zaujatie zväčša vyšších pozícií na týchto stupniciach.

Literatúra:

- Aktuálne problémy Česko-Slovenska. Správa zo sociologického výskumu. Bratislava, CVSP 1990.
- Aktuálne problémy slovenskej spoločnosti. Správa zo sociologického výskumu. Bratislava, ÚSA UK, 1991.
- Aktuálne problémy Česko-Slovenska. Január 1992. Správa zo sociologického výskumu. Bratislava, CSA 1992.
- Aktuálne problémy Slovenska po rozpade ČSFR. Marec 1993. Správa zo sociologického výskumu. Bratislava, CSA 1993.
- Aktuálne problémy Slovenska. Máj 1994. Správa zo sociologického výskumu. Bratislava, FOCUS 1994.
- Aktuálne problémy Slovenska. December 1994. Správa zo sociologického výskumu. Bratislava, FOCUS 1994.
- BOGUSZAK, Marek - RAK, Vladimír: Československo - květen 1990. Zpráva z výskumu. Praha, AISA 1990.
- BROKLOVÁ, Eva: Německá a československá meziválečná demokracie. In: Politologická revue, 1995, č. 2.
- BUCHTA, Stanislav: Vidiek v sociálnej sieti. In: Hospodárske noviny, 22.6.1995.
- CAMBEL, Samuel: Slovenská dedina (1938 - 1944). Bratislava, Slovak Academic Press 1996.
- HUBÁČEK, Ondrej: Postoje českých a slovenských lokálných politických elit k transformaci spoločnosti. In: Sociologický časopis, 1993, č. 1.
- KRIVÝ, Vladimír: Trvanie a zmena na Slovensku. Analýzy zo sociologického výskumu v septembri 1992. Bratislava, Inštitút stredo európskych štúdií FM UK 1992.
- KRIVÝ, Vladimír: Čo prezrádzajú volebné výsledky? Parlamentné voľby 1992(1998). Bratislava, IVO 1999.
- KRIVÝ, Vladimír: Politické orientácie obyvateľstva na Slovensku, január 1999. Rukopis. Bratislava, IVO 2000 (v tlači).
- MACHONIN, Pavel.: K sociologické komparaci české a slovenské spoločnosti. In: Sociológia, 1994, č. 4.
- MUSIL, Jiří: Česká a slovenská spoločnosť. Skica srovnávací studie. In: Sociologický časopis, 1993, č. 1.
- PICHLER, Tibor: Modernizačné stratégie v dejinách slovenského politického myslenia. In: Open Society. Otvorená spoločnosť. Institute of Philosophy, Aspectus Philosophici, Bratislava 1993.
- PUTNAM, Robert D.: Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy. Princeton University Press 1993.
- PODOBA, Juraj: Niekoľko poznámok k diskontinuitám vo vývoji slovenského poľnohospodárstva a etnologického myslenia. In: Slovenský národopis, ročník 445, 1996, č. 2.
- Public Awareness Campaign (Research on EU Information Sources and Target Audiences in the Slovak Republic and a Proposal for Communication Strategy on the EU in the Slovak Republic. Bratislava, GfK Slovakia 1998.
- Slovensko pred voľbami. Správa z výskumu. Bratislava, CSA 1992.
- Správa o sociálnej situácii obyvateľstva SR v roku 1998. Bratislava, MPSVaR SR 1999.

SZOMOLÁNYI, Soňa: Zostáva Slovensko v rámci stredoeurópskeho variantu tranzície? In: SZOMOLÁNYI, Soňa - MESEŽNIKOV, Grigorij (eds.): Slovensko: voľby 1994. Bratislava, SZPV & Nadácia F. Eberta 1994, s. 11- 37.

ŠANDEROVÁ, Jadwiga: Vnímání důsledků transformace českou a slovenskou populací. In: Sociologický časopis, 1993, č. 1.

Dynamika verejnej mienky

Ol'ga Gyárfášová - Marián Velšic

Verejná mienka na Slovensku v 90. rokoch odrážala prelomové spoločensko-politické dianie tejto historickej dekády. V našom príspevku chceme odstúpiť od empirických zistení desiatok výskumov¹ a z megabitov dát „vydolovať“ všeobecnejšie trendy. To, ako sa vyvíjala percepcia desiatich rokov transformácie slovenskej spoločnosti budeme dokumentovať v troch rezoch – postoje k prednovembrovému a súčasnému režimu; postoje k ekonomickej reforme, najmä vedomie nevyhnutnosti zmeny socialistickej ekonomiky a vyznávané princípy politického života. Tieto indikátory sme vybrali z toho dôvodu, že podľa nás najlepšie reprezentujú túto dynamiku.²

Postoje k prednovembrovému a súčasnému³ režimu

Inverzné krivky grafu 1 veľmi jednoznačne dokumentujú dramatický vývoj spokojnosti a nespokojnosti s ponovembrovým vývojom spoločnosti v priebehu rokov 1990 – 1991. Po eufórii z pádu komunizmu vysoko prevážilo sklamanie z nenaplnených – častokrát veľmi nerealistických – očakávaní. Vývoj po takejto krivke prebehol vo všetkých postkomunisticých krajinách, nikde však nebol pád taký prudký a taký rýchly. Frustrácia a „post-revolučná depresia“ (Szomolányi, 2000, s. 3) prišli krátko po dosiahnutí spoločného cieľa všetkých odporcov starého režimu, krátko po prvých demokratických, tzv. „zakladajúcich voľbách“ s prvými krokmi ekonomickej reformy a uvedením si sociálnych ohrození.

Na pozadí takejto nespokojnosti vystúpili do popredia aj postoje revidujúce komunistický režim – jeho výhody a nevýhody v porovnaní s výhodami a nevýhodami súčasného režimu.

¹ Štúdia sa opiera o empirické údaje a zistenia sociologických výskumov Centra pre výskum spoločenských problémov pri KC VPN (1990), Ústavu pre sociálnu analýzu UK Bratislava (1990 – 1991), Centra pre sociálnu analýzu Bratislava (1992 – 1993), agentúry FOCUS (1993 – 1999) a Inštitútu pre verejné otázky Bratislava (1997 – 1999).

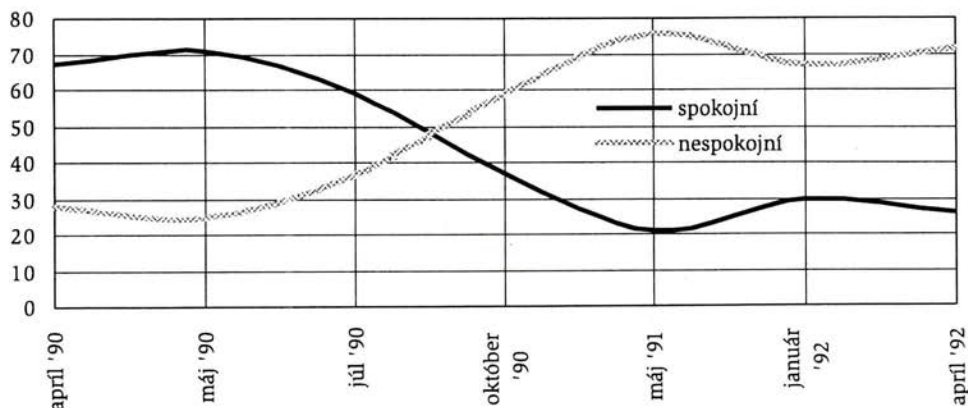
² Príspevok z priestorových dôvodov rezignuje na ďalšie dôležité parametre dynamiky verejnej mienky ako napr. zahraničnopolitické orientácie, reflexia rozpadu štátu či postoje k etnickému spolunažívaniu. K týmto otázkam pozri: Bútorová 1996, 1997a, 1997b, 1998a, 1998b, Bútorová – Gyárfášová – Velšic 1999, Velšic 1999a, 1999b.

³ Pod dnešným (súčasným, ponovembrovým, novým) režimom rozumieme aktuálny stav, v akom sa Slovensko nachádzalo v čase konania jednotlivých výskumov. Respondenti teda hodnotili aktuálny stav, v ktorom sa nachádzali a obdobie pred novembrom 1989.

Graf 1

Spokojnosť s ponovembrovým vývojom spoločnosti (v %)

Zdroj: CVSP apríl 1990 - október 1990; USA pri UK máj 1991; CSA január 1992, apríl 1992.

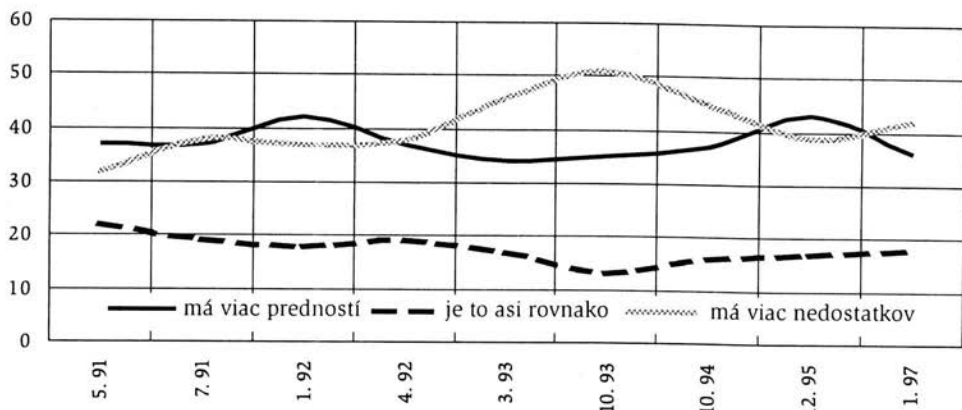

Nespokojnosť vrcholila na jar 1991 a v ďalších mesiacoch sa ustálila na relatívne veľmi vysokej úrovni. Neskôr sme vzťah k ponovembrovému režimu zisťovali inými indikátormi. Respondenti hodnotili prednosti a nedostatky súčasného zriadenia v porovnaní s prednovembrovým. Ako vidieť z grafu 2, postoje verejnosti k zásadným spoločensko-politickým zmenám po novembri 1989 v porovnaní s minulým režimom, mali vlnovitý priebeh. V kvantitatívnom vyjadrení mal ponovembrový režim v prvej fáze transformácie spoločnosti (1990-1992) pomerne vyrovnanú základňu svojich prívržencov i odporcov. V druhej fáze (1992-1994) už dochádzalo k výrazne „odstredivému“ vývoju a podiel odporcov ponovembrového režimu výraznejšie prevyšoval podiel jeho prívržencov, ktorý bol naopak pomerne stabilizovaný. V tretej fáze transformácie (1994-1998) došlo k paradoxnému vývoju. Kým od začiatku roku 1994 bol trend „dostredivý“, teda podiel odporcov režimu klesal, tak na konci roku 1995 sa oba tábory vzájomne priblížili – podiel prívržencov mierne stúpol a podiel odporcov naopak klesol. Ako naznačujú neskoršie výskumy počet odporcov nového režimu sa po roku 1995 znovu výrazne zvýšil. Príčinu takéhoto kolísania možno vidieť na jednej strane v situačnom faktore, t. j. v citlivejšej percepcii sociálno-ekonomického vývoja krajiny, ktorá dominovala predovšetkým u odporcov ponovembrového režimu. Na druhej strane regres v konsolidácii základných demokratických inštitúcií bol pravdepodobne reakciou/príčinou stabilných postojov prívržencov súčasného režimu, ktorí videli jeho prednosti predovšetkým v politickej rovine. V zásade však platí, že tá časť verejnosti, ktorá podporovala ponovembrový režim, počas celého desaťročného obdobia výraznejšie nedominovala nad časťou verejnosti, ktorá ponovembrový režim odsudzovala. Tento fakt možno považovať za jeden z významných indikátorov vôle obyvateľstva po hlbších spoločenských zmenách.

Graf 2

Vývoj hodnotenia terajšieho zriadenia v porovnaní so zriadením pred novembrom 1989⁴ (v %)

Zdroj: ÚSA pri UK máj 1991, júl 1991; CSA január 1992, apríl 1992, marec 1993; FOCUS december 1994, december 1995, január 1997.

V kvantitatívnom vyjadrení mal ponovembrový režim v prvých dvoch rokoch transformácie spoločnosti pomerne vyrovnanú základňu svojich prívržencov a odporcov. V rokoch 1992–1994 už dochádzalo k výrazne „odstredivému“ vývoju a podiel odporcov výraznejšie prevyšoval podiel prívržencov, ktorý bol naopak pomerne stabilizovaný. Najkritickejším bol rok 1993, keď po rozdelení ČSFR výrazne vzrástla neistota občanov a obavy z budúcnosti a prispela k tomu iste aj „blbá nálada“ časti obyvateľstva z rozpadu spoločného štátu.

Z kvalitatívneho hľadiska dochádzalo k postupnej profilácii dvoch protichodných prúdov. Prvý, transformačne otvorený, bol charakteristický vôľou po zásadnejších spoločensko-politických zmenách. Tento prúd stelesňovali vo všetkých fázach transformácie predovšetkým prívrženci nového (ponovembrového) režimu. Druhý bol transformačne uzavretý a odmietajúci, na ktorý sa naviazali jeho odporcovia.

Formovanie postojov bolo v oboch prúdoch sýtené rozdielnymi sociokultúrnymi faktormi. Dominantný faktor, ktorý formoval negatívny vzťah k režimu tvorili prevažne postoje k sociálno-ekonomickým premenám spoločnosti – čiže citlivejšia percepcia problémov životnej úrovne, sociálnych istôt, nezamestnanosti, kriminality a pod. Často sa prejavovali sociálno-ekonomickou frustráciou a z nej vyplývajúcou nostalgiou „po starých dobrých časoch“. O širšom ukotvení v bývalom režime hovoria výrazné štátnopaternalistické, etatistické a egalitárske orientácie. Nezanedbateľný je však aj faktor *sociálneho kapitálu* – ide predovšetkým o ľudí s nižším vzdelaním, nízkou kvalifikáciou, nezamestnaných, ľudí z nižších príjmových kategórií, nižšou mobilitou, z menších sídiel, ktorí nevládajú vysokú záťaž transformácie. V tejto skupine sme identifikovali aj vyšší stupeň politickej dezorientácie a neinformovanosti, občianskej bezmocnosti a apatie.

⁴ Konkrétna otázka položená respondentom v uvedených výskumoch variovala. Z komparatívnych dôvodov bola upravená do jednotnej podoby.

Na druhej strane bola tá časť verejnosti, ktorá chápala a otvorene podporovala nevyhnutnosť systémových zmien a od odporcov sa odlišovala silnejším dôrazom a previazaním na politické hodnoty a princípy demokracie, slobody, etnickej a národnostnej tolerancie a pod. Odlišný bol aj sociálny kapitál tejto skupiny. Sociálne náklady transformácie boli v ich prípade oveľa nižšie a navyše kompenzované politickými ziskami – politickou a ekonomickou slobodou, informačnou otvorenosťou a pod. Zo sociodemografického hľadiska ide predovšetkým o mladších ľudí, s vyšším vzdelaním, z mestského a veľkomestského prostredia.

Vývoj postojov k ponovembrovému režimu v jednotlivých obdobiach ukazuje, že jeho prívržencov ovplyvňovali hodnotové orientácie založené na preferenciách politických hodnôt pred momentálnou sociálno-ekonomickou situáciou. Tá naopak zohrávala dôležitú úlohu pre odporcov. Výsledné hodnotenie súčasného zriadenia teda súvisí nielen s pocitom ziskov a strát, ktoré zmena priniesla, *ale najmä s váhou, ktorú im pripisujú*. Napríklad odporcovia ponovembrového režimu uznávajú, že priniesol slobodu cestovania. To však nepredstavovalo pre nich hodnotu, ktorá by vyvážila stratu sociálnych istôt.

Bilancia súčasných pomerov v porovnaní s prednovembrovými vyznieva oveľa kritickejšie, keď ju občania vzťahujú konkrétne na podmienky svojho života. Vo februári 1999 sa viac ako polovica identifikuje s kategóriou negatívne postihnutých. Porovnanie ukazuje, že podiel tých, ktorí subjektívne pociťujú zhoršenie, mierne stúpa.

Tabuľka 1

Kedy sa lepšie žilo ľuďom ako ste vy, pred rokom 1989 alebo teraz ?

	1997	1998	1999
Pred rokom 1989	49	52	56
Teraz	21	20	19
Rovnako vtedy aj teraz	25	24	19
Neviem	4	5	6

Zdroj: FOCUS február 1997, február 1998, február 1999.

Politická afiliácia týchto dvoch skupín sa do veľmi jasnej podoby vykryštalizovala najmä v priebehu roka 1994 – prívrženci i odporcovia režimu boli napojení na politické zoskupenia reprezentujúce rozdielnu politickú kultúru a rozdielny pohľad na pravidlá politickej súťaže.

V októbri 1999, teda krátko pred 10. výročím novembra 1989, sa v prieskume IVO polovica dospelaj populácie vyjadrila, že zmena politického režimu mala zmysel. Ná-zory jednotlivých skupín obyvateľstva sa výrazne líšia v duchu tých línií a vzorcov, o ktorých sme hovorili v súvislosti s odporcami a priaznivcami ponovembrového režimu v priebehu celých 10 rokov. Vzdelanie a politická preferencia sú najsilnejšie diferenciujúcimi faktormi.

Vedomie nevyhnutnosti ekonomickej zmeny

Radikálna reforma sa na Slovensku začala v čase, keď u väčšiny ľudí nedozrelo vedomie jej nevyhnutnosti. Aj preto k nej veľká časť populácie pristupovala a dodnes pristupuje s pasívnou odovzdanosťou a nie aktívne, ako k výzve a osobnej šanci využiť novú ekonomickú slobodu. Tá sa pre mnohých stala skôr bremenom, ohrozením známych istôt. Postoj slovenskej verejnosti v prvej polovici 90. rokov ostro kontrastoval s aktívnejšie, pro-reformne ladenejším prístupom českej populácie (Krivý, 1993).

Vnímanie ekonomickej transformácie sa utváralo pod vplyvom paternalistických a egalitárskych postojov značnej časti obyvateľov Slovenska.⁵ Túto hodnotovo-kultúrnu „výbavu“ upevňovali politické elity, ktoré verejnosť presviedčali, že transformácia je tragický omyl, ktorý „ožobračil“ bohatú, vyspelú spoločnosť.

Na Slovensku kredit ekonomickej reformy v očiach obyvateľstva „premárnila“ doteraz každá vláda. Napríklad spôsob, akým prebiehala počas tretej Mečiarovej vlády privatizácia, jej klientelistický a netransparentný postup bol pre verejnosť potvrdením i tak negatívnych postojov a upevnil hlboko zakorenené podozrenie o imanentnej špinavosti, nespravodlivosti a nesociálnosti tohto procesu. Môžeme však ísť až do súčasnosti – pre mnohých ľudí nie je rozdiel medzi Mečiarovou a súčasnou vládou v otázke privatizácie dostatočne viditeľný, vo verejnosti dokonca prevláda názor, že korupcia a klientelizmus sa rozrastá stále viac.⁶ Na druhej strane pre časť voličov SDK je zdrojom sklamaní nedostatočná razantnosť sľúbenej zmeny – a to aj v ekonomickej oblasti.

Slabé vedomie nevyhnutnosti zásadnej zmeny prednovembrovej teda štátnocentralistickej ekonomiky vykazuje mimoriadnu stabilitu ba dokonca sledujeme istý nárast tých, ktorí tvrdia, že vtedajšia ekonomika nijaké zmeny nepotrebovala. Klesajúci podiel tých, ktorí si myslia, že prednovembrová socialistická, centrálné riadená ekonomika potrebovala zásadné zmeny, však vypovedá aj o spomínanej nespokojnosti s aktuálnym stavom ekonomiky a najmä vlastnej sociálnej situácie.

Tabuľka 2

„Zamyslite sa nad slovenskou ekonomikou pred rokom 1989. Do akej miery bolo potrebné ju meniť?“ (v %)

	1992	1993	1994	1995	1997	1998	X/99
Boli potrebné zásadné zmeny	49	49	41	44	39	30	30
Boli potrebné iba menšie zmeny	32	39	46	44	44	46	49
Neboli potrebné žiadne zmeny	6	6	6	5	6	11	17
Neviem	13	6	7	7	11	13	4

Zdroj: Inštitút stredoeurópskych štúdií FM UK 1992, FOCUS 1993-1995, Inštitút pre verejné otázky 1997-1999.

⁵ S výrokom „rozdiely v príjmoch by sa mali zmenšiť“ úplne alebo skôr súhlasilo 79 % respondentov; „štát by mal prísne kontrolovať ceny“ 82 % respondentov; ekonomiku voľného trhu by uprednostnila pätina respondentov (IVO, január 1999)

⁶ Podľa prieskumu realizovanom agentúrou FOCUS pre Centrum hospodárskeho rozvoja v júni 1999 si štvrtina opýtaných myslí, že úplatkárstvo je v súčasnosti rozšírenejšie ako pred parlamentnými voľbami v roku 1998, polovica si myslí, že rozšírenosť tohto fenoménu sa nezmenila (Názory..., FOCUS, jún 1999).

Presvedčenie o nevyhnutnosti reformy nie je v jednotlivých skupinách obyvateľstva rozložené rovnomerne. Najvýraznejšie diferencuje politická preferencia, u voličov SDK podľa očakávania prevažuje potreba zásadných zmien, ďalšie elektoráty preferujú najmä „menšie zmeny“. Pozrime sa však jemnejším rastrom – aj medzi voličmi SDL je viac zástancov zásadných zmien socialistickej ekonomiky, ako v tábore SNS a HZDS. Prieplatné sú aj rozdiely podľa vzdelania – pričom je jasné, že tieto skupiny sa líšia nielen mierou sociálneho kapitálu, ktorý ich viac alebo menej vystavuje riziku, že sa stanú obeťami („losermi“) zmien, ale aj schopnosťou odhadnúť dlhodobé dôsledky krokov s krátkodobou negatívnymi dopadmi.

Tabuľka 3

„Zamyslite sa nad slovenskou ekonomikou pred rokom 1989. Do akej miery bolo potrebné ju meniť?“ (podľa skupiny obyvateľstva, v %)

	Boli potrebné zásadné zmeny	Boli potrebné iba menšie zmeny	Neboli potrebné žiadne zmeny
Volebné preferencie:			
SDK	58	29	6
SOP	42	48	8
SMK	38	42	4
SDL	28	50	17
SNS	22	52	18
HZDS	17	52	25
Vzdelanie:			
Základné	18	46	23
Učňovské	27	47	17
Stredoškolské s maturitou	36	46	11
Vysokoškolské	53	41	4
Vek:			
18-29	33	35	13
30-59	31	49	16
60+	16	53	23

Pozn.: Zvyšok do 100 % tvoria odpovede „neviem“.

Zdroj: Inštitút pre verejné otázky, október 1999.

Vyznávané princípy politického života

Už krátko po voľbách 1990 možno pozorovať základné hodnotové štiepenie slovenskej spoločnosti. Na jednom póle sa nachádzali: podpora radikálnej ekonomickej reformy, vyznávanie princípov parlamentnej demokracie, súhlas s federatívnym usporiadaním štátu a odmietanie štátnej zvrchovanosti SR, a na druhom póle postoje s opačným znamienkom (Aktuálne, máj 1991, s. 73).

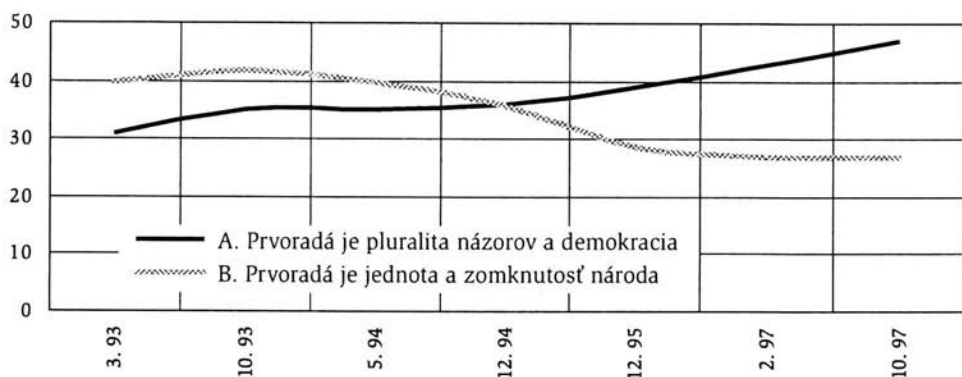
Charakteristika jednotlivých typov postojov ukázala, že vzájomné odlišnosti sa významne podieľajú na formovaní pro- a protitransformačných postojov. Ich kvantitatívne zastúpenie ukazuje, že spoločenská podpora zmenám na Slovensku bola na prahu transformácie pomerne nízka – iba niečo vyššie štvrtinu obyvateľstva bolo možno považovať za transformačne nádejnú.⁷ Naopak, nadpolovičné zastúpenie nositeľov protitransformačných postojov nedávalo dobré šance reformám ani legitimitu politických elít, ktoré ich presadzovali. To potvrdzuje hypotézu, že „nová politická elita sa po novembri 1989 presadila cez odlišné sociokultúrne a hodnotové vzorce, než aké boli blízke prevažnej väčšine obyvateľstva“ (Krivý, 1993, s. 313).

„Dvojaká reformná cesta“ (Szomolányi, 1994, s. 13), ktorú presadzovali politické elity Mečiarovej vládnej koalície po roku 1992 a dezilúzie z rozpadu federácie, sa odrazili aj premenlivosťou a situačnou podmienenosťou názorov na princípy politického života. Diferenciácia postojov k princípom politického života úzko súvisela predovšetkým s národnostnou príslušnosťou, čo sa týkalo predovšetkým maďarskej menšiny, ktorá bola hodnotovo konzistentnejšia a vyhranenejšia (orientácia na demokratické princípy) než slovenská časť populácie. Ďalším významným faktorom diferenciácie sa ukázali politické preferencie. Odlišné typy politickej kultúry spôsobovali, že k základnej hodnotovej profilácii elektorátov nedochádzalo po ľavo-pravej línii, ale po línii vládna koalícia – politická opozícia.

Silnou a pomerne stabilnou sa ukázala orientácia verejnosti na etatizmus, štátny paternalizmus a egalitárstvo. Napriek tomu, že medzi najdôležitejšie kategórie chápania demokracie patrila sloboda, interpretácia priorít demokracie dokázala, že sa najčastejšie chápe v ekonomickom kontexte. Na rozdiel od politických princípov, ktoré sa v rozličných fázach transformácie spoločnosti menili, vo všeobecnom vedomí k potrebe posunu dôrazu od štátu k jednotlivcovi nedošlo.

Graf 3

Vývoj preferencií politických princípov – pluralita a demokracia či jednota a zomknutosť národa? (preferencia A vs. preferencia B v %)

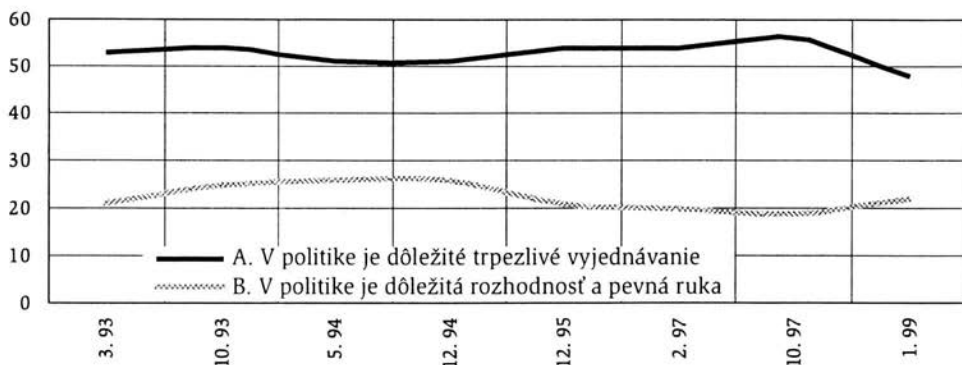

Zdroj: CSA, marec 1993, FOCUS, október 1993, máj 1994, december 1994, december 1995, február 1997; Inštitút pre verejné otázky, október 1997.

⁷ Pre túto časť obyvateľstva bola charakteristická podpora radikálnej ekonomickej reformy, vyznávanie princípov parlamentnej demokracie, súhlas s federatívnym usporiadaním štátu a odmietanie štátnej zvrchovanosti SR.

Graf 4

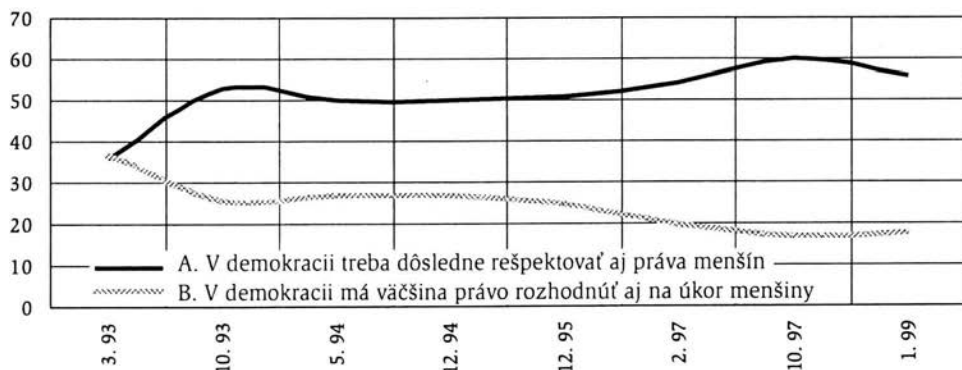
Vývoj preferencií politických princípov – trpezlivé vyjednanie či pevná ruka? (preferencia A vs. preferencia B v %)

Zdroj: CSA, marec 1993, FOCUS, október 1993, máj 1994, december 1994, december 1995, február 1997; Inštitút pre verejné otázky, október 1997, január 1999.

Graf 5

Vývoj preferencií politických princípov – práva menších (preferencia A vs. preferencia B v %)

Zdroj: CSA, marec 1993, FOCUS, október 1993, máj 1994, december 1994, december 1995, február 1997; Inštitút pre verejné otázky, október 1997, január 1999.

Postupne sa však rozširovalo vedomie všeobecných požiadaviek pluralitnej demokracie (pozri grafy 3, 4 a 5). Tento trend síce nemal lineárny priebeh, zato však globálne ubúdali nositelia protitransformačných hodnôt a princípov založených na „tvrdých interakciách“ a pribudli nositelia „mäkkých interakcií“ s vyšším transformačným potenciálom (Aktuálne..., máj 1994, s. 105–106; Krivý – Feglová – Balko, 1998).

Výraznou charakteristikou postojov slovenskej verejnosti sa ukázal vzťah medzi politickou kultúrou a ekonomickými orientáciami – časť populácie, ktorá bola nositeľ-

kou politickej kultúry založenej na type „mäkkých interakcií“ sa vyznačovala prevahou sociálno-trhovej a liberálnej ekonomickej orientácie.⁸ Napriek takémuto pozitívnemu trendu tvorili súčasť politickej kultúry vžitú stereotypy v chápaní politiky – v zjednodušenej podobe pretrvávala dichotómia „my tam dole“ a „oni tam hore“, ktorú udržiavali stereotypy o politike, politikoch a demokracii.⁹ (Aktuálne, december 1994, s. 54) Svoju úlohu tu nepochybne zohrala okrem zdedených stereotypov aj reálna skúsenosť a negatívne reakcie verejnosti na aktuálnu politickú klímu spoločnosti.

K paradoxnosti tejto situácie prispieval aj fakt, že so zvyšujúcou sa podporou demokratických princípov dochádzalo k pasivite politického správania sa verejnosti. „Sociálnu definíciu situácie“ tak určovali na jednej strane pretrvávajúce stereotypy, na druhej strane kombinácia kritiky Mečiarovej vládnej garnitúry a občianskej bezmocnosti (Aktuálne, december 1994, s. 56). Takáto diskrepancia úzko súvisela s heterogenitou a fragmentáciou politickej opozície, ktorá nedokázala vytvoriť vo verejnosti pocit presvedčivej politickej alternatívy, o ktorú by sa mohla oprieť. Situácia sa zmenila až na konci volebného obdobia 1994–1998, keď sa politická opozícia začala profilovať ako reálna alternatíva k dovtedajšiemu trendu neliberálneho politického vývinu.

Širšie hodnotové pozadie, na ktorom sa odohrával zápas o dodržiavanie demokratických princípov pokračuje v zmenených podmienkach aj v súčasnosti. Po voľbách 1998 nastali zásadnejšie zmeny predovšetkým vo vedomí prívržencov vládnej koalície a opozície – zmenšil sa rozdiel medzi politickými hodnotami, ktoré proklamujú oba politické tábory. Vstupom HZDS a SNS do opozície sa niektoré demokratické princípy pre ich prívržencov stali „významnejšími“ a naopak (dlhoročná) podpora niektorých z demokratických princípov medzi prívržencami súčasnej vládnej koalície (SDK – SDE – SMK – SOP) o čosi zoslabla. (Bútorová – Gyárfášová – Velšic, 1999, s. 251)

Za rozhodujúce okruhy problémov hodnotových orientácií vo všetkých fázach transformácie slovenskej spoločnosti možno považovať vzťah jednotlivca – štát a politickú kultúru naviazanú na koncept demokracie. Ako ukázal doterajší vývoj, najmä chápanie princípov demokracie je u významnej časti občanov situačne podmienené a upevňuje sa pomaly. Naopak stabilnejšími, ale pre transformáciu spoločnosti kontraproduktívnymi, sú princípy založené na zdôrazňovaní úlohy štátu pred zodpovednosťou jednotlivca.

* * *

Pri retrospektívnom pohľade na desaťročný vývoj verejnej mienky sa nemôžeme vyhnuť bilancovaniu. Z viacerých indikátorov sa totiž zdá, že by sme namiesto o dynamike mali hovoriť skôr o stagnovaní, o pretrvávaní pasívnych stratégií, zápečníckeho nariekania, pocitov ukrivdenosti a sebaľútnosti. A takáto nálada vytvára ideálne predpoklady na návrat starých či úspech nových populistov. Mnohé však oprávňuje aj k opti-

⁸ Spomedzi jej nositeľov malo 26 % liberálnu a 38 % zástancov sociálno-trhovú ekonomickej orientáciu. Naopak nositelia „tvrdých interakcií“ sa vyznačovali prevažujúcou socialistickou (55 %) a sociálno-trhovou orientáciou (35 %) (Aktuálne, máj 1994, s. 106).

⁹ Napríklad presvedčenie, že „väčšina našich politikov koná amorálne“ (77 %) alebo „tých čo sú pri moci nezaujímajú názory ľudí ako som ja“ (91 %) (Aktuálne, december 1994, s. 54).

mistickejšiemu pohľadu. Slovenská verejnosť prešla procesom sociálneho učenia predovšetkým v dvoch ohľadoch – demokratické princípy politickej kultúry sú rozšírenejšie a voľby v roku 1998 ukázali, že stereotyp naučenej bezmocnosti, zdedený z obdobia reálneho socializmu, ustupuje.

Najproblematickejším ostáva postoj k ekonomickej reforme. Výsledky prieskumov ukazujú, že podiel ľudí, ktorí sú presvedčení o nevyhnutnosti zásadných zmien prednovembrovej ekonomiky, nielenže nestúpa, ale dokonca klesá. Dá sa predpokladať, aj na základe pretrvávajúcej dominancie „sociálnych okuliarov“ pri hodnotení ziskov a strát, ktoré November 1989 priniesol, že podpora pre sociálno-ekonomické reformy sa výraznejšie zvýši až vtedy, keď sa verejnosť o ich prospešnosti presvedčí na vlastnej peňaženke.

Ak by však súčasná vláda mala s reformnými krokmi čakať do chvíle, keď ju podporí väčšina populácie, nezačne nikdy. To však neznamená, že vláda by nemala svoju sociálno-ekonomickú politiku vysvetľovať a najmä zrozumiteľne povedať, koľko by nás ne-reforma stála.

Literatúra:

- AKTUÁLNE PROBLÉMY ČESKO-SLOVENSKA – október 1990. Správa zo sociologického výskumu. Bratislava, Centrum pre výskum spoločenských problémov.
- AKTUÁLNE PROBLÉMY ČESKO-SLOVENSKA – január 1992. Správa zo sociologického výskumu. Bratislava, Centrum pre sociálnu analýzu.
- AKTUÁLNE PROBLÉMY SLOVENSKA – máj 1994. Správa zo sociologického výskumu. Bratislava, FOCUS.
- AKTUÁLNE PROBLÉMY SLOVENSKA – december 1994. Správa zo sociologického výskumu. Bratislava, FOCUS.
- AKTUÁLNE PROBLÉMY SLOVENSKA NA PRELOME ROKOV 1995-1996. Správa zo sociologického výskumu. Bratislava, FOCUS.
- AKTUÁLNE PROBLÉMY SLOVENSKA PO ROZPADE ČSFR – marec 1993. Správa zo sociologického výskumu. Bratislava, Centrum pre sociálnu analýzu.
- AKTUÁLNE PROBLÉMY SLOVENSKA PO ROZPADE ČSFR – október 1993. Správa zo sociologického výskumu. Bratislava, FOCUS.
- AKTUÁLNE PROBLÉMY SLOVENSKEJ SPOLOČNOSTI – máj 1991. Správa zo sociologického výskumu. Bratislava, Ústav pre sociálnu analýzu UK.
- BÚTOROVÁ, Z., 1996: Verejná mienka na Slovensku v roku 1995. In: Bútora, M. – Hunčík, P., 1996: Slovensko 1995. Súhrnná správa o stave spoločnosti. Bratislava, Nadácia Sándora Máraiho.
- BÚTOROVÁ, Z., 1997a: Verejná mienka. In: Bútora, M. (ed.), 1997: Slovensko 1996. Súhrnná správa o stave spoločnosti a trendoch na rok 1997. Bratislava, Inštitút pre verejné otázky.
- BÚTOROVÁ, Z., 1997b: Kontinuita a zmena na úrovni verejnej mienky. In: Szomolányi, S. (ed.), 1997: Slovensko: problémy konsolidácie demokracie. Bratislava, Slovenské združenie pre politické vedy – Nadácia Friedricha Eberta.
- BÚTOROVÁ, Z. (ed.), 1998a: Democracy and Discontent in Slovakia – A Public Opinion Profile of a Country in Transition. Bratislava, Institute for Public Affairs.
- BÚTOROVÁ, Z., 1998b: Verejná mienka. In: Bútora, M. – Ivantýšyn, M., (ed.), 1998: Slovensko 1997. Súhrnná správa o stave spoločnosti a trendoch na rok 1998. Bratislava, Inštitút pre verejné otázky.
- BÚTOROVÁ, Z., 1998c: Vývoj postojov verejnosti: od nespokojnosti k politickej zmene. In: Bútora, M. – Mesežnikov, G. – Bútorová, Z. (ed.): Slovenské voľby 1998. Kto? Prečo? Ako? Bratislava, Inštitút pre verejné otázky .
- BÚTOROVÁ, Z. (ed.), 1998d: Slovensko pred voľbami. Bratislava, Inštitút pre verejné otázky
- BÚTOROVÁ, Z. – GYÁRFÁŠOVÁ, O. – VELŠIC, M., 1999: Verejná mienka. In: Mesežnikov, G. – Ivantýšyn, M., (eds.) 1999: Slovensko 1998. Súhrnná správa o stave spoločnosti a trendoch na rok 1999. Bratislava, Inštitút pre verejné otázky.
- EMPIRICKÉ ÚDAJE Z PRIESKUMU FOCUS: január 1997, máj 1998.
- EMPIRICKÉ ÚDAJE Z PRIESKUMU FOCUS pre USAID: február 1997, február 1998, február 1999.
- EMPIRICKÉ ÚDAJE ZO SOCIOLOGICKÉHO VÝSKUMU IRI/FOCUS: november 1997, jún – júl 1998 august 1998, september 1998.

- EMPIRICKÉ ÚDAJE ZO SOCIOLOGICKÉHO VÝSKUMU INŠTITÚTU PRE VEREJNÉ OTÁZKY (IVO): október 1997, január 1998, jún 1998, september 1998, november 1998, december 1998, január 1999, február 1999, marec 1999, október 1999.
- GYÁRFÁŠOVÁ, O., 1999: Vtedy, teraz a zajtra. In: Domino, 1999, č. 46, s. 2.
- GYÁRFÁŠOVÁ, O. – VELŠIC, M., 1999: Názory slovenskej verejnosti na zahraničnú politiku. Bratislava, Inštitút pre verejné otázky.
- KRIVÝ, V., 1993: Sociokultúrne pozadie problémov transformácie na Slovensku. Sociológia 25, č. 4-5, s. 311-326.
- KRIVÝ, V., 1998: Hodnotové orientácie na Slovensku – skupinové portréty. Bratislava, Inštitút pre verejné otázky.
- NÁZORY SLOVENSKEJ VEREJNOSTI NA KORUPCIU. Záverečná správa z prieskumu pre CPHR. FOCUS, jún 1999.
- KRIVÝ, V. – FEGLOVÁ, V. – BALKO, D., 1996: Slovensko a jeho regióny. Sociokultúrne súvislosti volebného správania. Nadácia Médiá, Bratislava.
- SLOVENSKO – marec 1991, júl 1991. Správy zo sociologických výskumov. Bratislava, Ústav pre sociálnu analýzu UK Bratislava.
- SLOVENSKO – DRUHÝ ROK NEZÁVISLOSTI – máj 1994. Správa zo sociologického výskumu. Bratislava, FOCUS.
- SLOVENSKO PO VOĽBÁCH – júl 1991. Správa zo sociologického výskumu. Bratislava, Centrum pre výskum spoločenských problémov pri KC VPN.
- SLOVENSKO PRED VOĽBAMI I. – V., 1990. Správy zo sociologického výskumu. Bratislava, Centrum pre výskum spoločenských problémov pri KC VPN.
- SLOVENSKO PRED VOĽBAMI – apríl 1992. Správa zo sociologického výskumu. Bratislava, Centrum pre sociálnu analýzu.
- SZOMOLÁNYI, S., 1993: Formovanie politických elít na Slovensku. Sociológia 25, č.4-5, s. 327-342.
- SZOMOLÁNYI, S., 1994: Zostáva Slovensko v rámci stredoeurópskeho variantu tranzície? In: Szomolányi, S. – Mesežnikov, G., 1994: Slovensko: voľby 1994. Bratislava, Slovenské združenie pre politické vedy – Nadácia Friedricha Eberta.
- SZOMOLÁNYI, S., 1997: Aký režim sa vynára na Slovensku. In: Szomolányi, S. (ed.), 1997: Slovensko: problémy konsolidácie demokracie. Bratislava, Slovenské združenie pre politické vedy – Nadácia Friedricha Eberta.
- SZOMOLÁNYI, S., 2000: Post-novembrová úvaha. In: OS – Fórum občianskej spoločnosti, 2000, č. 1, s. 3-5.
- TRVANIE A ZMENA NA SLOVENSKU – september 1992. Výskumná správa. Bratislava, Inštitút stredoeurópskych štúdií.
- VELŠIC, M., 1999a: Desať rokov politických premien slovenskej spoločnosti v zrkadle verejnej mienky. In: Politologická revue, Česká spoločnosť pro politické vedy, Roč. V, 1999/2.
- VELŠIC, M., 1999b: Povolebná spoločensko-politická klíma na Slovensku (odborná štúdia). In: Denník SME, 14. 4. 1999.

Prevrat v ústavnoprávnom vývine

Katarína Zavacká

Rok 1989 mal znamenať novú fázu v ústavnoprávnom vývine československej federácie. Komisia, ktorá mala pod vedením Mariána Čalfu vypracovať návrh novej ústavy, sa však veľmi rýchlo dostala do ťažkostí. Problémom, ktorým sa začala na verejnosti prezentovať, bol nie obsah zmien ústavy, ale forma, a to či budú tri ústavy, ako sa to predpokladalo ešte v ústavnom zákone o československej federácii z 27. 10. 1968, alebo len jedna ako „trojediná“. Čo sa týkalo zmien obsahu, tak o jednej, predovšetkým z psychologického hľadiska významnej, sa hovorilo, ale nie verejne. Bola to úvaha o vypustení článku 4 o vedúcej úlohe Komunistickej strany Československa, zakotvenej v československej ústave z roku 1960. Ako psychologické hľadisko ho možno uviesť preto, lebo v totalitnom politickom systéme takéto ustanovenie môže v ústave chýbať tak, ako chýbalo v československej ústave z mája roku 1948, a to napriek tomu, že antidemokratický zvrät, a tým presadenie sa totalitného politického systému, prebehol ešte dva mesiace pred jej prijatím. Výsledkom práce tejto skupiny bolo prijatie uznesení Českej národnej rady č. 123/1989 Zb. a Slovenskej národnej rady č. 124/1989 Zb. z 31. 10. 1989 k návrhu skupiny poslancov Federálneho zhromaždenia ČSSR na vydanie ústavného zákona o spôsobe prijatia novej Ústavy Československej socialistickej republiky, Českej socialistickej republiky a Slovenskej socialistickej republiky s tým, že obe národné rady súhlasili s týmto poslanceckým návrhom. Ich osud sa však naplnil veľmi rýchlo. Uznesením SNR č.167 Zb. zo 6. 12. 1989 a ČNR č. 166/1989 Zb. z 19. 12. 1989 sa predchádzajúce uznesenia zrušili. V skutočnosti však príklad novej ústavy ZSSR z roku 1977 len zvýraznil, že akékoľvek zmeny v pozitívnom a teda demokratickom význame sú pri zachovaní totalitného politického systému nerealizovateľné.

Ak sa teda v súčasnosti vedú diskusie o tom, či bola v novembri 1989 v Československu revolúcia alebo nie, tak jednoznačne z ústavnej zmeny totalitného politického systému na parlamentnú demokraciu a s obnovením existencie súkromného vlastníctva je oprávnené tvrdenie, že to revolúcia bola. A práve preto, ako symbol pádu totalitného politického systému bolo prijatie ústavného zákona č.135/1989 Zb. z 29. 11. 1989, ktorým sa z ústavy z roku 1960 vypustil článok 4 o vedúcej úlohe komunistickej strany. V zmenenom článku 6 ústavy bola síce vypustená vedúca úloha komunistickej strany, ale ostal systém Národného frontu, ktorý bol v ústave zakotvený ako politický výraz zväzku národov a národností, sociálnych vrstiev a záujmových skupín. Na prvý pohľad by sa mohlo zdať ponechanie tejto inštitúcie v ústave ako niečo, čo bolo tiež symbolom totalitného politického systému a vyvstáva otázka prečo sa teda z ústavy nevypustil aj Národný front. Problém spočíval v tom, že iba cez Národný front sa mohli zákonným spôsobom dopĺňať uprázdnené miesta v zastupiteľských zboroch, čo sa použilo v následne prijatých ústavných zákonoch. Zásadnou inováciou však bola veta, že v Ná-

rodnom fronte sa mohli, ale nemuseli združovať (a to je najdôležitejší prínos pre zmenu politického systému) i politické strany, spoločenské a záujmové organizácie. Dovtedy mohli existujúce politické strany ako Československá strana lidová, Strana slobody a Strana obrody, fungovať iba v rámci národného frontu ako „pluralitná štafáž“ komunistickej strany. Ďalším zásahom do ústavy bola zmena článku 16 ods.1, z ktorého sa odstránila závislosť kultúrnej politiky, rozvoja vzdelania, výchovy a vyučovania od marxizmu-leninizmu a všetko sa malo diať v duchu vedeckého poznania a v súlade so zásadami vlastenectva, humanizmu a demokracie.

Ak by sme parafrázovali Reedových *10 dní, ktoré otriasli svetom*, tak Československom otriaslo 20 dní. Do konca roku 1989 boli prijaté ešte tri ústavné zákony, z ktorých dva menili a dopĺňali ústavný zákon č.143/1968 Zb. o československej federácii a jeden, ktorý už doslova zlikvidoval totalitný politický systém. Ústavný zákon č. 161/1989 Zb. sa týkal voľby prezidenta, ktorého funkčné obdobie končilo do 40 dní po ustanovení nového Federálneho zhromaždenia zvoleného v slobodných, demokratických voľbách. Ústavným zákonom č.182/1989 Zb. sa zmenil text sľubu zvoleného prezidenta, ktorý ho skladal pred Federálnym zhromaždením s tým, že napriek sľubu vernosti Československej socialistickej republike nesľúbil už vernosť veci socializmu a zachovávanie ústavy a ostatných zákonov socialistického štátu. Sľúbil zachovávať ústavu a ostatné zákony.

Revolučnú zmenu potvrdil aj ústavný zákon č. 183/1989 Zb. z 28. 12. 1989 o voľbe nových poslancov zákonodarných zborov, ktorý stratil účinnosť dňom vykonania voľieb do zákonodarných zborov, najneskôr do 31. 12. 1990. Na základe tohto ústavného zákona došlo k výmene poslancov v zákonodarných zboroch tým spôsobom, že na uprázdnené miesta po poslancoch, ktorí sa vzdali svojich mandátov, nastúpili noví. Doplnňovacie voľby sa však nekonali, lebo poslanci boli navrhnutí politickými stranami po vzájomnej dohode s Občianskym fórom v ČSR a Verejnosťou proti násiliu v SSR. Práve v týchto ústavných zákonoch je významná tá skutočnosť, že k výberu kandidátov na poslancov, ktorých navrhovali politické strany sústredené v Národnom fronte, boli určené zložky, na ktoré sa nevzťahovala ani jedna z dovtedy známych právnych foriem spoločenských organizácií začlenených do Národného frontu. Pri voľbe poslanca do Snemovne národov platil zákaz majorizácie.

Využitím ústavný zákon č.143/1968 Zb. o československej federácii vydala Slovenská národná rada ústavný zákon č. 6/1990 Zb. o mimoriadnom doplnení národných výborov o nových poslancov s tým, že ak po zániku mandátu poslancov národného výboru postačoval zvyšný počet poslancov na uznášaniaschopnosť plenárneho zasadania národného výboru, doplnňovacie voľby sa nekonali. Národný výbor doplnil počet svojich poslancov voľbou nových poslancov na plenárnom zasadaní verejným hlasovaním. Návrhy na nových poslancov predkladali politické strany, občianske hnutie Verejnosť proti násiliu a spoločenské organizácie. Problémom však bolo, že tento ústavný zákon nepoužil ustanovenia týkajúce sa úlohy Národného frontu pri návrhoch kandidátov, ale ani ich nezrušil. Tak sa stalo, že tu vznikol konflikt s platnou ústavou. V Českej národnej rade takýto ústavný zákon nebol prijatý a v plnom rozsahu ho nahradil

federálny ústavný zákon č.14/1990 Zb., ktorý obsahovo i formálne zasiahol aj do uvedeného ústavného zákona SNR práve tým, že v článku 2 pre doplnenie členov národného výboru voľbou sa odvolal pri predkladaní návrhov na doplnenie voľby Občianskym fórom a hnutím Verejnosc' proti násiliu na ich vzájomnú dohodu s politickými stranami a s príslušným orgánom Národného frontu.

Treba konštatovať, že takáto forma doplnovania zastupiteľských zborov bola vždy súčasťou revolučných zmien. Podobným spôsobom sa dostali do parlamentu slovenskí poslanci po vzniku republiky roku 1918, takmer rovnako vzniklo Dočasné národné zhromaždenie v roku 1945 a po čistkách v Národnom zhromaždení akčnými výbormi po februári 1948 zasadli na uprázdnené poslanecké kreslá tí poslanci, ktorí vyhovovali zámerom komunistickej strany pre právne dokončenie zmeny politického systému. O dvadsať rokov neskôr prebehla týmto spôsobom takáto rozsiahla výmena poslancov po 21. auguste 1968. Takže sa nedialo nič nové, čo by už československý občan nebol zažil.

Odvolávaniu poslancov zastupiteľských zborov a voľbe nových poslancov národných výborov sa presnejšie venoval v celočeskoslovenskom meradle ústavný zákon 14/1990 Zb. z 23. 1. 1990. V ňom sa už jednoznačne uviedol dôvod, prečo „výmena kádrov“ v zastupiteľských zboroch prebehla týmto spôsobom. Poslanci všetkých zastupiteľských zborov, ktorí v záujme vyrovnania rozloženia politických síl alebo vzhľadom na svoje doterajšie pôsobenie neposkytovali záruky rozvoja politickej demokracie, mohli byť zo svojej funkcie odvolaní politickou stranou, ktorej boli členmi. Poslanca bez straníckej príslušnosti (práve oni mali deklarováť za totalitného politického systému jeho demokratickosť) mohol odvolávať príslušný orgán Národného frontu po vzájomnej dohode s Občianskym fórom v Českej socialistickej republike a s hnutím Verejnosc' proti násiliu v Slovenskej socialistickej republike. Doplnili sa i dovtedy prijaté ustanovenia o poslancoch v národných výboroch. Súčasne s týmto ústavným zákonom bol prijatý i zákon č.15/1990 Zb. o politických stranách. Bolo to po prvý raz, keď sa v Československu zákonným spôsobom upravili podmienky vzniku a zániku politických strán. Podľa zákona sa za už existujúce politické strany považovali Československá strana lidová, Československá strana socialistická, Demokratická strana, Komunistická strana Československa a Strana slobody. Občianske fórum a Verejnosc' proti násiliu boli podľa ustanovenia tohto zákona politickými hnutiami. Vzhľadom na to, že existencia Národného frontu nebola upravená samostatným zákonom, k jeho zániku stačilo, že sa na neho prestala viazať činnosť politických strán a spoločenských organizácií. Dovtedy jedinou právnou normou, ktorá upravovala existenciu Národného frontu, bol zákon č.128/1968 Zb., ktorý bol ako neželaný dôsledok reformného obdobia zrušený zákonom č.146/1970 Zb. Ďalšími zákonmi, ktoré upevňovali zmenený politický systém, boli zákony č.84/1990 Zb. o zhromažďovanom práve a č. 85/1990 Zb. o petičnom práve, oba prijaté 27. 3. 1990 a zákon č. 86/1990 Zb. z 28. 3. 1990, ktorým sa zmenou a doplnením zákona č.81/1966 Zb. o periodickej tlači a o ostatných masových informačných prostriedkoch zrušila cenzúra a zákaz súkromného podnikania v tejto oblasti. Nepripustnosť cenzúry obsahoval predtým § 17 zákona č.84/1968 Zb. z 26. 6. 1968,

ktorého účinnosť bola po okupácii 21. 8. 1968 pozastavená v § 3 zákona č.127/1968 Zb. z 13. 9. 1968 a na vyše dvadsať rokov zrušená zákonným opatrením predsedníctva Federálneho zhromaždenia č.99/1969 Zb. z 22. 8. 1969 o niektorých prechodných opatreniach nevyhnutných na upevnenie a ochranu verejného poriadku. Ústavným zákonom č.45/1990 Zb. z 27. 2. 1990 sa skracovalo volebné obdobie zákonodarných zborov, lebo nebol záujem udržať v činnosti parlament zvolený roku 1986 i napriek jeho inovácii novými poslancami, ale snahou bolo, aby po mnohých desaťročiach prebehli demokratické voľby.

Nemienim sa pri tejto príležitosti zaoberať ústavnými zákonmi „pomlčkovej vojny“. Niežeby nemali význam pre ďalší vývoj československého štátu, ale v tej podobe, v akej boli prijaté, nemali význam pre transformáciu politického systému. K tým, ktoré najzásadnejším spôsobom k nemu prispeli, patrili ústavný zákon č.100/1990 Zb., ktorým sa menila ústava z roku 1960 a ústavný zákon č.143/1968 Zb. o československej federácii. Vypustilo sa Vyhlásenie – preambula ústavy o víťazstve socializmu v Československu a ústavne sa zakotvilo súkromné vlastníctvo a podnikanie. Na rozdiel od predchádzajúceho stavu, keď bol štátny majetok a jeho ochrana nadradený nad ostatné, t. j. aj pred družstevným a osobným vlastníctvom, lebo súkromné vlastníctvo bolo ako prejav buržoázneho politického systému a teda vykorisťovania zrušené. Ďalej to bol ústavný zákon č.294/1990 Zb. z 18. 7. 1990, ktorým sa menila a doplnila ústava z roku 1960 a ústavný zákon č.143/1968 o československej federácii. Zakotvoval samosprávny systém miest a obcí, čím zásadným spôsobom zrušil hegemoniu štátu v oblasti verejnej správy. Poslednými dvomi významnými ústavnými zákonmi bol ústavný zákon č. 23/1991 Zb. z 9. 1. 1991, ktorým sa uvádzala Listina základných práv a slobôd a ústavný zákon č. 327/1991 Zb. o referende z 18. 7. 1991. Týmto ústavnými zákonmi sa skončila prvá etapa transformácie totalitného politického systému na demokratický. Ich zásady sa mali premietnuť následne nielen do príslušných zákonov, ale súčasne do života spoločnosti. Ako však ukázal nasledujúci vývin, ústavný zákon sa nerešpektoval a občianska spoločnosť bola príliš slabá na to, aby si jeho rešpektovanie najvyššími orgánmi štátnej moci a správy vynútila.

O čom to bolo...

Miroslav Kusý

Vilém Prečan v prvý deň bratislavskej konferencie o *Novembri 1989*, poriadanej Nadáciou Milana Šimečku 11.-12. novembra 1999, jednoznačne konštatoval: „Svoju legitimitu revolúcia čerpala zo všeobecnej platnosti ľudských práv. Spoločenská klíma bola určovaná spontánnou túžbou po slobode a túžbou po živote v ľudskej dôstojnosti.“

To, čo pritiahlo masy do ulíc v novembri 1989, boli predovšetkým základné požiadavky ľudských práv. Bolo to podmienené aj aktuálne: surové potlačenie študentskej manifestácie v Prahe, údajná smrť jedného zo študentov. Šlo teda o odpor proti násiliu, páchaného na ľudskej dôstojnosti, o primárnu obranu práva na slobodu prejavu, na slobodu zhromažďovania. „*Máme holé ruky!*“, kričali vtedy pražskí študenti do tváří príslušníkov po zuby ozbrojeného policajného komanda. Zábery na ich holé ruky, vystrčené zoči-voči obuškom a štítom, obleteli vtedy celý svet. „*Máme holé ruky!*“ znamenalo, že neorganizujeme žiadne násilné zvrhnutie režimu, nevyvolávame ozbrojený konflikt s mocou, iba žiadame spravodlivosť, protestujeme proti násiliu, navrhujeme dialóg s komunistickou mocou. Na tomto potom postavilo celú svoju koncepciu odporu aj pražské *Občianske fórum*.

O tom, že to viselo vo vzduchu, svedčí kongeniálny postup v Bratislave, kde súčasne a nezávisle od Prahy spontánne vznikla *Verejnosť proti násiliu*. Prvé heslo bratislavského námestia SNP bolo zjednocujúce: „*Nechceme násilie!*“ To znamená: (1) Odmietame brutalitu moci. (2) Proti brutalite moci nevoláme po revolučnom násilí, ale po pokojnom, kompromisnom (konsenzuálnom) riešení.

Masy z námestia SNP nebolo možné vyzývať k útoku na „Zimný palác“, teda na bratislavský „Biely dom“, sídlo Ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska, lebo to priamo odporovalo atmosfére, ktorá tam vládla. Keď sa na jednom z prvých mítingov ktosi ozval „Komunistov k lopate!“, pán Štepka sa pokúsil o vtipnú repliku: „Lopatou na nich!“ Námestie však odmietlo v tejto veci dokonca aj žartovanie a zaburácalo: „*Nechceme násilie!*“ Dávali nám mandát k vyjednávaniu, nie však k násilnému prevzatiu moci.

V Bratislave tomuto všetkému bezprostredne predchádzal proces s *bratislavskou päťkou*. V slovenskej verejnosti postupne gradovala atmosféra nespokojnosti prejavujúca sa postojom: *nedovoľte politický proces, prepustite politických väzňov*. Pre mňa v pozícii väzňa to bol silný zážitok: vie sa o nás, slovenská verejnosť sa obáva o náš osud. Na dovtedajšie slovenské pomery to predstavovalo silný verejný ohlas. Predchádzajúce politické normalizačné procesy v rokoch 1968-1988, ako bol proces s humoristom Jánom Ladislavom Kalinom či s náboženskými sektami, prebiehali na Slovensku bez ohlasu verejnosti. Keď sme sa snažili zbierať podpisy za prepustenie Václava

Havla, neboli sme úspešní. Naši ľudia zvyčajne reagovali, že je to pražská záležitosť a že ich až natoľko nevzrušuje, aby sa osobne angažovali. Keď však došlo k prvému procesu s bratislavskou päťkou, začali masové zhromaždenia pred bratislavským Justičným palácom: to tu od šesťdesiateho ôsmeho nebolo! Účasť delegácie Medzinárodnej helsinskej federácie na procese, na čele s jej prezidentom kniežaťom Schwarzenbergom, len zvýšila dramatickosť situácie. Na tomto zhromaždení občanov – po prvýkrát od svojho umlčania po roku 1968 – prehovoril Alexander Dubček, ozval sa aj páter Srholec. Predtým sa nám nedarilo získať ani len podpisy za Havla, v novembri už námestiami mohutne znie: „Prepusťte Čarnogurského!“

Pôdu pre tento obrat pripravili: (1) Helsinský proces, ktorý presunul dôraz na tretí kôš: na ľudské práva ako garanciu dôveryhodnosti; (2) ratifikácia oboch Medzinárodných dohovorov OSN o občianskych a politických, respektíve o hospodárskych, sociálnych a kultúrnych právach; (3) vznik a činnosť Charty 77, ktorá od komunistickej moci žiadala: *plňte čo ste podpísali!* Aj keď na Slovensku nemala zázemie, jej ohlas bol dosť veľký v dôsledku stupidnej antichartistickej kampane režimu, ktorá mala bumerangový efekt, o. i. aj pre ponižujúci nátlak na všetkých predstaviteľov slovenskej kultúrnej obce, aby podpísali antichartu; v dôsledku chartistického samizdatu distribuujúceho Dokumenty CH77; ďalej v dôsledku zahraničného rozhlasu, informujúceho o činnosti Charty; (4) katolícky dissent, požadujúci náboženské slobody; (5) zelený dissent, ktorý sa preslávil publikáciou *Bratislava nahlas*; (6) Slovenská pobočka HOS, ktorá vyšla s podpisovou akciou pod manifest *Několik vět*; (7) predstavitelia maďarskej menšiny na Slovensku, počnúc Durayovými aktivitami, jeho publikáciami, komentovanými v slovenskej tlači, pokračujúc procesom s ním a jeho odsúdením, po ktorom nasledovali protestné vyhlásenia Šimečku, Jablonického, Kusého, a končiac založením Maďarskej nezávislej iniciatívy krátko pred nežnou revolúciou; a napokon to nepochybne bolo aj (8) založenie Československého Helsinského výboru roku 1988.

Preto je celkom prirodzené, že prvé Spoločné programové vyhlásenie VPN a Koordinačného výboru slovenských vysokoškolákov z 25. 11. sa vo všetkých 12 bodoch týka ľudských práv:

1. vytvoriť zo SNR skutočný parlament (teda právo na slobodné a demokratické voľby);
2. zaručiť úplnú slobodu tlače;
3. zaručiť občianske práva a slobody;
4. zrušiť vedúcu úlohu KSČ (teda právo na rovnosť občanov);
5. odideologizovať školstvo a kultúru a oddeliť kultúru od štátneho riadenia;
6. zaručiť nestrannosť súdov a prokuratúry a vytvoriť skutočný právny štát;
7. dôslednú odluku cirkvi od štátu (teda právo na slobodu viery);
8. slobodné odborové hnutie a nezávislé študentské organizácie;
9. zrovnoprávniť všetky formy vlastníctva;
10. dôslednú demokratickú federáciu Čechov a Slovákov a rovnoprávne postavenie národností;

11. zaručiť právo na zdravé životné prostredie;

12. zaručiť rovnakú šancu pre všetkých pri voľbe povolania a naplnení životnej dráhy.

V oblasti ľudských práv sme tu mali obrovský sklz, trvajúci vyše 40 rokov od prijatia *Všeobecnej deklarácie ľudských práv*. Vtedajšie Československo už za ňu nehlasovalo, lebo sa po februári 1948 ocitlo za železnou oponou a ľudské práva sa na 40 rokov stali tabuizovanou témou. Tento sklz riešime doteraz:

a) *v legislatívnej oblasti* ide o množstvo medzinárodných listín ľudských práv, ktoré sme museli po roku 1989 dodatočne prijímať. Prvé kroky sme začali zrušením trestu smrti (2. 2. 1990), prijatím *Listiny základných práv a slobôd* roku 1991, Európskeho dohovoru o ochrane ľudských práv a slobôd roku 1992, uznaním právomoci Európskeho súdu pre LP prijímať a rozhodovať individuálne sťažnosti občanov, prijatím Dohovoru o právach dieťaťa atď. Vo vnútroštátnej legislatíve to bol Univerzitný zákon, Zákon o miestnej samospráve, novelizácia Trestného zákona atď. Prijali sme aj Ústavu SR, zakotvujúcu ľudské práva vo svojej osobitnej hlave. Bol to hektický nástup, s útlmom po vzniku samostatnej SR, často aj s návratom späť v dôsledku sporných zákonov Mečiarovej administratívy (ako bol zákon na ochranu republiky, zákon o novom administratívnom členení štátu a pod.). Zostávali tu legislatívne diery, hlboko sa dotýkajúce otázky ľudských práv (ako bol problematický jazykový zákon a jeho dlho nejestvujúci pendant upravujúci používanie jazykov národnostných menšín, alebo doteraz nejestvujúci zákon o regionálnej samospráve). Nové trendy v tomto ohľade nastali až po voľbách roku 1998.

b) *v inštitucionálnej oblasti*, do roku 1993 sa veľa nestihlo a aj to, čo sa stihlo, bolo zrušené (napr. parlamentný výbor pre LP) alebo znefunkčnené (napr. vládny výbor pre menšiny či Slovenské národné stredisko pre LP). Svetlou výnimkou sa napokon stala prezidentská kancelária, supľujúca nejestvujúce či nefungujúce inštitúcie pre ľudské práva. Aj tu nastal skutočný nástup až po voľbách roku 1998. Vznikol Parlamentný výbor pre LP a menšiny (L. Nagy), rekonštruoval sa Vládny výbor pre menšiny, vznikla funkcia podpredsedu vlády pre LP, menšiny a regionalizáciu (P. Csáky), vládny splnomocnenec pre Rómov, Sekcia LP na úrade vlády. Stálym deficitom je inštitút ombudsmana, sme poslednou krajinou regiónu, ktorá ho ešte nemá. Doteraz nemáme ani Národnú komisiu pre ľudské práva, zloženú z dôveryhodných predstaviteľov slovenskej verejnosti; z obdobia Mečiarovho vládnutia nám zostalo zle fungujúce Národné stredisko pre ľudské práva. Treba oceniť Čarnogorského iniciatívu pri vzniku právnych poradní po celom Slovensku.

c) *v rovine mimovládnych organizácií (MVO)* možno hovoriť o raketovom nástupe nových MVO pre ľudské práva. Mnohé z nich odpadli, ale zostáva fungujúci silný základ: Nadácia Milana Šimečku (NMS), Slovenský helsinský výbor (SHV, aj keď so sporným vývojom), Helsinské občianske zhromaždenie, Charta'77, Minority Rights Group (MRG, resp. nadácia Občan a demokracia), detské mimovládky a mnoho špecializovaných MVO, ktoré často supľujú monitoring a poradenstvo.

d) v rovine výchovy k ľudským právam: štát bol doteraz v skutočnosti mimo, hoci sa k tomu zaviazal v OSN, napríklad pri realizácii *Dekády výchovy k ľudským právam*. Celá táraha zostávala na MVO ako je NMŠ, MRG, SHV. Napriek tomu sa začala sľubne rozvíjať celoštátna Olympiáda LP. Svoje úlohy si plní aj UNESCO centrum pre výchovu k ľudským právam, hoci aj bez podpory od štátu (Slovenskej komisie UNESCO).

November 1989 začal volaním po uplatňovaní a dodržiavaní ľudských práv na Slovensku. Odvtedy sme sa aj v tejto oblasti pohli o poriadny kus dopredu. Ako však vidieť, naše viac ako 40-ročné zameškanie sme doteraz ešte ani zďaleka nestihli dohnať.

Spoločnosť v prejavoch neformálnej komunikácie pred novembrom 1989

Daniel Luther – Peter Salner

S odstupom desiatich rokov možno konštatovať, že zmeny, ktoré naštartoval 17. november 1989, znamenajú spolu s rokmi 1918, 1938, 1948 a 1968 pre obyvateľov bývalého Československa jeden zo zásadných medzníkov 20. storočia. Za špecifikum udalostí z konca roku 1989 považujeme fakt, že zvrat sa neuskutočnil bez všeobecnej spoločenskej podpory, ale vychádzal z kontinuálneho vývoja hodnotových orientácií širokých vrstiev obyvateľstva. Etnologické analýzy dostupného materiálu napovedajú, že v novembri 1989 dozrel posun od tichej kritiky režimu k tichému súhlasu s jeho zvrhnutím.

Možno povedať, že v našom príspevku na základe etnologických interpretácií vybraných prameňov z inej strany hľadáme slovenskú odpoveď na otázku, ktorú českej odbornej verejnosti položil Ivo Možný (1991) v eseji s priznančným názvom *Proč tak snadno?* Vychádzame z analýzy zdanlivo okrajových fenoménov, ktorými sú reflexie každodenného života v (ľudovom) humore. Patria k tomu málu, čo sa zachovalo ako doklad spontánnej nespokojnosti so životnou praxou v „reálnom socializme“.

Priamym začiatkom novembrových udalostí bol policajný zásah proti študentom v Prahe a protesty proti jeho brutalite. Prvé spontánne reakcie sa rozrástli do celospoločenského odsúdenia komunistického systému. Všeobecný nesúhlas však nebol „dielom okamihu“, ale mal staršie korene. Protirežimné postoje sa neverejne šírili v období predchádzajúcom sociálnemu konfliktu. Ich existencia bola predpokladom širokej spoločenskej podpory, ktorú by sme pracovne označili ako „tichý súhlas s prevratom“ (o revolučnej zmene, ktorá bude výsledkom prebiehajúcich politických udalostí, vttedy len málokto uvažoval). Prečo sa väčšina ľudí pozitívne stavala k spoločenskej revolte, akou boli demonštrácie a štrajky proti vládnucej politickej moci a manifestácie za ideály, proklamované tribúnmi revolúcie?

Slovenská etnografia si donedávna nevníkala prejavy nespokojnosti ľudí s politickým systémom, v ktorom žili. Dodnes podľa mnohých táto problematika spadá skôr do sféry záujmu politológie, sociológie, prípadne histórie. Výskumy v posledných rokoch pred novembrom 1989 síce sledovali aj „súčasnosť“, orientovali sa však predovšetkým na zmeny, resp. zánik tradičných foriem kultúry a spôsobu života v procesoch kolektivizácie, industrializácie a urbanizácie Slovenska. Sústreďovali najmä empirický materiál a len okrajovo reflektovali duchovný rozmer života alebo pôsobenie aktuálnych politických pomerov. Nechuť ku kritickej analýze nevyplývala len zo „sebaobrannej“ opatrnosti bádateľov. Ani respondenti z dedinského alebo mestského prostredia neboli ochotní otvorene hovoriť o „nebezpečných témach“ s neznámymi výskumníkmi. Preto sú etno-

logické pramene nedostačujúce. Súčasník tak stojí pred určitým paradoxom. K dispozícii má síce množstvo novinových správ, odborných štúdií i archívnych dokladov, ale v konečnom dôsledku tieto údaje môže používať len so značnou dávkou opatrnosti.

Kritika prameňov

Použitie písomných dokladov si vyžaduje všestrannú verifikáciu, ktorá primárne zohľadňuje súvislosti ich vzniku. Sprievodným znakom komunistického režimu bola (auto)cenzúra a jej súčasťou „newspeak“, špecifický jazyk, v ktorom sa ideologizovane, prevažne v ružových farbách (pozri Lipták, 1968) prezentovali všetky sféry života spoločnosti. Bez ohľadu na to, či to boli správy o priemyselnej alebo poľnohospodárskej produkcii, kultúrnych a športových aktivitách, texty k sobášnym príhovorom, privítaniu novorodencov, nekrológy občianskych obradníkov alebo „oficiálne“ vedecké práce či umelecké diela, štylizovali sa v duchu úspechov socializmu a používala sa k tomu všeobecne zaužívaná terminológia. Prípadné kritické (občas aj antisocialistické) názory sa „šifrovali“ do textu alebo „mimo text“ (niekedy vedome, inokedy nechtiac), kým čitatelia hľadali a nachádzali takéto inotaje „medzi riadkami“ (neraz i tam, kde v skutočnosti ani neboli).

Opatrnosť pri formovaní názorov bola dôsledkom priameho mocenského tlaku na verejnosť. Pri dnešnej interpretácii vzniká nebezpečenstvo prezentizmu, doslovného vnímania textov nie v kontexte času ich vzniku, ale z hľadiska súčasných vedomostí a postojov. Riziko skreslenia sa zvyšuje úmerne tomu, ako budú blednúť spomienky na život v sledovanom období. Poznatky súčasných špecializovaných výskumov, ktoré využívajú dotazníky, biografickú metódu alebo techniky *oral history* môžu byť poznačené dodatočnou životnou skúsenosťou respondentov. Mnohí navyše svoje postoje často konštruujú na zjednodušenom hodnotení momentálnej osobnej situácie. A tak sa dnes stretávame s polarizovanými postojmi, s absolútnym odsúdením alebo s idealizáciou minulosti. Prípomeňme, že pri poznávaní reality každodenného života je dôležité skúmať, ako súčasníci videli svet, spoločnosť a jej morálku. Napríklad v posledných rokoch existencie komunistického štátu napriek sústavnej propagande, pripisujúcej všetky zásluhy „komunistickej strane ako vodkyňi pracujúceho ľudu“, sa „off record“ pozitívne príklady fungovania spoločnosti pripisovali najmä prirodzenému civilizačnému progresu, schopnostiam jednotlivcov či niektorých inštitúcií. Hodnoty určoval oficiálne odsudzovaný Západ a snahy vyrovnáť sa mu. Pred spoločenskými vedami stojí úloha sprístupniť reálny obraz života a myslenia ľudí v komunistickom režime.

Súčasťou postojov pred novembrom 1989 bolo rozšírené aj presvedčenie, že „komunisti klamú“. Tento fakt sa neskôr paradoxne prejavil nielen pozitívne, ale pri výklade staršej či novej minulosti aj negatívne: mnohí automaticky chápali ako lož či propagandu všetky „oficiálne pravdy“ a naopak nekriticky akceptovali názory odporcov (spomeňme postoje k SNP či Slovenskej republike 1939–1945). Chýbajú exaktné doklady o skutočnej politickej orientácii občanov, lebo neexistovali hodnoverné prieskumy verejnej mien-

ky alebo výskumné projekty, zamerané na takéto problémy. Ako sporné sa javia aj poprevratové hodnotenia nedávnej minulosti, nakoľko sa v politicky vypätej situácii názorové preferencie rýchlo (a neraz tendenčne) menili. Najmä v prvých týždňoch dominovali názory „proti“ (a sebaobhranné reakcie) a abstraktné ideály, vyjadrené pojmami *jednota, sloboda, demokracia*, ku ktorým sa viazali predovšetkým požiadavky *slobodných volieb* a následných zmien spoločenského systému a ekonomiky. Podľa respondentov ankiet ich uskutočnenie malo vyriešiť aj ich osobné, často prozaické problémy.

Formálna kritika spoločnosti

„Obdobie pred 17. novembrom 1989 nepovažoval na Slovensku každý za tragické“, konštatuje denník VPN Verejnosť (16. 3. 1990), pričom sa však ďalej uvádza: „Najrôznejšie klany, zoskupenia všetkých farieb, pochybných prostriedkov a cieľov pomáhali si vlastne prežiť život na úkor nás všetkých. Urputne budovali za podpory, alebo aspoň mlčanlivého súhlasu mocných, morálne zdevastované prostredie, v ktorom už skoro nik nerozoznával čestné jednanie od nečestného a naopak... K získaniu moci neboli potrebné ‚smiešne‘ ľudské vlastnosti, ako pracovitosť, múdrosť a statočnosť, stačilo mať maslo na hlave, vplyvných kamarátov, silný žalúdok, prípadne schopnosť mlčať a nehanebane klamať... Opojení mocou strácali už posledné zábrany, posledné zvyšky sebaúcty i odvahu si priznať vlastnú neschopnosť.“

Podobné formulácie boli frekventované aj pred rokom 1989. Objavovali sa však prakticky výlučne v neanonymnom prostredí malých skupín, založených na priamej komunikácii „face to face“. V neformálnej spoločnosti sa neskrýval kritický postoj k politickým a štátnym činiteľom, úradníkom, najrôznejším funkcionárom a ich spriaznencom. Verejnosť v tichosti odsudzovala výhody tzv. „červenej šľachty“ a skupín miestnej „mafie“, ktoré s nimi úzko kooperovali. Vplývali na okolie prostredníctvom funkcií, peňazí a využívali najmä sociálny kapitál (pozri Možný 1991: 32). V súdobej terminológii sa v tomto zmysle používal termín „socialistické známosti“. Prostredníctvom nich zabezpečovali pre seba a svojich chránencov to, čo obyčajný občan získaval len ťažko (tovar z dovozu, kvalitnejšie zdravotnícke služby, protekčné prijatie na výberové školy alebo do lepšieho zamestnania, možnosť cestovať do zahraničia atď.). Súčasťou sociálneho kapitálu bol nielen dostatok či nadbytok, prejavovaný napr. nezakrytým hýrením (známe aféry poľovačiek, zneužívania vládnych víl a rekreačných zariadení, prístup k zlacnenému či ukradnutému materiálu na stavbu domov atď.), ale aj možnosť vymieňať ho za iné veci alebo služby. Rozhorčenie verejnosti vyvolávalo, že svoje pozície pritom obhajovali kázaním o tzv. socialistickej morálke, ktorú sami nedodržiavali, no vnucovali ju ostatným.

Nepredvídateľné striedanie rôznych nedostatkových tovarov a služieb spoločnosť korumpovalo. Na dosiahnutie vlastného prospechu sa využívalo protekcionárstvo a úplatky („všimné“ bolo takmer povinnosťou), ale osobitný význam mali konexie na tzv. vplyvné kruhy (najmä stranícke a policajné). Bol to svet vzájomných služieb a protislužieb ľudí s priamym alebo sprostredkovaným vplyvom, ktorí vedome uprednostňo-

vali jednu skupinu ľudí, hoci sami zvyčajne hlasno proklamovali princíp všeobecnej rovnosti. Aby si zachovali svoje postavenie, akceptovali len neadresné frázy o „potrebe riešiť nahromadené problémy“. Názorným príkladom bol napr. denník *Pravda*, ktorý prezentoval komunistickou stranou akceptovateľnú mieru povolenej kritiky. Dokumentuje to napr. otázka čitateľa z vlastných radov: „*Na stránkach dennej tlače, v rozhlase i televízii často odznieva kritika a nespokojnosť s realizáciou vytýčených úloh... Prečo sa nepostihujú konkrétni vinníci, najmä jednotliví hospodárski pracovníci, bez ohľadu na ich politickú príslušnosť?*“ (*Pravda*, 7. 11. 1989). Občania neverili v úprimnosť tvrdení, že napr. „*ľudia potrebujú istotu a spravodlivosť. Potrebujú cítiť, že radový občan je viac ako špekulant, že dôležitejšia ako vôľa úradu... je vôľa ľudu*“ (*Pravda*, 15. 11. 1989).

Využívaním vzťahov, založených na známostiach a rodinkárstve, si ľudia na jednej strane zdanlivo uľahčovali život, na druhej strane nechtiac upevňovali neformálnu sociálnu hierarchiu. Oficiálna propaganda vytvárala iný obraz: skladal sa z abstraktných ideálov o budúcej lepšej spoločnosti, v ktorej momentálne problémy budú iste prekonané. Akceptovalo sa iba „poukazovanie na nedostatky“, spojené „s námetmi na riešenie“, netolerovalo sa však verejné pranierovanie konkrétnych angažovaných funkcionárov, ani objektívna analýza systému, ktorý k takýmto javom viedol. Čím adresnejší bol kritický postoj, tým skôr dostal nálepku „škodlivého, protispoločenského, protisocialistického“ zámeru s patričnými sankciami. Z toho pochádzali obavy verejne a otvorene vyslovovať svoje názory. S odstupom desaťročia zhodnotil vtedajšiu situáciu Tomáš Štrauss: „*Husákovský režim ‚reálneho‘ (teda už nie ‚zásadného‘) socializmu - dovolil ľuďom šomrať, teda poukazovať na to, že nedostatť čerstvé jablká, že v televízii vládne nuda a že sa všade kradne a klame. Čo im však nedovolil, bolo hľadanie systémových zdrojov všetkých týchto mrzutostí a nedostatkov*“ (Štrauss 1999: 1).

Pred rokom 1989 sa politické názory úprimne vyjadrovali len v úzkom kruhu dôverne známych osôb. Ľudia verili, že režim má všade (platených i dobrovoľných) udačov, obávali sa odpočúvania telefónov a prípadných následných postihov. Radšej volili opatrnosť, vyhýbali sa priamym odpovediam, uprednostňovali náznaky a v prípade nevyhnutnosti sa opierali o „bezpečné“ všeobecné frázy a formulácie, prispôsobené požadovanej ideologickej línii: „*Vyvinulo sa dvojaké slovo - slovo úradné, ktoré človek používal od 8. do 16. hodiny, a slovo súkromné, ktoré používal vo zvyšnom čase*“ (Kalina 1991: 319). V rubrike denníka *Smena*, patriacej názorom občanov, sa ešte aj po novembri stretne s obavou študenta: „*Nie, meno neuvádzajte. Prečo? Ešte vo mne nenastal pocit dôvery v pravdivosť sľubov, že za názory verejné nikto nikoho nebude postihovať*“; alebo robotníka: „*Myslíte si, že môžem výjsť z anonymity? Netrúfam si ešte.*“ (*Smena*, 23. 11. 1989)

Nekritická „ulica“

V demokratickom prostredí 1. ČSR boli priestory ulíc a námestí dejiskom kultúrnych, spoločenských, politických či ekonomických aktivít. Už počas existencie Slovenskej republiky (1939–1945) začal režim proces ich cieľavedomej kontroly, ktorý dosia-

hol svoj vrchol v období po roku 1948. Komunistický režim od svojho vzniku využíval verejné priestranstvá na presadzovanie vlastných cieľov, ale zároveň prejavoval permanentný „strach z ulice“. Prakticky každý obytný dom, výrobný podnik, úrad alebo škola, každý výklad či plagátové miesto mohol poskytovať priestor na propagandistické ciele. Vlajkové, textové alebo obrazové výzdoby deklarovali moc KSCĽ a zároveň ochotu obyvateľov podriaďiť sa jej (pozri Možný 1991). Súčasťou týchto trendov sa stalo úsilie zamedziť spontánnemu zhromažďovaniu občanov. Len pri vybraných štátnych sviatkoch (1. a 9. máj, 25. február, 7. november) naplňali ulice a námestia manifestanti so zástavami a vopred schválenými heslami, starostlivo sa organizovali vojenské prehliadky, ohňostroje, pochody milicionárov, sprievody pracujúcich i mládeže. V týchto podmienkach bolo neschválené politické zhromažďovanie občanov vylúčené. Homogenitu moci narúšali len vnútorné nezhody a výmeny v komunistickej strane alebo jednorazové prejavy nespokojnosti.

Priestranstvá ulíc a námestí nepatrili občianskej komunite, ale jednej politickej strane, ktorá rozhodovala, čo je správne, t. j. na verejných miestach povolené. Napríklad v Bratislave raz boli označovaní ako verejne škodliví „potápkári“ (módny trend zo začiatku 50. rokov), potom sa nemali stretávať „vlasáči“ (mládež zo 60. rokov, poznačená hnutím hippies), kontrolovaní boli „chuligáni“, pouličné „bandy“ (lokálne skupiny mestskej mládeže), mimo chrámových priestorov sa nemohli konať náboženské zhromaždenia ani povolených cirkví (štátom nepovolené náboženstvá boli úplne zakázané), nevhodné boli výstrelky bohémnych spoločností, vystúpenia pouličných muzikantov a komediantov, perzekvovaní boli žobráci, opilci a iní „asociáli“. Z bratislavských ulíc sa po roku 1968 vytratila aj spontánna komunikácia všedného dňa, rozvíjaná na korze. Hegemóniu moci na verejných priestranstvách narúšali v posledných desaťročiach len opakované reakcie na okupáciu po auguste 1968, masový pochod mestom po víťazstve nad „Rusmi“ na hokejových MS v marci 1969, nepokoje na výročie okupácie roku 1969. S odstupom dvoch desaťročí nasledovala „sviečková demonštrácia“ v marci 1988 a novembrové prebudenie spoločnosti roku 1989.

Humor ako forma spoločenskej kritiky

Kritické postoje obyvateľstva sa šírili neformálne a prevažne neverejnými tokmi. Etnologické pramene ponúkajú tri príklady reflexie spoločenských pomerov: Prvým z nich sú texty fašiangovej hry „pochovávanie basy“. Predvádzala sa formou ľudového divadla a ilustrovala názory, zaznamenané medzi vidieckym obyvateľstvom. Adresnejšie boli „politické“ vtipy, ktoré kolovali zásadne v uzavretej spoločnosti a formou „face to face“, no napriek tomu boli rýchlo známe a veľmi populárne. Neboli javom špecificky vidieckym či mestským, ale mali všeobecný charakter. Posledným sledovaným javom sú humorne koncipované heslá, texty a grafické prejavy, ktoré sa pri ojedinelých verejných protestných aktivitách využívali na glosovanie zámerov a oslovenie obyvateľstva. Všetky tri sledované javy, hoci každý inak, sa realizujú za účasti verejnosti a sprevádza ich hodnotenie sociálnej situácie.

K formám spontánnej prezentácie názorov patrilo už spomínané „pochovávanie ba- sy“, ktoré najmä v 70. a 80. rokoch bolo na mnohých dedinách obľúbeným obradným záverom fašiangov (Luther 1994). V tejto komediálnej ľudovej hre vystupovali masko- vané postavy *farára, kantora a plačúcich pozostalých*. Účinkujúci sa na znak ukonče- nia predpôstnych zábav „lúčili“ s basou alebo iným hudobným nástrojom. Dej pozos- tával z textovo ustálenej časti (oznámenie úmrtia, rozlúčka, nárek, rozhrešenie) a z variabilného záveru (čítanie testamentu). Práve tu sa uplatnil tradičný model otvo- renosti správania vo fašiangovom čase, keď anonymné, maskované postavy môžu ko- nať i hovoriť to, čo by bolo bez masiek, bez ilúzie hry jednoducho spoločensky neak- ceptovateľné. V tejto časti sa totiž satirickou formou sprítomňovali aj reálne postavy a udalosti z lokálneho prostredia. Štýl nebol razantne ostrý, skôr láskavo groteskný. Napr. riaditeľa jednej sklárne bolo často vídať v krčme a tak ho „ospievali“:

*Riaditeľ, Jožko náš, veľmi nám priberáš,
a keď nie si v hute, tak si v tom hadovom kúte...*

Podľa slov tvorcov hry cieľom nebolo ľudí nahnevať, ale „otvoriť oči“. A tak sa do tex- tov vkladali i postrehy, ktoré by inak provokovali adresnosťou a nekonformnosťou:

V Bielom dome to je zhon, často zvoní telefón.

*Budova je preplnená, kávička sa varí,
preto musia poniektorí úradovať v RAJ-i.*

*Kropárum, úradníci našárum,
v pracovnom čase popíjajúrum, chlastárum...*

Podľa použitých motívov je zrejmé, že aktéri preferovali tzv. „komunálnu satiru“, orientovanú na osoby, udalosti a javy z blízkeho okolia. Tak sa napr. zabávali nad miestnou ideologickou ustanovizňou, tzv. Červeným kútikom, posmech si robili z direktívnych reorganizácií výrobných podnikov, z neužitočného „plnenia plánu“, z tzv. brigád socialistickej práce, klamania verejnosti, zatajovania nedostatkov, pome- núvali vedúcich pracovníkov, ich zlú pracovnú morálku a pod. Humornosť replík sa dosahovala aj poukazmi na slabú úroveň verejných služieb, zdravotníckej starostlivos- ti, na nedostatok a zlú kvalitu tovaru v miestnych obchodoch:

*V tunajšom Zdroji všetkého dosti máme,
slivovička, borovička, nájde sa aj terkelička.*

Zavše sa šlohne aj flaštička a nepredáva sa vegetička.

*Tej je stále nedostatok,
možno že ju majú do siláže
pre družstevný statok.*

Často poukazovali na protekcionárstvo, podpultový predaj, neporiadok v štátnych podnikoch, formálnu a skôr neužitočnú výpomoc brigádnych kolektívov, nekultúrnosť verejnej dopravy a pod. Tematický rozsah kritizovaných javov možno považovať za súčasť verejnej mienky. Komentovali rozporuplnosť medzi realitou všedného života a verejne proklamovanými frázami o užitočnosti práce či o „celospoločenskom záujme o socialistického človeka“, jeho „materiálne a kultúrne potreby“ a pod. Motivika humo- ru odhaľuje aj nesúlad medzi v tradícii kodifikovanou spoločenskou morálkou a pra-

xou, plnou príkladov jej porušovania. Využíval sa pritom kontrast opozičných hodnôt spravodlivosti a nespravodlivosti, múdrosti a hlúposti, dobra a zla a pod., teda elementárne mravné ideály, s ktorými sa v jednoduchých schémach stretávame aj v iných žánroch ľudovej slovesnosti.

K spomienkam na hovorené vtipy, ktoré v spoločnosti kolovali, nám poslúžia ako prameň dve publikácie. Prvá z nich - *1000 a 1 vtip* - vyšla po krátkom politickom uvoľnení roku 1969 a odráža „prednormalizačné“ nálady, hoci mnohé z uvedených vtipov nestratili svoju aktuálnosť ani po roku 1969. Druhá kniha - *O zlatú mrežu* - sa dostala na knižné pulty krátko po novembri 1989 a reflektuje obdobie normalizácie. Zaznamenaný repertoár ilustruje, že humor vyjadroval aktuálne názory na stav v rôznych sférach spoločnosti. V atmosfére duchovnej neslobody mal popri intelektuálnych hodnotách predovšetkým oslobodzujúcu funkciu. Paradoxne oslovoval i ohrozoval obe strany spektra - občana aj politika, avšak poskytoval určitú voľnosť vyjadrenia. Výstižne to zhrnul aforizmus Wenera Fincka: „*V totalitnej krajine voľby môže sfalšovať, výmenu názorov obmedziť, fanatikov zneškodniť. Iba proti vtipu je bezmocný. Môže síce lapiť za golier sem-tam daktorého rozprávača, ale samotný vtip uniká pred akýmkoľvek prenasledovaním.*“ (Kalina 1991: 241)

Procesuálnosť tvorby ľudového humoru, definovaná anonymnosťou autorstva, sa prenášala aj na interpretov. Politické (presnejší je asi termín „spoločensko-kritické“) vtipy sa „len“ šírili, každý ich „iba niekde počul“ a zodpovednosť za ich obsah akoby spadala na iných. Textov, tematicky zameraných na aktuálne osobnosti či udalosti, alebo karikujúcich negatívne skúsenosti života v spoločnosti, sa rozprávalo veľké množstvo. Vysvetlením tohto javu môže byť výrok Miloslava Hornička: „*Akákoľvek situácia a akákoľvek osobnosť, ak je súdená humorom, je súdená spravodlivo.*“ (Kalina 1991: 267). Vtipy s politickým textom či podtextom sa rozprávali v každej spoločenskej vrstve, aj v tej, ktorú vlastne napádali a kritizovali.

Charakteristickým znakom „politických“ vtipov bol opatrný výber rozprávačskej príležitosti. Žartovanie o komunistoch a spoločnosti, ktorú vytvorili, malo svoje mantinely. Vyplývali z vedomia účastníkov, že touto formou robia čosi „zakázané“ a preto nebezpečné. Frekventovaný bol výraz „protištátny vtip“. Jeho realnosť je zaznamenaná napr. v pointe, podľa ktorej sudca nemohol povedať svojím kolegom skvelý vtip, lebo práve zaň dal trest päť rokov. Rozprávanie takýchto tém predpokladalo „preverovanie“ poslucháčov, čo zákonite reflektoval aj humor. Napríklad na vyhlásenie manžela, že večer povie spoločnosti „dobrý vtip“ (taký mohol byť iba „neslušný“ alebo „protištátny“), skúsená manželka reaguje slovami: „*Mám odvieť z izby ženy alebo súdruhov?*“ V inom vtipе frázu: „*V Československu je sloboda prejavu,*“ komentoval Američan slovami „*ale u nás aj po prejave*“. Rovnaký význam vyjadrovali aj varianty s pointou „...každý štvrtý je fízal“.

Humor predstavoval všeobecne frekventovanú, no zároveň „komornú“ formu kritiky. Popularita jednotlivých tém stúpala alebo klesala s ich spoločenskou aktuálnosťou, s čím súvisí dešifrovateľnosť súdobých významov. Niektoré témy sú však „načasové“, napr. úsilie definovať socializmus: „*spoločenské zriadenie, v ktorom sa na všetko stojí a za všetko sedí*“, prípadne slovami „*zriadenie na odstránenie nedostatkov, ktoré by*

nevznikli, keby nebolo socializmu“. Vari najpresnejšia sa dodatočne ukázala formulácia „socializmus je najdlhšia a najťažšia cesta od kapitalizmu ku kapitalizmu“.

Mnohorozmerným terčom posmechu bola výroba a distribúcia tovarov, pracovná disciplína a morálka. Podľa jedného z vtipov tieto problémy spôsobovali *najväčší nepriatelia socializmu - jar, leto, jeseň a zima*. Pozornosti sa tešili aj *úspechy prvej krajiny socializmu*. Tieto mali zástupnú funkciu, výstižne monitorovali (česko)slovenskú prítomnosť a naznačovali oproti oficiálne proklamovanej „cesty vpred“ pravdepodobnejší smer vývoja. Reprezentatívnym bol dlhodobý obľúbený cyklus vtipov „Rádio Jerevan“, ktoré odpovedalo na rozličné „zvedavé otázky“ poslucháčov. Tak napr. všeobecne známe katastrofálne zásobovanie obchodov v krajine, „kde včera znamená zajtra“, glosovala otázka, vyslovená v čase olympijských hier v Moskve: „*Budú také pekné obchody aj inde?*“ Rádio Jerevan optimisticky odpovedalo: „*Áno, výstavka je putovná.*“ Spektrum tém a ich variácií bol veľmi široký a zasluhuje si dôkladnejšiu analýzu.

Kritika, vtipy alebo heslá verejnosti?

Je príznačné, že aj politické udalosti rokov 1968 a 1989 sprevádzal kriticky orientovaný humor (Salner, 1998). Popri razantných heslách vzdoru (*Rusi domov!*) a politických požiadavkách (*Pluralitu - nie brutalitu; Slobodné voľby; Zrušte ľudové milície*) sa využívali aj „nenapadnuteľné“ slogany komunistov, ktoré v danej situácii smerovali proti nim (*V jednote je sila; Cesta späť je nemožná, my ideme vpred!*) a aktualizované vtipy, veršovačky, aforizmy, parafrázy príslovných výrokov a ďalšie formy „ľudovo“ tvorených útvarov.

Po auguste 1968 sa nesúhlasné reakcie zhutnené do vtipov objavovali nielen v priamej komunikácii, ale aj v ilegálnom rozhlasovom vysielaní, v tlači, na letákoch, plagátoch, kresbách a v textoch na múroch. Výklady v centre mesta boli plné obrázkových či kreslených vtipov, ktoré kriticky glosovali aktuálne udalosti a konanie jednotlivých osôb, napr. postoj k okupácii vyjadroval slogan *Lenín zbud' sa, Brežnev sa zbláznil!*, optimisticky znel prednormalizačný rým „*Husák nie je Rusák ako Vaska Biľak*“. Po Husákovom nástupe sa rýchlo aktualizovali vtipy smerom k jeho osobe. Zmenu situácie signalizovalo parafrázovanie hesla 68. roku „*Sme s vami, buďte s nami!*“ do podoby zatýkacej formulky „tajných“: „*Sme s vami, poďte s nami...*“

Ďalšie príklady nachádzame v monotematickom čísle týždenníka *Výber*, ktoré vyšlo v auguste 1990. Okrem iného napr. jeden z plagátov (na budove ŠBČS v Bratislave) oznamoval: „*Na ochranu našej banky/ netreba nám vaše tanky./ Na to hovno, čo v nej máme,/ aj sami si pozor dáme*“; vzťahy so ZSSR charakterizoval slogan „*tak dlho sme prehlbovali naše priateľstvo, až sme sa ocitli na dne*“. Na uliciach bolo možno nájsť aj aktuálny „program kín“, ktorý bol parafrázou politických udalostí (názvy „kín“ a titulky ich „predstavení“ boli v tej dobe veľavravné):

Kino - Čierna nad Tisou: Stratené ilúzie

Varšavská zmluva: Veľké manévry

Ruzyň: Noc plná prekvapení

Praha: Niekto to rád horúce

ČSSR: Niet mieru pod olivami

TASS: Barón Prášil

Vltava: Celý svet sa smeje.

Tieto súdobé reflexie ukazujú vývin názorov verejnosti. Roku 1968 verila v možnosť reformy socializmu a chyby spoločnosti pripisovala „zlým vodcom“. Po novembri 1989 bol už „vinníkom“ celý politický systém. Vyhyneme sa dohadom, kedy prevládlo presvedčenie, že komunistický režim nie je schopný sa ďalej vyvíjať, ale koncom 80. rokov sa postoj k vládnucej garnitúre radikalizovali. Svoju prehru avizovali aj oficiálne štruktúry, napr. v správe federálnej vlády, prednesenej v predvečer novembrových udalostí, sa konštatuje, že „*roky neriešené ťažkosti hlboko poznačili stav ekonomiky, vzťah ľudí k socialistickému štátu, pracovnú morálku a myslenie*“ (Pravda, 15. 11. 1989). Takéto verejné vyjadrenia len potvrdzovali všeobecnú mienku nevyhnutnosti spoločenských zmien.

Udalosti po 17. novembri spustili vlnu aktuálnej satiry. Múry a výklady boli, podobne ako po auguste 1968, husto vyzdobené humornými textami a kresbami, ktoré sú dodnes v živej pamäti. Ilustrovali atmosféru všeobecného nesúhlasu. Kritika smerovala jednak do radov KSČ a jej vedenia („*Sedím na ÚV a je mi dobre*“; „*Koliesko sa nám polámalo, ale to piate*“), viacero textov reagovalo na vzniknutú situáciu („*Všetky divadlá štrajkujú, iba ÚV KSČ v predstavení pokračuje*“; „*Nech žije KSČ, ale za vlastné KČS*“; „*Súdruhovia! Nestrácajte hlavu! Kto to má upratať?*“), ale pri otázkach perspektívy spoločnosti sa už humornosť formy strácala: „*Kto nedbá na kritiku, nech nerobí politiku*“; „*Nechceme násilie*“; „*Nie demokratizáciu, ale demokraciu*“; „*Kabát možno obrátiť iba raz, druhý raz sa dá už iba vyprášiť*“ atď.

Verejným priznaním pravdivosti tejto reflexie bol televízny príhovor nového vodcu KSČ Karla Urbánka z konca novembra 1989, z ktorého vyberáme: „*niekedy sme umožnili riadiť a rozhodovať lenivcom, a žiaľ aj kariéristom a neschopným ľuďom...; treba sa rozísť so všetkými, ktorí zneužívali funkcie, postavenie. Iba tak ľudia uveria, že chceme zlikvidovať korupciu, nezaslúžené obohacovanie sa...*“ (Smena, 27. 11. 1989). Na podobné prísluby však námestia už týždeň skandovali „neskoro, neskoro“. Ľudia postupne strácali obavy z represálií režimu. V novinových anketách (napr. Smena, 23. a 24. 11. 1989) sa väčšinou už neanonymne vyjadrovali: *som za slobodu prejavu, za náboženskú slobodu, za slobodné voľby (dôchodca), stratil som dvadsať rokov zo svojho života, moji rodičia štyridsať, nechcem, aby v prípade mojich detí tých rokov bolo ešte viac (robotník); robme všetko preto, aby nám nik nevnucoval názor, s ktorým nesúhlasíme (muzikant); prekvitá rovnosť, úplatkárstvo, uprednostňované sú známosti a nie poctivá, odborná práca (predavačka); doba falošnej autority, vyplývajúcej z menovania do funkcie a z príslušnosti k strane sa skončila (herec)*. Spoločenskú mienku vystihoval veselý pozdrav na rozlúčku, napísaný na jednej z mnohých „plagátových malieb“ na vtedajšom Námestí 4. apríla: *Hasta la vista, komunista!*

Stručná etnologická analýza vybraných javov neformálnej komunikácie dokumentuje, že v totalitnej spoločnosti prejavy humoru znamenali viac než len ozvláštnenie

spoločenských kontaktov. Signalizovali adresnú nespokojnosť so stavom spoločnosti a pripravovali zázemie spoločenskej zmeny. O účinnosti tohto zdanlivo okrajového fenoménu svedčí rýchlosť, s akou sa po novembri masovo zaplnili priestranné miest zhodne zmýšľajúcimi ľuďmi, ale najmä fakt, že prakticky na celom území republiky sa v politickej konfrontácii využívali rovnaké formy humoru.

Literatúra:

KALINA, Ján L. (1991): Tisíc a jeden vtip. Bratislava.

LIPTÁK, Ľubomír (1968): Slovensko v 20. storočí. Bratislava.

LUTHER, Daniel (1994): Projekcia človeka vo fašiangových hrách. Slovenský národopis, 42, 428-443.

MADŽAROVA, Jordanka (1998): Česká a bulharská politická hesla. In: Lidé města, 13. Institut základů vzdělanosti Univerzity Karlovy - Nadace Ethnos, 56-74.

MOŽNÝ, Ivo (1991): Proč tak snadno? Některé rodinné důvody sametové revoluce. SLON, Praha. O zlatú mrežu alebo s cestovnou kanceláriou ŠtB do Jáchymova. (1991). Zost. Kveta DAŠKOVÁ, Adriana SLAMOVÁ a Jana STEINEROVÁ, Q 111, Bratislava.

SALNER, Peter (1994): Bratislava in Apathie. Slovenský národopis, 42, 185-201.

SALNER, Peter (1998): Premeny Bratislavy 1939-1993. Veda, Bratislava.

ŠTRAUSS, Tomáš (1999): Myslenie je niekedy aj nevyhnutné. Literárny týždenník, 12, č. 47, s. 1; 9. Názor čitateľa. Verejnosť, 16. 3. 1990, s. 2.

Prečo nekritizovať? Pravda, 7. 11. 1989, s. 4.

Prejav K. Urbánka. Smena, 27. 11. 1989, s. 3.

Správa vlády ČSSR o plnení programového vyhlásenia, prednesená na 15. schôdzi SĽ a SN FZ ČSSR. Pravda, 15. 11. 1989, 4-5.

Za hrst' vašich názorov. Smena, 23. 11. 1989, s. 4.

Za hrst' vašich názorov. Smena, 24. 11. 1989, 1-2.

Vyhodnotenie ankety. Verejnosť, 30. 3. 1990, s. 8.

Výber, august 1990, s. 16.

Autori štúdií a úvah

PhDr. **Michal Barnovský**, DrSc., Historický ústav SAV, Bratislava

PhDr. **Oľga Gyarfášová**, Inštitút pre verejné otázky, Bratislava

PhDr. **Vladimír Krivý**, CSc., Sociologický ústav SAV, Bratislava

Prof. PhDr. **Miroslav Kusý**, PhD., Katedra politológie FiF Univerzity Komenského,
Bratislava

PhDr. **Miroslav Lipták**, DrSc., Historický ústav SAV, Bratislava

PhDr. **Daniel Luther**, CSc., Etnografický ústav SAV, Bratislava

Mgr. **Juraj Marušiak**, Politologický kabinet SAV, Bratislava

Doc. PhDr. **Jan Pešek**, DrSc., Historický ústav SAV, Bratislava

Doc. PhDr. **Vilém Prečan**, predseda správnej rady Československého dokumentačného
strediska, Praha-Dobřichovice, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha

PhDr. **Peter Salner**, CSc., Etnografický ústav SAV, Bratislava

Doc. PhDr. **Soňa Szomolányi**, PhD., Katedra politológie FiF Univerzity Komenského,
Bratislava

PhDr. **Peter Učeň**, Medzinárodný republikánsky inštitút
(International Republican Institute), Bratislava

Mgr. **Marián Velšic**, Inštitút pre verejné otázky, Bratislava

JUDr. **Katarína Zavacká**, CSc., Ústav štátu a práva SAV, Bratislava

PhDr. **Jozef Žatkuliak**, CSc., Historický ústav SAV, Bratislava

November 1989 na Slovensku

Súvislosti, predpoklady a dôsledky

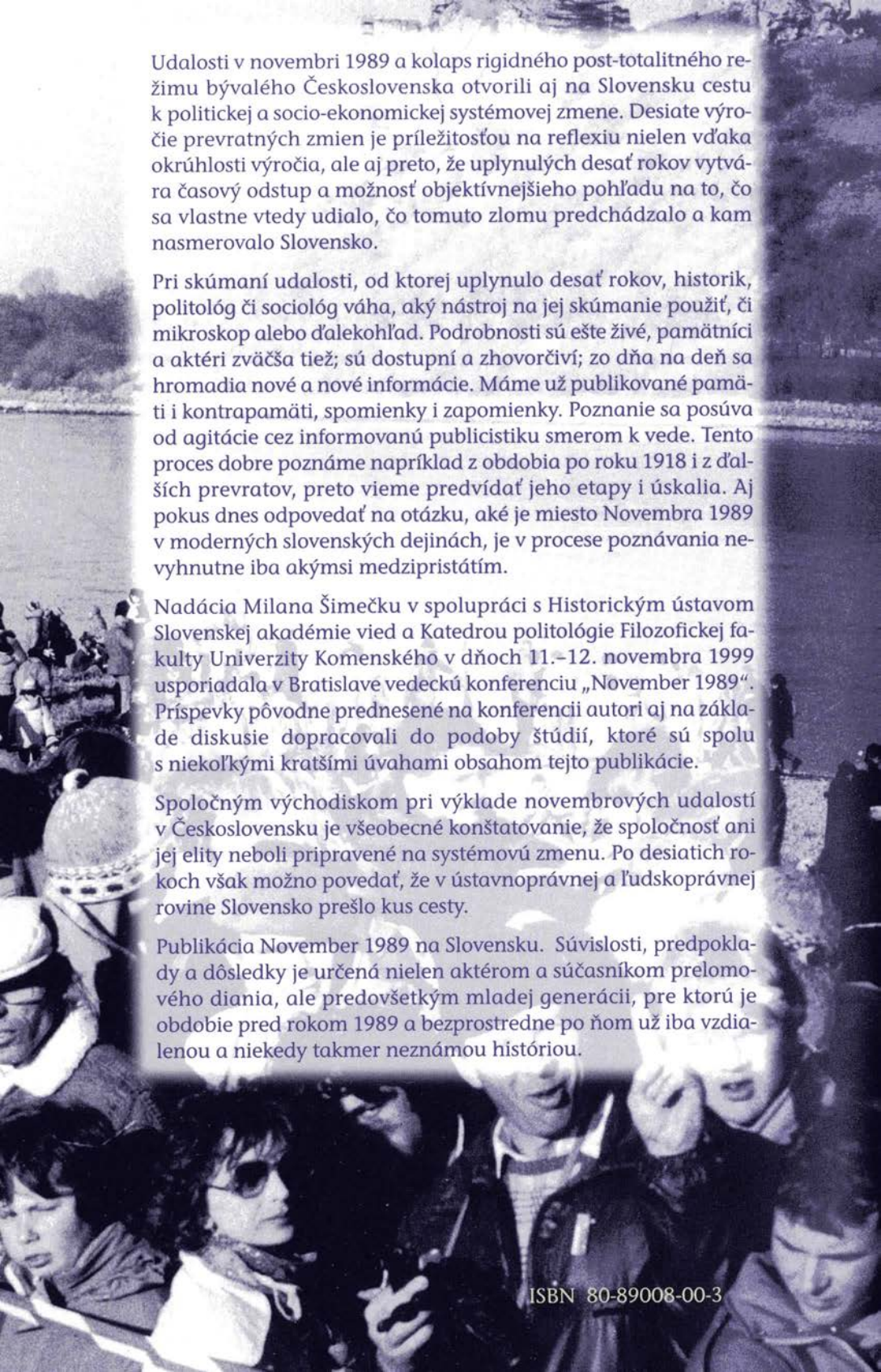
Štúdie a úvahy

Editori: Doc. PhDr. Jan Pešek, DrSc. – Doc. PhDr. Soňa Szomolányi, PhD.
Redaktorka: PhDr. Vlasta Jaksicsová

Zborník je súčasťou programu November 89, ktorý Nadácia Milana Šimečku realizovala v roku 1999

© Nadácia Milana Šimečku, Historický ústav Slovenskej akadémie vied
a Katedra politológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského

ISBN 80-89008-00-3

Udalosti v novembri 1989 a kolaps rigidného post-totalitného režimu bývalého Československa otvorili aj na Slovensku cestu k politickej a socio-ekonomickej systémovej zmene. Desiate výročie prevratných zmien je príležitosťou na reflexiu nielen vďaka okružnosti výročia, ale aj preto, že uplynulých desať rokov vytvára časový odstup a možnosť objektívnejšieho pohľadu na to, čo sa vlastne vtedy udialo, čo tomuto zlomu predchádzalo a kam nasmerovalo Slovensko.

Pri skúmaní udalosti, od ktorej uplynulo desať rokov, historik, politológ či sociológ váha, aký nástroj na jej skúmanie použiť, či mikroskop alebo ďalekohľad. Podrobnosti sú ešte živé, pamätníci a aktéri zväčša tiež; sú dostupní a zhovorčiví; zo dňa na deň sa hromadia nové a nové informácie. Máme už publikované pamäti i kontrapamäti, spomienky i zapomienky. Poznanie sa posúva od agitácie cez informovanú publicistiku smerom k vede. Tento proces dobre poznáme napríklad z obdobia po roku 1918 i z ďalších prevratov, preto vieme predvídať jeho etapy i úskalia. Aj pokus dnes odpovedať na otázku, aké je miesto Novembra 1989 v moderných slovenských dejinách, je v procese poznávania nevyhnutne iba akýmsi medzipristátím.

Nadácia Milana Šimečku v spolupráci s Historickým ústavom Slovenskej akadémie vied a Katedrou politológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v dňoch 11.–12. novembra 1999 usporiadala v Bratislave vedeckú konferenciu „November 1989“. Príspevky pôvodne prednesené na konferencii autori aj na základe diskusie dopracovali do podoby štúdií, ktoré sú spolu s niekoľkými kratšími úvahami obsahom tejto publikácie.

Spoločným východiskom pri výklade novembrových udalostí v Československu je všeobecné konštatovanie, že spoločnosť ani jej elity neboli pripravené na systémovú zmenu. Po desiatich rokoch však možno povedať, že v ústavnoprávnej a ľudskoprávnej rovine Slovensko prešlo kus cesty.

Publikácia November 1989 na Slovensku. Súvislosti, predpoklady a dôsledky je určená nielen aktérom a súčasníkom prelomového diania, ale predovšetkým mladej generácii, pre ktorú je obdobie pred rokom 1989 a bezprostredne po ňom už iba vzdialenou a niekedy takmer neznámou históriou.